

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - svezak III

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1968**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:319458>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-14**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological
Museum in Zagreb](#)

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA — SVEZAK III

ZAGREB 1968

DOSADASNJE SERIJE »VJESNIKA«

VIESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, 1870 (IZVAN SERIJE)

VIESTNIK HRVATSKOGA ARKEOLOGIČKOGA DRUŽTVA, I—XIV (1879—1892)

VJESNIK HRVATSKOGA ARHEOLOŠKOGA DRUŠTVA, NOVE SERIJE I—XXII/XXIII (1895—
1941/1942)

VJESNIK ARHEOLOŠKOGA MUZEJA U ZAGREBU, 3. SERIJA (od 1958 dalje)

Redakcioni odbor:

STRUČNI KOLEGIJ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

Odgovorni urednik:

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

S A D R Ž A J

KSENIJA VINSKI-GASPARINI	
Najstarija brončana vedra jugoslavenskog Podunavlja (tab. I—III)	1—28
Die ältesten Bronze-Eimer im jugoslawischen Donauraum (Taf. I—III)	
RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ	
Japodske kape i oglavlja (tab. I—X)	29—52
Japodische Kappen und Kopfbedeckungen (Taf. I—X)	
IVICA DEGMEĐIĆ	
Sjeverno i istočno područje Ilira	53—62
DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ	
Novi Dolabelin »terminacijski« natpis iz okolice Jablanca (tab. I—III)	63—74
Eine neuentdeckte Terminationsinschrift des Statthalters Dolabella aus der Jablanac Gegend (Taf. I—III)	
BRANKA VIKIĆ-BELANČIĆ	
Istraživanja u Jalžabetu kao prilog upoznavanju života u zaleđu dravskog limesa (tab. I—XI)	75—102
Die Forschung in Jalžabet — ein Beitrag der Kenntnis des Lebens im Hinterland des Drava Limes (Taf. I—XI)	
ZDENKO VINSKI	
Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji (tab. I—X)	103—168
Kreuzförmiger Schmuck der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien (Taf. I—X)	

TISAK GRAFIČKOG ZAVODA HRVATSKE — ZAGREB

ERRATA — CORRIGE

Str.	Redak	Stoji	Treba biti
12	3	Allertissen	Illertissen
13	Bilj. 88 r. 1	grob 108 iz doline	Grob 108 iz Dobove
19	6	Verbanden	verbanden
19	8	Untere	Unterer
19	8	Obere	Oberer
20	25	Hohlbeilne	Hohlbeilen
25	11	Zeitrahmen den	Zeitrahmen der
26	40	(Abb. 2)	(Abb. 1)
42	1	ovakve dijademe	ovakva pojasa
47	7	Kappenartige	kappenartige
47	22	Bronzenen	bronzenen
47	30	bedeck	bedeckt
48	6	Taf. VII,	Taf. VIII,
49	28	Illyren	Illyrern
51	zadnji	japodischen	japodischer
83	10	15	14
96	Bilj. 38	zadnji redak treba biti 3. redak	
101	9	westlichen	westliche
101	17	östlichen	östliche
105	Bilj. 5 r. 1	⁵ Lit.: M. Maslač, Glasnik Zem. muz. XLIV,	⁴ Lit.: B. Gabričević, Vjesnik arh. hist.
112	1	Piemonte) ²⁹ ,	Piemonte) ²⁹ , naušnice i cikadne privjeske blaga Reggio Emilia (kod Bologne) ^{29a}
145	10 i 18	121/1907	129/1907
151	7	fibula-bula	fibula
151	30	in	im
153	6	F.	Fo.
156	23	Jahrzent	Jahrzehnt
162	8	V	VI
164	31	des	den

KSENIJA VINSKI-GASPARINI

NAJSTARIJA BRONČANA VEDRA JUGOSLAVENSKOG PODUNAVLJA

Kultura polja sa žarama obilježena je naglim razvojem metalurškog stvaranja, i to kako u pogledu tehnološkog usavršavanja obrade metala i načina ukrašavanja, tako i u pogledu raznovrsnosti njegovih izrađevina. Tehnika obrade metalnih ploča doživjela je značajan uspon baš u kulturi polja sa žarama, naročito u izradi posuda od bronce i brončanog lima. One su se uglavnom izrađivale na dva načina: ili lijevanjem i zatim naknadnim iskucavanjem, ili samo iskucavanjem tanjeg ili debljeg brončanog lima. Prvom tehnikom rađeni su pretežno kotlići, a drugom razni oblici brončanog posuđa koje se međusobno razlikuje oblikom, ukrasom i drugim tehnološkim detaljima, po kojima se luče osnovni tipovi i njihove varijante (npr. ciste, amfore, zdjelice, plitice i dr.). Među tim oblicima jedno od najistaknutijih mjesta zauzimaju vedra, odnosno njihove mlađe varijante, tzv. situle.

Sistematski i dosad najpotpuniji pregled razvoja brončanih posuda, uključujući i vedra i situle, dao je Merhart¹. On je utvrdio nekoliko tipoloških skupina vedara i situla, koje kronološki katkad teku uporedo ili se pak dodiruju i ukrštavaju. Najstariji primjerci vedara pripadaju tzv. tipu Kurd², što se javlja u starijoj kulturi polja sa žarama, i to u stupnju Ha A₁, a traje variran u pojedinostima konstrukcije i oblika do u početak stupnja Ha D³. Nešto mlađe, ali nastalo također u vrijeme starije kulture polja sa žarama stupnja Ha A₂, jest vedro tipa Hajdu-Böszörmény⁴, koje je u upotrebi sve do punog razvoja starijeg željeznog doba, do završetka stupnja Ha C⁵. Srodnici vedara tipa Kurd, kojima su ovi služili kao uzor i iz kojih su se razvili, jesu situle strmog vrata s kanelurama, odnosno narebrenjima na ramenima, kao i situle bez ručki⁶, što se javljaju početkom stupnja Ha C te traju kroz čitavo starije razdoblje željeznog doba. Poseban tip tzv. tesinsko-rajskih situla datirao je i opredijelio Kimmig u svojoj iscrpnoj studiji⁷ u vrijeme

¹ G. v. Merhart, Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen, Festschrift d. Röm.-Germ. Zentralmus. Mainz II, 1952, p. 1 sqq.

² J. Hampel, A bronzkor emlékei magyarhonban III, 1896, p. 165, tab. CCX—CCXIII.

³ G. v. Merhart, o. c., p. 32, tab. 16, 7.

⁴ G. Ghirardini, La situla italica primitiva, Mon. Ant. 7, 1897, p. 47 sqq., fig 12.

⁵ G. v. Merhart, o. c., p. 35, tab. 21, 4, 5.

⁶ G. v. Merhart, o. c., p. 25, tab. 21, 6—11; 22.

⁷ W. Kimmig, Bronzesitulen aus dem rheinischen Gebirge, Hunsrück-Eifel-Westerwald, 43/44 Bericht d. Röm.-Germ. Komm., 1962—1963, p. 32 sqq.

kasnog halštata s rasponom trajanja od stupnja D₁₋₂ do u rani laten. Skupini situla iz vremena razvijenog halštata također s trajanjem do u rani laten pripadaju brojne umjetnički ukrašene situle s područja sjeverne Italije, Austrije i Slovenije (s lokaliteta Este, Bologna, Sv. Lucija, Magdalenska gora, Vače i dr.). Brončanim posudama, koje su po Merhartu rađene po uzoru na vedra tipa Kurd⁸, treba još pribrojiti grupu englesko-irskih vedara, tzv. »buckets«, nastalih još u vremenskom okviru kulture polja sa žarama⁹.

O porijeklu situla, njihovu razvoju i radioničkim centrima postoji opsežna literatura¹⁰, pogotovu s obzirom na način i stil ukrašavanja primjeraka istočnoalpskog kulturnog kruga¹¹, na što usput upozoravamo. Preokret u teorijama o ishodišnom području situla unijela su istraživanja Merharta, i to baš u vezi s istraživanjem vedara tipa Kurd kao najstarijih predstavnika te vrste brončanih posuda. Teoriju Ghirardinija¹², što je nastala krajem prošlog stoljeća u okviru tadašnje tzv. »italske fascinacije«, koji je situle označio kao italski specifikum, u potpunosti je opovrgao Merhart¹³. Prema njemu, ishodište najstarijih situla, odnosno vedara tipa Kurd, treba tražiti u zapadnim krajevima Panonske nizine, odnosno u zapadnoj Transdanubiji u vrijeme starije kulture polja sa žarama. To područje smatra on ishodišnim i za kasniji italski i za alpski halštatski ogranak te vrste situla, odnosno i za sve ostale situle koje su u kasnijem razvoju proizašle iz ovih središta (npr. anglo-irska vedra, tzv. tesinsko-rajske situle i dr.). On otklanja često isticano stanovište o prioritetu i utjecaju italskih situla, pa i vedara tipa Kurd, na one alpskog halštatskog kruga i smatra da su, suprotno, baš radionice na istočnoalpskom prostoru utjecale na one u sjevernoj i srednjoj Italiji¹⁴. Osim italskih radioničkih centara, gdje su se izrađivale i kasnije tesinsko-rajske situle na području Golasecca kulture¹⁵, danas se može sigurno govoriti o radioničkom centru situla u samom Hallstattu¹⁶, u Sloveniji u Donjoj Kranjskoj i u Sv. Luciji (St. Lucia — Most na Soči)¹⁷. Sve ove skupine situla nastale su u lepe-

⁸ G. v. Merhart, o. c., p. 33.

⁹ Chr. Hawkes, On some buckets and cauldrons of the bronze and early iron ages, *The Antiquaries Journal* 37, 1957, p. 132 sqq.

¹⁰ Navodimo samo najosnovnija djela i studije: G. Ghirardini, *La situla italica primitiva*, *Mon. Ant.* 2, 1893, p. 162 sqq; 7, 1897, p. 6 sqq. — J. Déchelette, *Manuel d'archéologie* II, 1913, p. 755 sqq; III, 1927, p. 259 sqq; F. v. Duhn—F. Messerschmidt, *Italische Gräberkunde* I, 1924; II, 1939. — E. Sprockhoff, *Zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit Vorgesch. Forsch.* 7, 1933. — G. v. Merhart o. c., p. 29 sqq. — W. Lucke—O. H. Frey, *Die Situla in Providence-Rhode Island*, *Röm.—Germ. Forsch.* 26, 1962. — F. Starè, *Prazgodovinske kovinske posode iz Slovenije*, *Zbornik Filozofske fakultete* II, 1955, p. 105 sqq.

¹¹ Umetnost alpskih Ilirov in Venetov — situle od Pada do Donave, *Katalog razstave v Ljubljani*, 1962, sa svom starijom i novijom literaturom. — E. Ghislanzoni, *Una nuova tomba di guerriero scoperta a Sesto Calende*, *Munera, raccolta di scritti in onore di A. Guissani*, 1944, p. 2—55.

¹² G. Ghirardini, *La situla italica primitiva*, *Mon. Ant.* 2, 1893, p. 165 sqq.

¹³ G. v. Merhart, o. c., pp. 29—33, karta 5.

¹⁴ G. v. Merhart, o. c., pp. 30 sq., 58 sq. — G. v. Merhart, *Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens*, *Bonner Jahrb.* 157, 1942, p. 17 sq.

¹⁵ W. Kimmig, o. c., pp. 82, 102.

¹⁶ K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, I, II, 1959 (nekropola broji ukupno preko 60 situla).

¹⁷ F. Starè, o. c., p. 136 sqq.

zastom razvojnomo slijedu od najstarijih vedara tipa Kurd i njemu srodnog tipa Hajdu-Böszörmény, pa je baš s tog razloga veoma važno utvrditi gustoću ovih najstarijih nalaza, njihovu rasprostranjenost i, dakako, područje na kojemu su nastale.

Spomenute skupine vedara i situla razlikuju se međusobno u pojedinostima konstrukcije, oblika i ukrasa, koje su uvijek konstantne, kao što su to najbolje uočili i fiksirali Merhart i Lucke¹⁸. Tako npr. vedra tipa Kurd i Hajdu-Böszörmény imaju uvijek zaobljena ramena, koja tek tokom halštatskog razdoblja postaju strmija i uglatija. Tesinsko-rajnске situle imaju kratka zaobljena ramena na koja se neposredno nadovezuje zadebljanje otvora, dakle nedostaje im istaknuti cilindrični vrat. Najstarije situle-vedra tipa Kurd i Hajdu-Böszörmény konstruirane su od nekoliko dijelova, dno im je posebno rađeno poput plitke zdjelice i zakovicama pričvršćeno na plašt, koji je također spojen zakovicama. Mlađe situle, kao i one tesinsko-rajnskog tipa, imaju dna pričvršćena tehnikom »falcanja«. Karakteristika je vedra tipa Kurd osim toga njegov oblik okrenutog stošca i ručke poput trake što teku vertikalno od unutrašnje strane ruba vrata do ispod najšireg promjera posude, odnosno do ispod ramena. Vrat im je kratak i ljevkasto kos, vedro ima ili na vratu ili na njegovu prijelazu u rame dva do tri paralelna iskucana rebra. Rub vrata zavinut je prema vani poput uskog svitka ispunjenog uloškom od brončane žice. Vedra tipa Kurd kulture polja sa žarama su neukrašena, iznimku čine dva primjerka, i to vedro s lokaliteta Marosvécs¹⁹ u Transilvaniji, vedro iz Drezdena²⁰ u Saskoj, te možda vedro iz ostave Čermožišče²¹ u Sloveniji, ornamentirana tehnikom iskucavanja u tzv. »punkt-bukel-maniri«. Inače su vedrima tipa Kurd samo ručke ukrašene ugriženim geometrijskim motivima kosih ili cik-cak crta ili pak paralelnih uz rub ručke. Zakovice kojima su dijelovi vedra spojeni u pravilu su s vanjske strane veoma plošno i široko raskucane, dok im je glavica s unutarnje strane ispupčenija i manjeg promjera. Vedra tipa Hajdu-Böszörmény razlikuju se od onih tipa Kurd uglavnom po ručkama smještenim horizontalno na truhu posude, a karakteristika im je ukras izveden iskucavanjem u »punkt-bukel-maniri« s motivima ptičjih protoma u pojasu oko gornje polovine vedra. Osim vedara tipa Kurd i vedara tipa Hajdu-Böszörmény unutar kulture polja sa žarama nisu poznate nikakve druge brončane posude oblika situle, odnosno okrenutog stošca, a sve ostale skupine, kao što je već spomenuto, razvijaju se od ovih, i to tek od početka Ha C stupnja dalje.

U Hrvatskoj je dosad u okviru kulture polja sa žarama bilo poznato samo jedno vedro tipa Kurd iz ostave Bizovac kod Osijeka (čuva Arheološki muzej, Zagreb), odnosno samo njegovi ulomci. Spominjalo se u više navrata u literaturi²²,

¹⁸ G. v. Merhart, Studien über einige Gattungen von Bronzegefässen, Festschrift d. Röm.-Germ. Zentralmus. Mainz II, 1952, pp. 29, 33, 35. — W. Lücke, Situla aus Wörgl im Tirol, Germania 22, 1938, p. 150 sqq.

¹⁹ K. Willvonseder, Bronzezeimer u. Gus-skuchen d. jüngeren Urnenfelderzeit von

Absberg-Biebaum, Niederdonau, Natur u. Kultur 6, 1940, p. 8, fig. 3.

²⁰ G. V. Merhart, o. c., p. 69.

²¹ F. Starè, o. c., p. 121.

²² N. Åberg, Bronzezeitliche u. früheisenzeitliche Chronologie V, 1937, pp. 39, 54. — G. v. Merhart, o. c., pp. 29, 69.

Åberg je bio prvi koji je uočio njegovo postojanje, kao i uopće postojanje jedne starije skupine »situla« na području jugozapadne Panonije od onih mlađih italske provenijencije. Međutim, vedro iz Bizovca nije do sada nikada bilo reproducirano iz jednostavnog razloga što su njegovi sačuvani ulomci od brončanog lima bili zgnječeni i zdrobljeni u tolikoj mjeri da su predstavljali amorfnu masu. Laboratoriju Arheološkog muzeja u Zagrebu uspjelo je razviti zgnječeni brončani lim²³ i na taj način restaurirati jedan dio vedra (tab I, 1). Bogati fundus ostava kulture polja sa žarama pretežno iz međuriječja Drava—Dunav—Sava, sadrži veću količinu lima od brončanih posuda raznih oblika, najviše od zdjelica i plitica, a i od kotlića i cista. Uz bizovačku ostavu jedino se još u ostavi iz Podruta kod Varaždina (čuva Arheološki muzej, Zagreb) moglo ustanoviti ulomaka brončanog lima što je pripadao vedru tipa Kurd (tab. I, 2). Ostave Bizovac i Podrute nisu sistematski objavljene. Materijal bizovačke ostave prvi je u uskom izboru navodio Åberg u vezi s vedrom²⁴, a Merhart se iz istog razloga osvrnuo na nju pozivajući se na Åberga. Ostava je bila okvirno tretirana i u domaćoj literaturi²⁵, a prvi je djelomično reproducirao u skicama Holste²⁶, te na osnovu tih skica i podataka nju je koristio Peroni²⁷. Ostava iz Podruta također se u literaturi navodila samo u sumarnom popisu²⁸, a u novije vrijeme isticao se njezin značaj²⁹, međutim na osnovu zaključaka stvaranih na nepotpunim i netačnim podacima.

Vedro iz ostave Bizovac sačuvano je samo fragmentarno. Nakon restauriranja pokazalo se da preostali dijelovi debljeg brončanog lima pripadaju plaštu vedra i vratu, i to polovini plašta na kojemu nedostaje gornji dio sa zaobljenjem na ramenu vedra, te približno trećini vrata. Nije sačuvano dno, veza između plašta vedra i vrata, i ručke. Mjere: najveća visina plašta = 15 cm; promjer plašta pri dnu = 14,5 cm; gornji promjer plašta = 21,5 cm; visina vrata = 4,5 cm; dužina sačuvanog ulomka vrata = 13 cm. Preostali dijelovi vedra imaju sve karakteristike vedra tipa Kurd. Na donjem dijelu plašt ima 6 rupa, desni vertikalni rub 4, a lijevi 3 rupe za zakovice. Dno, koje je moralo biti relativno visoko, bilo je pričvršćeno na plašt uokolo vjerojatno sa 10 zakovica, i to tako da je dno prelazilo preko plašta s vanjske strane za cca 2 cm. Plašt vedra zajedno s vratom sastojao se iskonski od dvije polovine spojene sa svake strane s 4—5 zakovica, što se može zaključiti na osnovu sačuvanih elemenata konstrukcije. Vrat je bio kos i ljevkast, na

²³ Zahvaljujem restauratoru Arheološkog muzeja u Zagrebu Ivanu Kavuriću, koji je s uspjehom izvršio ovaj osjetljivi restauratorski zahvat.

²⁴ N. Åberg, o. c., p. 39, fig. 63, 8, 9; 64, 4, 5.

²⁵ Z. Vinski—K. Vinski Gasparini, *Opuscula Archaeologica* I, 1956, pp. 69, 81 s ispravkom datiranja ostave u stupanj Ha A.

²⁶ F. Holste, *Hortfunde Südosteuropas*, 1951, p. 4 sq, tab. 3; 4, 1—17.

²⁷ R. Peroni, *Zur Gruppierung mitteleuropäischer Griffzungendolche der späten Bron-*

zezeit, *Badische Fundberichte* 20, pp. 72 sqq., 89, tab. I, 22.

²⁸ Š. Ljubić, *Popis Arheološkoga odjela Nar. zem. muz. u Zagrebu* I, 1889, p. 62 sq.—J. Klemenc—B. Saria, *Archäologische Karte von Jugoslawien*, Blatt Ptuj, 1936, p. 27 sq.—Z. Vinski—K. Vinski Gasparini, o. c., p. 86 s ispravkom datiranja ostave u Ha A, stupanj.

²⁹ Müller—Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich u. südlich d. Alpen*, *Röm.—Germ. Forsch.* 22, 1959, pp. 111, 161, 197, fig. 27, 13.

njemu su uočljiva dva polukružno iskucana horizontalna rebrasta ispupčenja, dok bi se treće moglo samo naslutiti. Rub vrata savijen je u svitak prema vani i ispunjen brončanom žicom, što je karakteristika vedara tipa Kurd. Pri dnu vrata vidljiv je ostatak rupe za zakovicu. U rupama na plaštu sačuvane su samo dvije zakovice na lijevom rubu, koje su na vanjskoj strani veoma plošno i široko raskucane (promjer = 1,1—1,2 cm), a na unutrašnjoj su povišene i uže (promjer = 0,7 cm), kako se to uvijek opaža na vedrima tipa Kurd. Plašt ima sa svake strane koso uz najgornju sačuvanu rupu za zakovicu još po jednu rupu na kojoj je zakovicom bio pričvršćen donji kraj ručke, isto kao što je njezin gornji kraj bio pričvršćen s unutrašnje strane vrata pri dnu, što se vidi po preostaloj sačuvanoj rupi na ulomku vrata. Prema tome, ručke su morale imati oblik trake s horizontalnim pločastim proširenjem na oba kraja uobičajenim na vedrima tipa Kurd, a bile su po svoj prilici ornamentirane. Baš na osnovu tih sačuvanih rupa za pričvršćivanje ručki može se zaključiti da je preostali dio plašta prelomljen tik ispod njegova prijelaza na rame vedra, odnosno ispod zaobljenja i kosog prijelaza na vrat vedra. Pokuša li se na osnovu svih ovih elemenata izvršiti rekonstrukcija, vedro iz Bizovca moglo bi biti visoko cca 30 cm (tab. II).

Ostatak vedra iz ostave Podrute, na žalost, mnogo je skromniji od bizovačkog. Sačuvan je samo ulomak brončanog lima od donjeg dijela plašta vedra. Na ulomku je vidljiv ostatak dna, odnosno onaj njegov dio koji je prelazio preko plašta vedra, te 4 preostale zakovice kojima je bilo pričvršćeno na plašt. S unutrašnje strane vedra ispod zakovica bile su podmetnute četvrtaste limene pločice vjerojatno zato da bi dno čvršće prianjalo uz stijenku vedra. Ove pločice rezane su od već upotrijebljenog lima jer se na dvjema vide na rubu ostaci nekada bušenih rupa. Isti način konstrukcije podlaganjem limenih pločica ispod zakovica s unutrašnje strane uočen je i na vedru s lokaliteta Choryn u Poljskoj³⁰ iz vremena kulture polja sa žarama. Na osnovu svih tih elemenata sa sigurnošću se može reći da je ovaj ulomak brončanog lima dio vedra tipa Kurd, što je svakako uvećalo značenje ostave kojoj pripada. Vedro nije moguće rekonstruirati jer nedostaju za to potrebni elementi, ali je ono svakako moralo biti veće od bizovačkog, sudeći po tome što je lim deblji a preostale zakovice masivnije (promjer zakovice s vanjske strane = 1,6—2 cm; promjer zakovice s unutrašnje strane = 0,8—1 cm).

Za određivanje vremenske pripadnosti vedara iz Bizovca i Podrute od osnovne su važnosti zatvorene cjeline ostava u kojima su nađena. Zanimljivo je istaknuti da su sva dosad poznata brončana vedra tipa Kurd iz vremena kulture polja sa žarama na prostoru srednjeg Podunavlja, odnosno u zapadnim krajevima Panonske nizine, ustanovljena u ostavama, a ne u grobovima. To vrijedi i za ostale nalaze na evropskom kontinentu, gdje jedino čini iznimku vedro iz Hart-a a.d. Alz u gornjoj Bavarskoj nađeno u grobu s kolima³¹. Suprotno tome, mlađa vedra tipa

³⁰ J. Kostrzewski, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, 1923, p. 100 sq. — E. Sprockhoff, o. c., p. 132.

³¹ H. Müller—Karpe, *Das urnenfelderzeitliche Wagengrab von Hart a. d. Alz, Bayerische Vorgeschichtsblätter* 21, 1955, p. 46 sqq.

Kurd Ha C vremena, kao npr. ona iz Magdalenske gore³², Stične³³ i Sv. Lucije³⁴, ili npr. s jugozapadnog ruba Panonske nizine iz Martijanca³⁵, otkrivena su pretežno u grobovima, odnosno tumulusima, iako ni tu nikada nisu imala funkciju žare, već grobnih priloga. Svakako, ova konstatacija ukazuje na zaključak da su najstarije situle, odnosno vedra tipa Kurd u vrijeme svoga nastanka i trajanja unutar kulture polja sa žarama služila za dnevnu upotrebu, iako možda samo u iznimnim prilikama, dok se njihova primjena u kultne svrhe tek kasnije uvriježila, što je također jedna od potvrda o promjenama kulturnih zbivanja tog vremena. Vedra tipa Kurd kulture polja sa žarama pretežno su jednostavna i neukrašena, uz rijetke iznimke jednostavne geometrijske dekoracije (npr. vedra s lokaliteta Marosvécs, Drezden, a možda i Čermožišče³⁶), dok su kasnija vedra tipa Kurd iz grobova često luksuzno i kičeno ornamentirana (npr. ona iz Klein-Gleina i Sesto Calende³⁷), iako se na osnovu motiva, tehnike i načina izrade može zaključiti da su rađena u radionicama pod tradicijom umjetničkog stvaranja kulture polja sa žarama (ukrašavanja izrađevina od lima), ali za novi ukus, koji je uvjetovao i novi sadržaj.

Ostava iz Bizovca kod Osijeka može se uvrstiti u red većih ostava, ona sadrži oko 340 komada bronce, međutim, pretežno jednoobraznog obilježja. Zbog njezine veličine nemoguće je ovdje reproducirati sav materijal, pa ukazujemo na Holsteove crteže³⁸, ali i oni u nedovoljnom broju i nepotpuno reprezentiraju fundus ostave. Među materijalom najviše su zastupane šuplje sjekire i srpovi, a zatim sjekire sa zaliscima, koplja te ostali materijal u pojedinačnim primjercima (ulomci sječiva mača, falera, pile, narukvice i sirova bronca). Sumarno se može reći da ostava sadrži tipičan materijal horizonta srednje-podunavskih ostava starije kulture polja sa žarama, koji karakteriziraju ostave Kisapáti³⁹ i Lengyeltóti⁴⁰ signifikantne za stupanj Ha A. To pogotovu vrijedi za sjekire sa zaliscima na sredini i za množinu srpova, te za veći dio šupljih sjekira bizovačke ostave pretežno s »V« ornamentom, među kojima one tzv. »istočnog« tipa i one facetirane ukazuju na još starije tradicije. Reziduum iz vremena kulture grobnih humaka srednje bronce jesu plosnata sjekira s pojačanim stranama i dvije debele masivne narukvice⁴¹. Pojava ovak-

³² F. Starè, o. c., p. 115 sq., tab. III, 1.

³³ F. Starè, o. c., 116, tab. IV, 1.

³⁴ F. Starè, o. c., p. 116, tab. XXXII, 1.

³⁵ K. Vinski Gasparini, Iskopavanje kneževskog tumulusa kod Martijanca u Podravini, Vjesnik Arh. muz. Zagreb III s. II, 1961, p. 52 sqq., tab. VIII, 1—21.

³⁶ Cf. ovdje n. 19, 20, 21.

³⁷ W. Schmidt, Die Fürstengräber von Klein-Glein in Steiermark, Präh. Ztschr. 24, 1933, p. 21 sqq., fig 9. — E. Ghislanzoni, o. c., tab. I, II.

³⁸ F. Holste, o. c., p. 4, tab. 3, 1—26; 4, 1—17.

³⁹ K. Darnay, Kisapáti bronzkinzs, Archaeologiai Értesítő n. s. XVII, 1897, p. 116 sqq., tab. I—IV.

⁴⁰ Gy. Török, A Lengyeltótiiban előkerült bronzlelet, Dolgozatok XVI, 1940, p. 57 sqq., tab. I, II.

⁴¹ Veoma su srodne narukvicama iz Bizovca (cf. F. Holste, o. c., tab. 4, 12, 17) narukvice iz ostava tzv. Koszider tipa kulture grobnih humaka u Mađarskoj, cf. A. Moszolics, Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung, Acta Archeol. Acad. Scient. Hungar. 8, 1957, p. 126 sq., fig. 2, 3. — I. Bóna, Chronologie der Hortfunde von Koszider-Typus, Acta Archeol. Acad. Scient. Hungar. 9, 1958, p. 212, fig. 1.

vih starijih elemenata u ostavama starije kulture polja sa žarama međuriječja u stupnjevima Br D i Ha A₁ nije rijetkost, npr. u ostavama Topličica, Gornja Vrba, Otok-Privlaka, Bingula-Divoš i dr.⁴² Srp s kukastom drškom tipičan je za stariji horizont kulture polja sa žarama Br D vremena Transilvanije⁴³, a susreće se i u ostavama srednjeg Podunavlja i međuriječja (npr. u ostavi Otok-Privlaka)⁴⁴ Ha A₁ vremena. Bodež s drškom u obliku jezičca tipološki izričito pripada skupini podunavskih nalaza stupnja Ha A₁, kao što je ustanovio Peroni⁴⁵. Ostavu Bizovac treba na osnovu tipološke pripadnosti pojedinih oblika materijala datirati u vrijeme stupnja Ha A₁ s obzirom da uz navedene starije elemente, što vuku svoj korijen još iz srednjobrončanodobne kulture grobnih humaka Br C i D vremena, sadrži još cijeli niz oblika tipičnih općenito za razdoblje Ha A (npr. koplja, falera i neki tipovi šupljih sjekira i srpova⁴⁶). Usput samo napominjem da se pri datiranju ostava pridržavam statističkog principa tipološke pripadnosti materijala određenom razdoblju kulture polja sa žarama koji unutar ostave brojčano preteže. Prema tome, ostavu datiram u ono vrijeme kada su predmeti što ih ona sadrži rađeni, odnosno kada su upotrebljavani, a ne kada su oni u zemlju zakopani, jer jedino na taj način ostave mogu dati željene zanimljive historijske podatke. Vedro tipa Kurd, koje je sastavni dio ostave iz Bizovca, treba na osnovu zatvorene cje-line datirati u vrijeme stupnja Ha A₁.

Ostava iz Podruta do sada nije još nikada u literaturi u cijelosti obrađena, a niti reproducirana, pa to treba ovdje učiniti (tab. III, 1—19) tim više što ona, za razliku od goleme bizovačke ostave, spada u red manjih ostava. Ona sadrži 4 djelomično oštećene veće i masivne šuplje sjekire sa »V« ukrasom, 3 oštećena koplja, od kojih je jedno analogno koplju ostave Kisapáti⁴⁷, a druga dva tzv. plamenastog oblika pripadaju tipičnom inventaru ostava općenito Ha A razdoblja, 2 veoma oštećena ulomka srpa, fragmenata dljeteta, pila, žice, lima i sirove bronce. Od značajnijih predmeta treba navesti ulomak sječiva mača s istaknutim hrptom po sredini sječiva, odnosno romboidnog presjeka, manji ulomak brončanog lima od stijenke posude ukrašene paralelnim nizovima ispupčenih tačkica (ukras u »punkt-bukelmaniri«), te ulomak drške brončanog noža sa žljebastom udubinom po sredini i prstenastim završetkom analogno onome iz ostave Otok-Privlaka⁴⁸ stupnja Ha A₁ ili noževima grupe Baierdorf-Velatice starije kulture polja sa žarama istog vremena⁴⁹. Tom kulturnom krugu pripada i ulomak fibule s raskucanim lukom (tab. III, 11) ukrašen geometrijskim motivom balkanskog stila tipičnim za takvu vrstu fibula. Tip fibule s raskucanim lukom, i to jednodijelne ili dvodijelne, karakterističan je za nalaze starije kulture polja sa žarama susjednih oblasti južne

⁴² F. Holste, o. c., pp. 5, 7, 9, tab. 5; 24; 10, 20; 12, 22; 16, 12, 13.

⁴³ M. Roska, Erdély régészeti repertorium, Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum I, 1944, fig. 209, 222, karta XVI, p. 347.

⁴⁴ F. Holste, o. c., tab. 6, 10.

⁴⁵ R. Peroni, o. c., p. 72 sqq.

⁴⁶ F. Holste, o. c., tab. 3, 1—7; 4, 6, 7, 13; 3, 20—25.

⁴⁷ K. Darnay, o. c., tab. III, 20.

⁴⁸ F. Holste, o. c., tab. 5, 25.

⁴⁹ Npr. s nalazišta u donjoj Austriji: Grossmugl, Unterradl i dr., cf. R. Pittioni, Urgeschichte d. österreichischen Raumes, 1954, p. 419, fig. 292.

i istočne Austrije⁵⁰, Čehoslovačke⁵¹ i zapadne Mađarske⁵², a može se pratiti i sjevernije u ostavama brončanog doba sjeverne Evrope u veoma kićenim i velikim primjercima⁵³. U Hrvatskoj, odnosno u međuriječju, uglavnom su poznate manje i jednostavnije fibule ovoga tipa, od kojih su dosad objavljene samo ona iz Splita (pojedinačni nalaz)⁵⁴ i ona iz ostave Otok-Privlaka⁵⁵ Ha A₁ vremena, a u neobjavljenim ostavama ili kao pojedinačni nalaz ima ih osim ove iz Podruta još 10 primjeraka⁵⁶. Ulomak raskucanog luka iz Podruta pripadao je većem primjerku tog tipa fibule, što bi moglo indicirati da je bio dvodijelan, za što, međutim, nedostaju potrebni elementi koji bi potvrdili tu pretpostavku. Svakako ovaj ulomak raskucanog luka fibule iz Podruta pripada HaA₁ razdoblju, kao i većinom ostali pojedinačni primjerci iz Hrvatske.

Najvažniji predmet za datiranje ostave iz Podruta jest fibula u obliku violin-skog luka, odnosno peschiera fibula (tab. III, 8). Ona je u sadašnjem stanju prignječena, ali je iskonski imala kosi luk, odnosno bila je trokutastog oblika sa žljebastom nogom i tordiranim lukom, što se može zaključiti i po dužini igle, čiji je vrh morao ležati u žlijebu nožice. Na osnovu netačnog crteža, koji je imao na uvid Müller-Karpe je smatrao da fibula iz Podruta pripada tipu lučnih fibula⁵⁷. On je ostavu iz Podruta, iako sadrži tipičan materijal Ha A vremena (čini se da mu ulomci brončanog lima od posuda u ostavi nisu bili poznati) datirao u Ha A₂ stupanj baš s obzirom na primjerak, kako je on mislio, lučne fibule, jer bi datiranje u Ha A₁ stupanj u tom slučaju bilo doista previsoko. Na osnovu pretpostavke da ostava iz Podruta sadrži lučnu fibulu Müller-Karpe je postavio mogućnost da se na istočnoalpskom prostoru ovakve male lučne fibule javljaju već u vrijeme stupnja Ha A₂, a ne u stupnju Ha B₁ kako se to uglavnom smatralo. U ovoj pretpostavci još ga je potkrijepila pojava vjerojatno lučne fibule u ostavi Jurka vas u Kranjskoj u Sloveniji⁵⁸, koju bi, s obzirom na ostali materijal što ga sadrži, trebalo doista datirati u vrijeme stupnja Ha A₂. U svakom slučaju, fibula iz ostave Podrute pripada, kako to i crtež pokazuje, izrazitom tipu peschiera fibule trokutastog oblika sa žljebastom nožicom, samo nešto zgnječenoj. Fibula iz Podruta

⁵⁰ Napose u okviru grupe Baierdorf-Velatic sa lokaliteta Illmitz Gemeinlebern i Unter-radl, cf. R. Pittioni, o. c., p. 417 sq.

⁵¹ F. Holste, o. c., tab. 44. — J. Filip, Popelnicová pole a počatky železne doby v Čehách, 1936—1937, p. 119, fig. 69, 70, 71. — F. Holste, Zur Chronologie der südeuropäischen Depotfunde der Urnenfelderzeit, 1962, tab. 5, 25, 31, 1.

⁵² Npr. iz ostave Lengyeltóti Ha A₁ vremena, cf. Gy. Török, o. c., fig. 1, 7, kao i iz ostave Egyek, cf. F. Holste, o. c., tab. 24.

⁵³ F. Sprockhoff, Jungbronzezeitliche Hortfunde, Röm.-Germ. Zentralmus. Mainz, Katalog 16, 1956, p. 210 sqq., tab. 53.

⁵⁴ F. Starè, grob 108 iz Dobove, Situla 1, 1960, p. 90, fig. 11, 2.

⁵⁵ F. Holste, Hortfunde Südosteuropas, 1951, tab. 5, 34.

⁵⁶ Ostale fibule s raskucanim lukom, osim onih iz Podruta, Otok-Privlake i Splita, potječu u Hrvatskoj i u istočnom Srijemu s ovih lokaliteta: Pričac (ostava) 1 kom., Brodski Varoš (ostava) 5 kom., Poljanci 2 kom., Novi Banovci 2 kom., sve neobjavljeno; ukupno ih ima 13 primjeraka.

⁵⁷ H. Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich u. südlich d. Alpen, Röm.-Germ. Forsch. 22, 1959, pp. 111, 161, 197, fig. 27, 13.

⁵⁸ W. Schmidt, Die Bronzezeit in Krain, Carniola 2, 1909, p. 116 sq. — H. Müller-Karpe, o. c., pp. 110 sq., 161, tab. 130 B.

ima tordirani luk, što je na ovakvom tipu peschiera fibule sa žljebastom nožicom rjeđa pojava u međuriječju. Tordirani luk tu se češće javlja na peschiera fibulama sa spiralom na nožici (diskosom), kao npr. u ostavi Topličica ili na onoj iz Unešića u Dalmaciji⁵⁹. Samo usput napominjemo da su za razdoblje Ha A u međuriječju Drava—Dunav—Sava, i to uglavnom za stariji HaA₁ i sporadično za mlađi HaA₂ stupanj, signifikantne peschiera fibule u ostavama, kako one sa žljebastom nožicom i ravnim ili kosim lukom, tako i one sa spiralom na nožici, te fibule s raskucanim lukom⁶⁰. Fibula iz Podruta ima direktnu analogiju u fibulama istoga tipa za kronologiju važnih grobova 1 i 11 u Mühlau u sjevernom Tirolu, koje Wagner datira u njegovu drugu vremensku skupinu kulture polja sa žarama sjevernog Tirola, odnosno u Ha A razdoblje⁶¹. Grobove 1 i 11 iz Mühlaua Merhart opredjeljuje u vrijeme ranog Ha A, odnosno u Ha A₁ stupanj, a izraženo apsolutnom kronologijom oko 1.200 g⁶². On ove fibule smatra signifikantnim za određivanje ranog stupnja Ha A starije kulture polja sa žarama. Ako ovo Merhartovo datiranje grobova 1 i 11 iz Mühlaua primijenimo per analogiam fibula tipa peschiera trokutaste sheme s tordiranim lukom i žljebastom nožicom na ostavu iz Podruta, onda nju moramo datirati u isto vrijeme stupnja Ha A₁, a to potvrđuje, kao što je već spomenuto, i ostali materijal podrutske ostave. Na taj smo način došli do datiranja ulomka vedra tipa Kurd iz Podruta u stupanj Ha A₁, dakle u isto vrijeme kao i vedra tipa Kurd iz Bizovca, odnosno po apsolutnoj kronologiji Merharta i Müller-Karpea u 12. stoljeće pr.n.e.⁶³

⁵⁹ F. Starè, o. c., p. 88 sqq.

⁶⁰ Za fibule s raskucanim lukom vidi ovdje n. 56. — Dosad poznati primjerci peschiera fibule s ravnim lukom i žljebastom nožicom u Hrvatskoj i u istočnom Srijemu potječu iz ostava Brodski Varoš (neobjavljeno) 2 kom., Pocrkavlje i Slav. Brod 1 kom. (F. Holste, o. c., tab. 8, 41), Pričac 1 kom. (neobjavljeno), Veliko Nabrđe 1 kom. (neobjavljeno), Poljanci i Staro Topolje po 1 kom. (neobjavljeno) i Zlatar 1 kom. (pojedinačni nalaz, neobjavljeno). Peschiera fibule s dugmastim zadebljanjima na ravnom luku i sa žljebastom nožicom nađene su također u ostavi Brodski Varoš (F. Starè, o. c., p. 93) i kao pojedinačni primjerak u Gornjoj Krajini (neobjavljeno), odnosno iz okoline Karlovca. Mnogo je veći broj peschiera fibula sa žljebastom nožicom i kosim lukom trokutaste sheme, i to osim fibule iz Podruta poznati su još primjerci s ovih lokaliteta: Mačkovac (ostava, cf. F. Holste, o. c., p. 6, tab. 9, 1—28. i F. Starè, o. c., fig. 13, 1), Brodski Varoš (ostava, neobjavljeno) 3 primjerka, Gorjani (pojedinačni nalaz, neobjavljeno), i Poljanci (ostava, neobjavljeno). Preostaju još peschi-

era fibule sa spiralnom nožicom s ovih lokaliteta: Topličica (ostava, cf. F. Starè, o. c., fig. 11, 3) 1 kom., Unešić (pojedinačni nalaz, cf. F. Starè, o. c., fig. 11, 1) 1 kom., Bingula-Divoš (neobjavljeno) 1 kom., okolina Splita (F. Starè, o. c., fig. 1, 3) 1 kom., Novi Banovci (neobjavljeno) 1 kom., dok je za primjerak iz Zemuna (neobjavljen) teško odrediti kojem tipu peschiera fibule pripada. Ukupan broj peschiera fibula navedenih tipova iznosi u Hrvatskoj i u istočnom dijelu Srijema 24 primjerka, a zajedno s onima raskucanog luka ukupno 37 primjeraka, od čega su na balkanskom prostoru južno od Save nađene samo tri. Kada bi se ovim nalazima dodali još primjerci iz ostalog dijela Vojvodine, Srbije, Bosne i Slovenije taj bi se broj dakako povećao.

⁶¹ K. H. Wagner, Nordtiroler Urnenfelder, Röm.—Ger. Forsch. 15, 1943, pp. 39, 56, 86, 88, tab. 8, 9; 10, 9; 38, 6.

⁶² G. v. Merhart, Urnengrab mit Peschiera-fibel aus Nordtirol, Schumacher Festschrift, 1930, pp. 116 sq., 119.

⁶³ H. Müller-Karpe, o. c., pp. 161, 192 sqq.

S područja međuriječja, osim vedra iz Bizovca i Podruta, poznati su u literaturi već otprilike ulomci vedra tipa Kurd iz ostave Privina Glava kod Šida u Srijemu (Vojvodina, čuva Narodni muzej, Beograd), na koje je, zajedno s onima iz Bizovca, prvi ukazao Åberg⁶⁴. Ostava sadrži više ulomaka brončanog lima, ali se vedru tipa Kurd može pripisati ulomak sa široko raskucanim zakovicama. Ostavu je kataloški obradila D. Garašanin⁶⁵, ali na žalost nije uočila da ulomak lima, na koji je već ranije upozorio Åberg, pripada vedru tipa Kurd. I datiranje ostave iz Privine Glave u vrijeme »halštat A-B« suviše je okvirno i netačno. Ne analizirajući pojedinačno materijal što ga ostava sadrži, može se sumarno reći da on uglavnom ima sve karakteristike razdoblja Ha A s pojedinim starijim tradicijama Br D i ranog Ha A vremena, npr. kanelirana narukvica (ulomak), neki primjerci šupljih sjekira⁶⁶, nož s prstenastim završetkom poput onoga iz ostave Podrute, te da u ostavi nema takvih oblika koji bi pružili osnovu za njezino datiranje u Ha B vrijeme. Osim toga, u ostavi je nađena i dvosjekla britva u formi dvostruke sjekire (labrisa)⁶⁷, koja je tipična za vrijeme ranog Ha A kako u ostavama međuriječja⁶⁸, tako i u nalazima istočnoalpskih oblasti (tipa Grossmugl kako ga je definirao Müller-Karpe⁶⁹). Svi ovi elementi starijeg obilježja unutar Ha A razdoblja opredjeljuju ostavu iz Privine Glave u stupanj Ha A₁, odnosno datiraju ostatak vedra tipa Kurd u isti horizont s vedrima iz Bizovca i Podruta.

Iako ne direktno u međuriječju, a ono ipak na rubu njegove periferije, otkrivena je 1951. god. ostava u Lukavcu kod Tuzle, u kojoj se mogu uočiti, među ostalim materijalom, i dijelovi vedra tipa Kurd⁷⁰. Na žalost, iz objave nije jasno kakve sve vrste posuda u ulomcima brončanog lima ostava sadrži jer su opisi suviše sumarni, a atribucije tipovima posuda nejasne. Autor navodi da pojedini fragmenti pripadaju situli »sjevernoitalskog tipa«⁷¹, međutim ulomci na koje se on poziva tipični su, po koncepciji i izvedbi ornamenta s motivom ptičjih protoma, za vedra tipa Hajdu-Böszörmény, što je već uočio Miložić⁷² datirajući ostavu iz Lukavca i s obzirom na lučnu fibulu u prijelazno vrijeme Ha A u Ha B razdoblje. Miložić je atribuirao i dva druga ulomka brončanog lima ornamentirana po rubu kotliču s krstolikim atašama⁷³. Fragmenti s ukrasom ptičjih protoma bili bi jedini

⁶⁴ N. Åberg, o. c., p. 54.

⁶⁵ D. Garašanin, Katalog metala Narodnog muzeja Beograd, 1954, p. 25 sqq, tab. XIII—XV (ulomak vedra tipa Kurd tab. XIV, 7).

⁶⁶ D. Garašanin, o. c., tab. XIII, 51, 1; XV, 3. — Cf. takve tipove šupljih sjekira u ostavi Bizovac, F. Holste, o. c., tab. 3, 8, 9, 11.

⁶⁷ M. Grbić, Privina Glava ostava sa kraja bronzanog doba, Starinar 6, 1931, p. 24 sqq., fig. 39—40. — D. Garašanin, o. c., tab. XIII, 17—19.

⁶⁸ Npr. u ostavama Otok-Privlaka, Pocrkavlje — Brod i dr., cf. F. Holste, o. c., tab. 5, 19; 8, 25

⁶⁹ H. Müller-Karpe, o. c., p. 103 sqq.

⁷⁰ B. Čović, Preistoriski depo iz Lukavca, Glasnik Zem. muz. Sarajevo n. s. X, 1955, p. 91 sqq., tab. I, II.

⁷¹ B. Čović, o. c., p. 96, tab. II, 15.

⁷² V. Miložić, Zur Chronologie d. jüngeren Stein-u. Bronzezeit Südost-u. Mitteleuropas, Germania 37, 1959, p. 80.

⁷³ B. Čović, o. c., tab. II, 17, 18. — V. Miložić, o. c., p. 80.

ostaci vedra tipa Hajdu-Böszörmény kutlure polja sa žarama koji su do sada poznati u ostavama kulturnog kruga međuriječja. Ulomak jedne ornamentirane trakaste ručke ostave iz Lukavca uporedio je autor s ručkama na zdjelicama iz Slovačke i Češke⁷⁴, dok bi ona međutim isto tako mogla pripadati vedru tipa Kurd⁷⁵. Ova se pretpostavka čini tim vjerojatnija jer autor navodi da je »pored ovih fragmenata nađen i jedan fragment masivnije posude kovane iz više dijelova, čiji su krajevi spojeni širokim masivnim nitnama«⁷⁶, a to se po opisu može odnositi samo na vedro tipa Kurd, pogotovu jer autor u bilješci fragmente i upoređuje s jednim vedrom samog nalazišta Kurd u Mađarskoj⁷⁷. Na žalost, ulomak vedra nije reproduciran, pa bi ostava, zbog njezine važnosti, zaslužila ponovnu objavu, tim više jer autor dijelove metalnog posuđa nije uopće tipološki jasno determinirao, a čitavu ostavu datirao je veoma široko u golem vremenski raspon od Br D do Ha B⁷⁸.

Po svom karakteru ostava iz Lukavca bliska je skupini ostava međuriječja, te iako je nađena na balkanskom tlu, ona ipak leži u blizini Posavine u sjeveroistočnoj Bosni ne tako daleko od ostava Bizovac (kod Osijeka) i Privina Glava (kod Šida), a pokazuje srodnosti i s ostalim ostavama Transdanubije. Jedino bi se za lučnu fibulu s dugmastim ispupčenjima moglo reći da potječe iz balkanskih radionica; ovaj tip fibule karakterističan je za teren južno od linije Alpe—Sava—Dunav, ali se on sporadično može pratiti i izvan Balkana u materijalu Slovenije i Italije⁷⁹. U ostavama međuriječja one do sada nisu ustanovljene. Najstariji predmet u ostavi svakako je bodež s trapezoidnom pločicom za pričvršćivanje drške i jako naglašenim rebrom, tipičan za razdoblje srednje bronce s trajanjem do u završetak kulture grobnih humaka. Šuplje sjekire ostave imaju izričito obilježje onih iz inventara ostava međuriječja, po tipu pripadaju starijoj kulturi polja sa žarama, i to njezinoj mlađoj fazi, tj. Ha A₂ stupnju, iako one traju još i u ostavama Ha B₁ stupnja. Šuplja sjekira s imitacijom zalistaka sa strane tuljka predstavlja oblik koji prati ostave Ha B₁ stupnja, a javlja se pri završetku starijeg i početku mlađeg razdoblja kulture polja sa žarama, isto kao i tip srpa s unutrašnjim rebrom. Ovi oblici povezani su s tipom narukvica ukrašenih šrafiranim crtama i u ostavama ostalog panonskog prostora, npr. onima u sjevernoj i zapadnoj Mađar-

⁷⁴ B. Čović, o. c., p. 96, tab. II, 16.

⁷⁵ Gusto i kičeno ukrašenu ručku ima vedro tipa Kurd s lokaliteta Absberg-Bierbaum, cf. K. Willvonseder, *Bronzeeimer u. Gusskuchen d. jüngeren Urnenfelderzeit von Absberg-Bierbaum, Niederdonau, Natur u. Kultur*, 6, 1940, tab. 1, 2.

⁷⁶ B. Čović, o. c., p. 96.

⁷⁷ B. Čović, o. c., n. 29.

⁷⁸ B. Čović, o. c., p. 100. — Z. Vinski—K. Vinski Gasparini, o. c., p. 72, s ispravkom datiranja ostave Ha A₂ stupanj.

⁷⁹ S terena Bosne slične varijante fibula poput ove iz Lukavca poznate su samo iz

Debelog Brda kod Sarajeva i Golinjeva kod Livna, cf. B. Čović, o. c., p. 98. — Iz Slovenije, osim primjeraka iz ostave kao i nekropole u Škocijanu, mogu se navesti još dvije neobjavljene fibule, i to s lokaliteta Malence (Narodni muzej, Ljubljana) i Slovenske Gorice (Muzej, Maribor); cf. Szombathy, *Altertumsfunde aus Höhle bei St. Kanzian, Mitt. d. präh. Komm. d. kais. Akad. d. Wiss. II*, 1913, p. 159, fig. 148, za neobjavljene fibule podatak dugujem F. Starèu, Ljubljana. — Za primjerke fibula iz Italije i Sicilije ukazujemo na one s lokaliteta Timari, Mullino della Badia i Pantalica, cf. H. Müller-Karpe, o. c., tab. 14 A; 6; 2 A; 1 F.

skoj, kao što su ostave Rohod (županija Szabolc), Aranyos (županija Borsod) i Tiszaeszlar (županija Szabolc)⁸⁰. Iako ostava Aranyos II ima mač tipa Liptovo (varijante II po Müller-Karpeu), a ostava Tiszaeszlar mač tipa Allertissen, oba datirana u Ha A₂ i Ha A₁ razdoblje⁸¹, ipak se ove ostave, zbog ostalog materijala koji sadrže, opredjeljuju vremenski u Ha B₁ stupanj⁸². Kotlić s krstolikim atašama ostave iz Lukavca treba uvrstiti Merhartovoj B 1 skupini kotlića, što se mogu pratiti u zatvorenim nalazima od završetka starije kulture polja sa žarama krajem Ha A₂ stupnja kroz čitavu mlađu kulturu polja sa žarama⁸³. Od posebne je važnosti u ovoj ostavi i fibula s visokim lukom osmerokutnog presjeka ukrašenog motivom jelovih grančica i s dugmastim ispupčenjima na stranama. Ona predstavlja rijetku varijantu lučne fibule ovakvog tipa povezanu u zatvorenom nalazu s ostalim materijalom obilježenim prijelaznim vremenom Ha A₂ na Ha B₁ stupanj. Ovakvim fibulama, koje su karakteristične za teren južno od linije Alpe—Sava—Dunav, pripisao je Buttler dalmatinsko porijeklo, a na osnovu primjeraka iz Mouliane (Kreta) i Asarlika (Anatolija) pokušao ih je datirati u 11. stoljeće u submikensko vrijeme⁸⁴, iako ističe mogućnost njihovog trajanja i kroz 10. stoljeće. Miložić je datiranje ovakvih lučnih fibula s dugmastim zadebljanjima fiksirao na egejskom prostoru najprije u protogeometrijski period⁸⁵, tj. u drugu polovinu 11. stoljeća ili oko 1050. godine. Kasnije je on to datiranje na osnovu novih momenata u vremenskom određivanju primjeraka iz Mouliane i Asarlika modificirao i fiksirao u početak 10. stoljeća u kasnoprotoegeometrijski ili ranogeometrijski period, što determinira ujedno prijelaznu fazu Ha A₂ stupnja u Ha B₁ stupanj oko godine 1000.⁸⁶ Lučne fibule s dugmastim zadebljanjima i neke druge elemente specifične za prostor Balkana, koji se javljaju preko Grčke do Krete i Male Azije, Miložić dovodi u vezu s drugim valom tzv. egejske seobe koji je s evropskog kontinenta potkraj 11. stoljeća uslijedio na Mediteran⁸⁷. Lučna fibula iz Lukavca s facetiranim lukom ukrašenim motivom jelovih grančica i dugmastim ispupčenjima na stranama neobično je važna, jer na osnovu cjeline nalaza kojemu pripada potvrđuje navedene rezultate. Ona osim toga ukazuje na razvojni slijed lučnih fibula takvog tipa kojima su bile uzor peschiera fibule sa zadebljanjima poput dugmeta na stranama luka, koji je na

⁸⁰ Za ostavu Rohod cf. F. Holste, o. c., p. 22, tab. 41, 14—26. — Za ostavu Aranyos cf. F. Holste, o. c., p. 21, tab. 40, 1—37. — Za ostavu Tiszaeszlar cf. F. Holste, p. 21, tab. 39, 14—25.

⁸¹ H. Müller-Karpe, Die Vollgriffschwerter d. Urnenfelderzeit aus Bayern, 1961, pp. 23—27, 103, tab. 24, 3; pp. 18—21, 102, tab. 21, 3.

⁸² H. Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie d. Urnenfelderzeit nördlich u. südlich d. Alpen, Röm.-Germ. Forsch. 22, 1959, pp. 127, n. 4, 128, n. 1.

⁸³ G. v. Merhart, Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen, Festschrift d.

Röm.—Germ. Zentralmus. Mainz II, 1952, pp. 4, 5, tab; 2

⁸⁴ W. Buttler, Bronzefunde aus Norddalmatien u. ihre Bedeutung für die Chronologie d. Frühhallstattzeit Mitteleuropas, Präh. Ztschr. 24, 1933, pp. 290—293.

⁸⁵ V. Miložić, Einige »mitteleuropäische« Fremdlinge auf Kreta, Jhrb. d. Röm.—Germ. Zentralmus. Mainz 2, 1955, pp. 153 sqq., 168, 169.

⁸⁶ V. Miložić, Zur Chronologie d. jüngeren Stein- u. Bronzezeit Südost. u. Mitteleuropas, Germania 37, 1959, p. 80.

⁸⁷ V. Miložić, Einige »mitteleuropäische« Fremdlinge auf Kreta Jhrb. d. Röm.—Germ. Zentralmus. Mainz 2, 1955, p. 169.

jednostavnim peschiera fibulama katkada također facetiran i ukrašen motivom jelovih grančica (npr. fibula iz Hrustovače u Bosni⁸⁸). Vratimo li se ostavi iz Lukavca, moramo je na osnovu svih spomenutih elemenata datirati u završno vrijeme Ha A₂ stupnja, odnosno na kraj 11. stoljeća. Napominjem da se elementi tradicije kulture grobnih humaka ili materijal što se može uvrstiti u Holsteov »Fremdgruppenhorizont«, kao npr. bodež s trapezoidnom pločicom iz Lukavca, potpuno gube iz bogatog inventara ostava mlađe kulture polja sa žarama sjeverne Hrvatske već od početnog Ha B₁ stupnja, pa je to također argumenat za datiranje ostave iz Lukavca u završetak Ha A₂ stupnja. Istom vremenu svakako pripada i ostatak vedra tipa Kurd, a isto tako i ulomci vedra tipa Hajdu-Böszörmény i kotlića s krstolikim atašama. Vedro tipa Kurd iz ostave Lukavac bilo bi prema tome najmlađe vedro u kronološkoj ljestvici ovdje iznesenih vedara.

Preostaje još da se spomenu vedra tipa Kurd iz Slovenije koja je obradio Starè⁸⁹ u opsežnoj studiji o metalnim posudama Slovenije, te da se tako zaokruži pregled dosad poznatih primjeraka vedara s teritorija Jugoslavije, ograničujući se samo na ona kulture polja sa žarama, kako je to uvodno i istaknuto. Obliku vedra tipa Kurd gravitiraju sve poznate situle Slovenije, što je svakako zanimljivo s obzirom da vedra tipa Hajdu-Böszörmény nisu dosegla ovaj teritorij. Među tim situlama treba izdvojiti ona najstarija vedra tipa Kurd kulture polja sa žarama, koja jedino u Sloveniji imaju i svoje mlađe predstavnike u okviru punog razvijenog halštatskog razdoblja. To je i razumljivo uzme li se u obzir činjenica da je jedan radionički centar kasnijih kićenih situla od Ha C vremena dalje bio lociran baš ovdje na istočnoalpskom prostoru. Najbogatije nalazište vedara tipa Kurd kulture polja sa žarama svakako je ostava iz Škocijana u kojoj je ustanovljeno ulomaka od osam vedara⁹⁰. Njihovo uže datiranje teško je provesti jer su sačuvani samo fragmenti, a ostava iz Škocijana tipičan je primjer tzv. kultne ostave u kojoj je sakupljan, odnosno prilagan, materijal kroz duži vremenski period, kroz čitavo Ha A i Ha B razdoblje. Drugi primjerak vedra tipa Kurd pripada ostavi iz Čermožišča kod Rogaške Slatine⁹¹. Ostavu je Müller-Karpe datirao u Ha A₂ stupanj⁹² uzimajući u obzir ulomak posude ukrašene ornamentom koncentričnih krugova izvedenim u »punkt-bukel-maniri«, slično kao na vedrima tipa Hajdu-Böszörmény ili na Kirdendrup zdjelama, koji nikako ne mogu biti stariji od stupnja Ha A₂. Kulturi polja sa žarama treba u Sloveniji pribrojiti još glinene imitacije vedra tipa Kurd iz groba 49 nekropole otkrivene u dvorištu SAZU u Ljubljani⁹³ i iz Mo-

⁸⁸ F. Starè, grob 108 iz doline, Situla 1, 1960, fig. 12, 1.

⁸⁹ F. Starè, Prazgodovinske kovinske posode iz Slovenije, Zbornik Filozofske fakultete Ljubljana II, 1955, p. 105 sqq.

⁹⁰ J. Szombathy, o. c., p. 127 sqq., 161. — F. Starè, o. c., p. 115. Ostava je u više navrata bila tretirana u literaturi u vezi s obradom njezinog raznorodnog materijala, tako npr. mačeva, šljemova, posuda, nakita i dr.

⁹¹ F. Starè, o. c., p. 115, tab. I, 1—4. — H. Müller—Karpe, o. c., pp. 108—113, 280, tab. 130, 1—36.

⁹² H. Müller—Karpe, o. c., p. 112. — Cf. G. v. Merhart, o. c., p. 33 sqq.

⁹³ F. Starè, Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani, Dela SAZU 9, 1954, p. 101, tab. XLII, 1; LXXVIII, 1. — F. Starè, Prazgodovinske kovinske posode iz Slovenije, Zbornik Filozofske fakultete Ljubljana II, 1955, p. 116.

kronoga⁹⁴. Iz nekropole u Magdalenskoj gori, odakle postoji cijeli niz stožastih i djelomično luksuzno ukrašenih brončanih posuda, što međutim imaju karakteristike situla⁹⁵, poznat je jedan primjerak vedra tipa Kurd⁹⁶, koji pripada mlađoj skupini vedara tog tipa izvan okvira kulture polja sa žarama. Merhart je ovo vedro u kronološkoj ljestvici koju je postavio ubrojio među mlađe primjerke uporedivši ga, na osnovu detalja u konstrukciji i tipološke sličnosti, s vedrom iz groba 696 nekropole u Hallstattu⁹⁷, što pruža sigurno uporište za njegovo datiranje u Ha C stupanj. Isto to vrijedi i za vedro tipa Kurd iz Stične⁹⁸, najveće dosad poznato vedro koje je doseglo visinu od cca 80 cm. Svjetski poznata nekropola u Sv. Luciji (St. Lucia = Most na Soči), koja je dala veliki broj halštatskih situla⁹⁹, sadrži iz groba 1765 i jedno vedro tipa Kurd Ha C vremena¹⁰⁰. Zanimljivo je istaknuti da su sva mlađa vedra tipa Kurd u Sloveniji (Magdalenska gora, Stična i Sv. Lucija) otkrivena u grobovima, dok su ona iz vremena kulture polja sa žarama (Škocijan i Čeremožišče) nađena u ostavama, izuzevši glinene imitacije iz Ljubljane i Mokronoga koje su imale funkciju žara. Ovime bi bio iscrpljen postojeći broj vedara tipa Kurd u Sloveniji prema dosad objavljenim nalazima, gdje su se kasnije, isto kao i u Austriji i sjevernoj Italiji, odnosno na istočnoalpskom prostoru, razvili radionički centri bogate situlske umjetnosti nastale na tradiciji obrade metala potekle iz kulturnog kruga kulture polja sa žarama.

Da bi odnos vedara tipa Kurd nađenih u Jugoslaviji bio prostorno i kulturno jasno određen prema onima s ostalog područja Evrope, a time i njihovo značenje, potrebno je samo u osnovnim crtama ukazati na statističke podatke s kojima, prema sadašnjem stanju istraživanja, raspoložemo¹⁰¹. Najstarija vedra tipa Kurd poput ovdje objavljenih primjeraka iz Bizovca i Podruta, kao i onoga iz Privine Glave, što pripadaju Ha A₁ stupnju starije kulture polja sa žarama, nisu inače u Evropi česta. Najzapadniji nalaz i ujedno najdalji Podunavlju jesu dva vedra iz ostave Merlara¹⁰² u sjevernoj Italiji (pokrajina Venezia) Ha A₁ stupnja. Sama ostava Kurd¹⁰³, koja je dala naziv ovom tipu vedra, nalazi se u županiji Tolna u Mađarskoj, vedro iz ostave Rinyaszentkirály¹⁰⁴ u županiji Somogy, a vedro iz ostave Kisapáti¹⁰⁵ u županiji Sala, dakle sva tri u Transdanubiji. Sjevernije u donjoj Austriji uz Du-

⁹⁴ F. Starè, o. c., p. 116, n. 52.

⁹⁵ Umetnost alpskih Ilirov in Venetov — situle od Pada do Dunave, Katalog razstave v Ljubljani, 1962, p. 99., tab. 32, 33, prilog F.

⁹⁶ F. Starè, o. c., p. 115 sqq., tab. III, 1.

⁹⁷ G. v. Merhart, o. c., p. 32, tab. 16, 7.

⁹⁸ F. Starè, o. c., p. 116, tab. IV, 1 — Cf. G. v. Merhart, o. c., p. 32.

⁹⁹ G. Marchesetti, La necropoli di S. Lucia, Bull. d. Societa adriatica d. Scienze naturali Trieste IX, 1886, p. 94 sqq.

¹⁰⁰ F. Starè, o. c., p. 116, tab. XXXII, 1.

¹⁰¹ Za osnovne podatke o vedrima tipa Kurd kulture polja sa žarama s teritorija Evrope cf. G. v. Merhart, o. c., p. 69.

¹⁰² G. v. Merhart, o. c., pp. 29, 69, tab. 16, 3—4. — H. Müller—Karpe, o. c., p. 106, tab. 83.

¹⁰³ J. Hampel, A bronzkor emlékei magyarhonban, 1886, tab. CCX—CCXIII — J. Hampel, Harom dunántúli bronzlelet, Archaeol. Értesítő XV, 1895, p. 97 sqq., tab. I—IV. — Za ostalu literaturu cf. G. v. Merhart, o. c., pp. 29, 69.

¹⁰⁴ J. Hampel, A bronzkor emlékei magyarhonban, 1886, tab. CCXIV—CCXV. — J. Hampel, Harom dunántúli bronzlelet, Archaeol. Értesítő XV, 1895, p. 107 sqq.

¹⁰⁵ K. Darnay, o. c., tab. IV, 5, 6.

nav s lokaliteta Absberg-Bierbaum¹⁰⁶ potječe vedro tipa Kurd, a jedno još sjevernije u Bavarskoj s lokaliteta Hart a.d. Alz¹⁰⁷, koje je jedino od svih brončanih vedara tipa Kurd kulture polja sa žarama otkriveno u grobu s materijalom koji predstavlja veoma važnu zatvorenu cjelinu. Sva se ova vedra na osnovu povezanosti s popratnim nalazima mogu datirati u stupanj Ha A₁, a geografski su locirana na prostoru srednjeg i gornjeg Podunavlja. Najsjevernije vedro tipa Kurd Ha A₁ stupnja izvan ovog prostora jest ono iz Dresden-Dobritz u Saskoj¹⁰⁸. Vedro iz Marosvécsa u Transdanubiji¹⁰⁹, Jászkarajenő u županiji Szolnok¹¹⁰, Hoszúpályi u županiji Bihar¹¹¹, odnosno sva tri s teritorija Alfölda, pripadaju također starijoj kulturi polja sa žarama. Ovom razdoblju treba još pridodati vedro s jugoslovenskog terena iz Čermožišća i ono iz završnog vremena stupnja Ha A₂ iz Lukavca. Primjerci vedara što se mogu pripisati mlađoj kulturi polja sa žarama locirani su uglavnom izvan prostora Karpatske kotline, a to su vedra iz Seebodena u Koruškoj¹¹² i iz Wolishofena u Švicarskoj¹¹³ na alpskom terenu, te iz Choryna u Poljskoj¹¹⁴. Vedra tipa Kurd Ha C vremena u Evropi nađena su pretežno na prostoru jugoistočnih Alpa, kao što to uostalom pokazuju i lokaliteti iz Slovenije s vedrima iz Magdalenske gore, Stične i Sv. Lucije, ali te statističke podatke ostavljamo po strani jer smo se u vezi s nalazima iz Jugoslavije ograničili uglavnom na ona kulture polja sa žarama. Treba istaknuti činjenicu koju je uočio Starè¹¹⁵, da su neke situle razvijenog halštatskog vremena u Sloveniji iz Novog Mesta (Kandija)¹¹⁶, Stične¹¹⁷ i Sv. Lucije¹¹⁸, koje imaju u konstrukciji dna sličnosti s vedrima tipa Kurd, ali po svim drugim karakteristikama pripadaju skupini situla, očiti dokaz da su se one na teritoriju Slovenije razvile iz vedra tipa Kurd i da je radionički centar situla, koji je tu nastao, djelovao samostalno bez odlučujućih utjecaja iz susjednih oblasti.

Sagledamo li s geografskog vidnog kuta položaj nalazišta ostava s vedrima tipa Kurd u Jugoslaviji, treba ustanoviti ovo: Od najstarijih primjeraka vedra tipa Kurd starije kulture polja sa žarama vremena Ha A₁ locirane su najbliže Dunavu

¹⁰⁶ K. Willvonseder, Bronzezeimer u. Guskuchen d. jüngeren Urnenfelderzeit von Absberg—Bierbaum, Niederdonau, Natur u. Kultur 6, 1940, tab. 1, 2. — R. Pittioni, o. c., p. 494 sq., fig. 354.

¹⁰⁷ H. Müller—Karpe, Das urnenfelderzeitliche Wagengrab von Hart a. d. Alz, Bayer. Vorgeschichtsblätter 21, 1955, p. 46 sqq., fig. 3. — H. Müller—Karpe, Beiträge zur Chronologie d. Urnenfelderzeit nördlich u. südlich d. Alpen, Röm.—Germ. Forsch. 22, 1959, p. 156 sq., fig. 18. — H. Müller—Karpe, Die Vollgriffschwerter d. Urnenfelderzeit aus Bayern, 1961, p. 9, tab. 6.

¹⁰⁸ G. v. Merhart, o. c., p. 29.

¹⁰⁹ M. Roska, Erdely régészeti repertorium, Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum I, 1942, p. 167, fig. 203, 302.

¹¹⁰ F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 24/25 Bericht Röm.—Germ. Komm., 1934/35, p. 108, tab. 52.

¹¹¹ G. v. Merhart, o. c., p. 69.

¹¹² R. Pittioni, o. c., p. 521, fig. 375, 376.

¹¹³ H. Müller—Karpe, o. c., pp. 51, 54, 56, 113, 114.

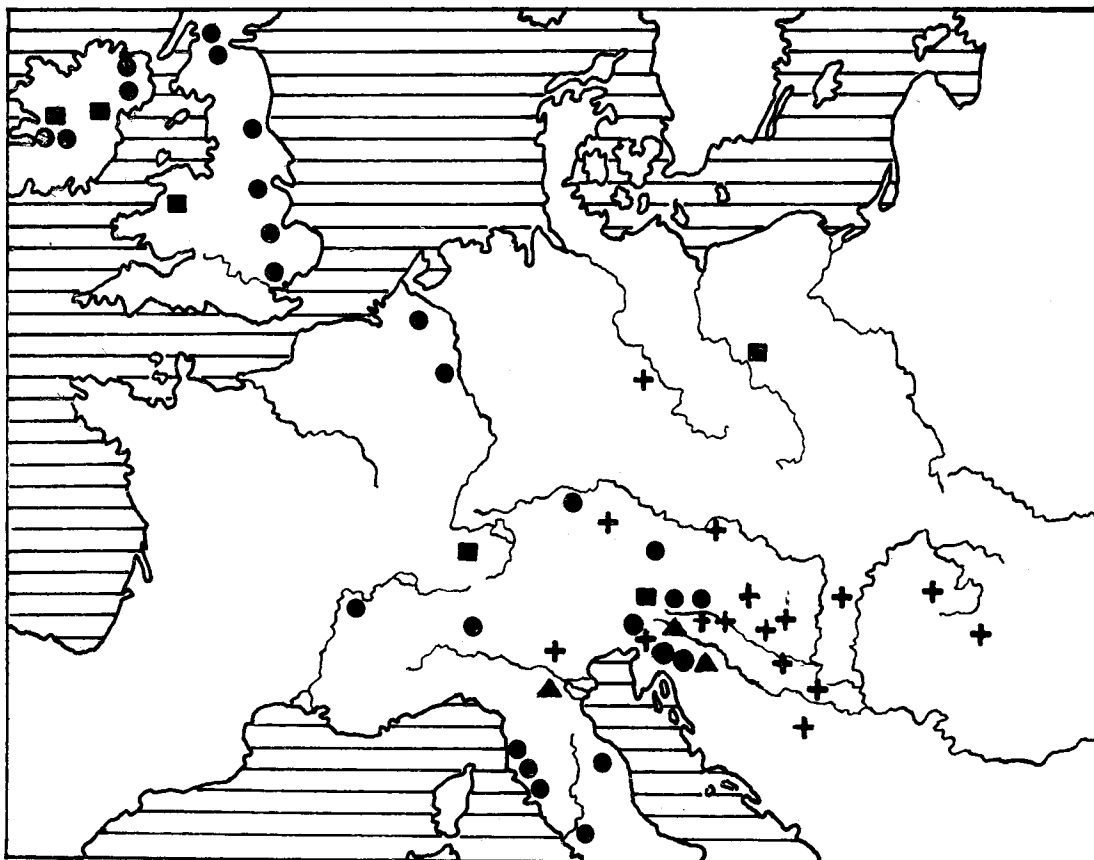
¹¹⁴ J. Kostrzewski, Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, 1923, p. 100, fig. 338. — E. Sprockhoff, Zur Handelsgeschichte d. germanischen Bronzezeit, Vorgesch. Forsch. 7, 1930, p. 132, 133, tab. 28.

¹¹⁵ F. Starè, o. c., p. 117, 137.

¹¹⁶ F. Starè, o. c., p. 108, n. 21, tab. VI, 1.

¹¹⁷ R. Ložar, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 1, 1937, p. 1 sqq. — F. Starè, o. c., p. 107 sq.

¹¹⁸ G. Marchesetti, o. c., tab. II, 6. — F. Starè, o. c., p. 117, tab. XXXIII, 2.

Sl. 1. — Karta rasprostranjenosti vedara tipa Kurd (po Merhartu s nadopunama)

- + Starija kultura polja sa žarama
- Mlađa kultura polja sa žarama
- Vrijeme razvijenog halštata
- ▲ Imitacije u glini kulture polja sa žarama

ona iz Bizovca i Privine Glave, dok je vedro iz Podruta nešto zapadnije u Hrvatskom zagorju. Vedro iz Čermožišća u južnoj Štajerskoj pripada nešto mlađoj ostavi Ha A₂ stupnja i potječe s terena koji se preko Sutle direktno nadovezuje na Hrvatsko zagorje. Vedro iz Lukavca, datirano u završetak stupnja Ha A₂, otkriveno je na lokalitetu u sjeveroistočnoj Bosni, ali ostava po svom tipološkom karakteru vjerojatno predstavlja import iz Panonske nizine od kojega bismo jedino mogli izuzeti lučnu fibulu s dugmastim ispupčenjima. Prema tome, vedro iz Lukavca najmlađe je vedro tipa Kurd u kronološkoj ljestvici vedara tog tipa iz kulturnog kruga međuriječja Drave, Dunava i Save, iako se i ono još pribraja starijoj kulturi polja sa žarama. Sva ova vedra zapravo pripadaju prostoru koji je kulturno i etnički u doba kulture polja sa žarama, preko međuriječja, bio slivom rijeka povezan sa srednjim Podunavljem. Vedra iz Škocijana predstavljaju, zbog specifičnih

okolnosti nalaza, zaseban slučaj te ih osim okvirnog datiranja u kulturu polja sa žarama nije moguće pobliže vremenski odrediti, a istoj kulturi treba pribrojiti i glinene imitacije iz Ljubljane i Mokronoga. Vedra iz Magdalenske gore, Stične i Sv. Lucije mnogo su mlađa, i to iz razdoblja razvijenog halštata. Ova nalazišta pripadaju prostoru jugoistočnih Alpa, dakle onom kulturnom krugu u kojemu su kasnije stvarane kićene situle cvatućeg halštata nastale na tradicijama radionica za obradu metala kulture polja sa žarama, a po uzoru na vedra tipa Kurd koja su u vrijeme Ha C stupnja na tom prostoru bila u upotrebi.

Pogledamo li kartu rasprostranjenosti vedara tipa Kurd u Evropi (sl. 1) koncipiranu prema sadašnjim rezultatima istraživanja, moramo konstatirati da od 21 nalazišta kulture polja sa žarama 8 leže u Jugoslaviji, dakle više od jedne trećine. Statistički je značajan podatak da je u Evropi osim Jugoslavije sa 12 lokaliteta kulture polja sa žarama poznato 14 primjeraka vedara tipa Kurd, dok je u Jugoslaviji sa 8 nalazišta ustanovljeno 15 primjeraka (8 su iz Škocijana prema Szombathyju), od kojih je 5 pouzdano datirano u stariju kulturu polja sa žarama. Prema iznesenim podacima uočljivo je da u Jugoslaviji nedostaju brončana vedra tipa Kurd iz vremena mlađe kulture polja sa žarama, što je kao općenitu pojavu u Evropi već zapazio Merhart¹¹⁹. Ovaj nedostatak brončanih vedara tipa Kurd u vrijeme stupnja Ha B na teritoriju Jugoslavije može se objasniti općenitom stagnacijom metalurške proizvodnje u to vrijeme, za što je upadljiv dokaz znatno manji broj ostava, odnosno brončanih izrađevina iz Ha B stupnja prema onima Ha A. Razlog tome možda je trenutačno slabljenje intenziteta kulture polja sa žarama prouzrokovano ekspanzijom tzv. drugog vala egejske seobe koja je uslijedila iz balkanskih krajeva na kraju 11. stoljeća pr.n.e. na Mediteran, na što ukazuje, među ostalim, i pojava lučnih fibula s dugmastim ispupčenjima karakterističnim samo za prostor južno od Save i Alpa, u Egeji na Kreti i maloazijskom prostoru¹²⁰. Zanimljiva je činjenica da se na matičnom području vedra tipa Kurd unutar Karpatске kotline, i to u panonskom Podunavlju uključujući i međuriječje, gdje su bili najgušći za trajanja kulture polja sa žarama, oni kasnije gube, a njihova se izrada u halštatsko vrijeme premješta zapadnije, u susjednu oblast jugoistočnih Alpa. Tamo, uvjetovano promijenjenim etničkim i historijskim okolnostima, nastaje intenzivna obnova metalurške proizvodnje, čiji vrhunac predstavlja visoko dostignuće umjetničkog stvaranja i oblikovanja situla davanjem novog sadržaja starim oblicima.

¹¹⁹ G. v. Merhart, o. c., pp. 29, 30.

¹²⁰ V. Miložić, Die Dorische Wanderung im Lichte d. vorgeschichtlichen Funde, Archäol. Anzeiger 1948/49, col. 20 sqq. — V. G. Childe, Prehistoric migrations in Europe, 1950, p. 177 sqq. — H. Bengson—V. Miložić, Grosser historischer Weltatlas I, 1953, col. 42 sqq. — V. Miložić, Einige »mitteleuropäische« Fremdlinge auf Kreta, Jhrb. d. Röm.—Germ. Zentralmus. Mainz 2, 1955, p. 168 sq. — V. Miložić, Zur Chronologie d. jüngeren

Stein-u. Bronzezeit Südost u. Mitteleuropas, Germania 37, 1959, p. 79. — W. Kimmig, Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur, Studien aus Alteuropa I, 1964, p. 220 sqq. — Na probleme egejske seobe osvrnuli su se kod nas M. Garašanin, Arheološki prilozi problemu velike egejske seobe, Diadora 2, 1960—61, p. 117 sqq. i A. Benac, Prediliri, Protoiliri i Prailiri, Centar za balkanološka ispitivanja 1, 1964, p. 59 sqq.

DIE ÄLTESTEN BRONZE-EIMER IM JUGOSLAWISCHEN DONAURAUM

Vorliegende Arbeit behandelt eine besondere Art von Bronzegefäßen — Eimer bzw. Situlen — und zwar die ältesten Exemplare vom sogenannten Typus Kurd der Urnenfelderkultur im Gebiete des jugoslawischen Donaupraumes. Zu Anfang gibt d.Vf. einen allgemeinen Überblick der Erforschung der Eimer und Situlen vom Typus Kurd, sowie jener Situlen welchen letztere als Vorbild gedient hatten (z. B. der Situlen Nord-Italiens, Österreichs, Sloweniens und Istriens) (1—9). Vf. nimmt Bezug auf die Herkunft- und Werkstattursprung-Theorien der Situlen (vom Typus Hajdu-Böszörmény, späterer Exemplare der entwickelten Hallstattzeit, italischer, tessiner-rheinischer und irisch-britischer Typen) und auf die allgemein anerkannte Auffassung Merharts, dass die Herkunft der Situlen in den westlichen Gebieten der Pannonischen Ebene, bzw. im westlichen Transdanubien zu suchen sei, im Zeitraum der älteren Urnenfelderkultur. (10—17) Vf. behandelt die Unterschiede in Konstruktion, Form und Verzierung der erwähnten Situlentypen und betont besonders die charakteristische Konstruktion der Situlen vom Typus Kurd (18—21) und deren Verzierungen. (36—37) Der einzige, in der Fachliteratur bisher bekannte Eimer vom Typus Kurd der Urnenfelderkultur in Kroatien, ist der nur in Bruchstücken erhaltene Eimer des Hortfundes Bizovac bei Osijek, welcher von Åberg zum ersten Mal als Eimer vom Typus Kurd erkannt wurde, (22) obzwar die Blechfragmente zu einer amorphen Masse zerdrückt, und folglich nie abgebildet worden waren. Dem Laboratorium des Archäologischen Museums in Zagreb gelang es die arg gequetschten Fragmente zu glätten, wobei deren ursprüngliche Formen wieder erkenntlich wurden und somit eine Rekonstruktion des Eimers gestatteteten. Der reiche Bestand an Hortfunden der Urnenfelderkultur im Zwischenstromland Drau—Donau—Save enthält eine beträchtliche Zahl Bronzeblech-Fragmente verschiedener Bronzegefäße, meistens von Becken, und Tassen, sowie auch von Kesseln und Cisten, und in einigen Fällen auch von Helmen (Hortfunde Bizovac, Veliko Nabrđe, Pocrkavlje-Brod und Poljanci in Kroatien). Blechfragmente welche der Situla vom Typus Kurd zugeschrieben werden können, enthält — nebst dem Hortfund von Bizovac — auch der Hortfund von Podrute bei Varaždin. Beide Horte sind noch nicht systematisch veröffentlicht worden. Auf den Hortfund von Bizovac haben sich — mit Bezug auf den Eimer — Åberg und Merhart berufen, später nebenbei auch Holste und Peroni. (26, 27) In letzter Zeit wurde die Bedeutung des Hortfundes von Podrute von Müller-Karpe hervorgehoben und beide Horte sind in der jugoslawischen Fachliteratur behandelt worden (25, 28, 29).

Die Restaurierung des gequetschten Bizovacer Eimerfragmentes ergab eine Hälfte des Blechmantels — mit fehlendem, oberen gerundeten Schulterteil — und ungefähr ein Drittel des Halses (Tab. I. 1.). Der Boden des Eimers, die zweite Hälfte des Blechmantels, die Verbindung zwischen Blechmantel, Hals und Henkel sind nicht erhalten. Am unteren Teil des Blechmantels an welchem einst der Boden befestigt war, befinden sich 6 Löcher, entlang des rechten Randes 4 Löcher und entlang des linken Randes 3 Löcher für Niete, wovon zwei Niete erhalten sind; ferner befindet sich am oberen Rand, schräg auf jeder Seite, je ein Loch für eine

Niete zur Befestigung der Henkelattaschen. Der Hals hat halbrunde, herausgetriebene Rippen, sein Rand ist um eine Metall-Seele nach aussen geschlagen, und am unteren Ende befindet sich ein teilweise noch erkennbares Loch einer Niete mit welcher das obere Ende der Henkelattasche befestigt war. Die Nietenköpfe der Aussenseite sind bedeutend grösser und gehämmert, die Ränder der Eimerhälften welche diese miteinander und mit dem Boden Verbänden, lagen cca 2 cm übereinander. Die Masse sind folgende: H. des erhaltenen Blechmantels — 15 cm; Untere Dm. des Blechmantels — 14,5 cm; Obere Dm. des Blechmantels — 21,5 cm; H. des Halses — 4,5 cm; L. des erhaltenen Halsfragmentes — 13 cm; Dm. des äusseren Nietenkopfes — 1,1—1,2 cm; Dm. des inneren Nietenkopfes — 0,7 cm. Auf Grund der Rekonstruktion musste die Höhe des Eimers cca 30 cm betragen haben (Abb. 1.).

Die Überreste des Eimers des Hortes von Podrute sind bedeutend geringer als jene des Eimers von Bizovac; erhalten blieb nur ein Fragment des unteren Teils des Blechmantels, (Tab. 1,2) und eine Rekonstruktion ist somit nicht durchführbar. Das Bronzeblech ist ziemlich solide und 4 der Nieten mittels welcher der Boden and den Blechmantel befestigt war, sind erhalten geblieben. Die Nieten sind äusserst massiv, mit aussen sehr breit gehämmerten Nietenköpfen, während auf der Innenseite die Nieten mit viereckigen Blechplättchen unterlegt waren, ähnlich wie im Falle des Eimers aus Choryn in Polen. (30) In Anbetracht des dickeren Bronzeblechs und der grösseren Nieten, musste der Eimer aus Podrute grösserer Dimensionen gewesen sein. Masse: L. des erhaltenen Blechmantelfragmentes — 20 cm; Dm. des äusseren Nietenkopfes — 1,6—2 cm; Dm. des inneren Nietenkopfes — 0,8—1 cm.

Von wesentlicher Bedeutung bei der Zeitbestimmung der Eimer von Bizovac und Podrute, sind die geschlossenen Fundeinheiten in welchen sie vorgefunden wurden. Es ist bemerkenswert dass alle bisher bekannten Eimer vom Typus Kurd der Urnenfelderkultur im Gebiete des mittleren Donaupraumes, bzw. in den westlichen Gebieten der Pannonischen Ebene, in Hortfunden und nicht in Gräbern entdeckt worden sind. Dies gilt ebenso für die übrigen Funde in Europa, mit der einzigen Ausnahme des Eimers aus Hart a.d. Alz in Oberbayern, welcher in einem Wagengrab entdeckt wurde. (31) Hingegen wurden alle jüngeren Eimer vom Typus Kurd der HaC — wie z.B. die Situlen aus Magdalenska Gora (32), Stična (33), und Sv. Lucija (Most na Soči) (34), oder auch aus dem süd-westlichen Rand der Pannonischen Ebene, aus Martijanec (35) — vorwiegend in Gräbern, bzw. Hügelgräbern angetroffen, obzwar die Eimer auch hier niemals als Urnen, sondern als Grabbeigabe dienten.

Der Hort von Bizovac bei Osijek darf zu den bedeutenderen Hortfunden gerechnet werden; er enthält 340 Bronzestücke mit jedoch vorwiegend gleichartigen Merkmalen. Wegen der Grösse dieses Hortes ist es hier nicht möglich das gesamte Material zu reproduzieren; es wird somit auf Holstes Zeichnungen hingewiesen (38), doch sind auch diese in der Zahl unvollkommen und vermitteln deshalb eine unzulängliche Darstellung des Hortbestandes. Den Grossteil des Bestandes bilden Hohlbeile und Sichel, ferner Lappenbeile und Lanzenspitzen, während das übrige Material aus vereinzelt Exemplaren besteht: aus Bruchstücken von

Schwertern, Phaleren, Sägen, 2 Armreifen und Rohbronze. Im Allgemeinen kann behauptet werden, dass der Hortfund einen typischen mitteldonauländischen Depotfundhorizont der älteren Urnenfelderkultur aufweist, welcher von den — für HaA₁ Phase bezeichnenden — Hortfunden Kisapáti (39) und Lengyeltóti (40) gekennzeichnet ist. Dies gilt besonders im Fall der mittelständigen Lappenbeile, für einen grossen Teil der Sichel und für die Mehrzahl der Hohlbeile des Bizovacer Hortfundes, vorwiegend mit »V« Verzierungen, darunter jene des sogenannten »östlichen« Typs und die fazettierten Hohlbeile auf noch ältere Tradition deuten. Ein Überrest der Hügelgräberbronzezeit sind die Flachbeile mit Randleisten, ein kleines Lappenbeil und zwei schwere, massive Armreifen (41). Das Vorkommen derartiger älterer Elemente in Hortfunden der älteren Urnenfelderkultur des Zwischenstromlandes der Br D und Ha A₁ Stufe ist keine seltene Erscheinung, so z.B. im Falle der Hortfunde Topličica, Gornja Vrba, Otok-Privlaka, Bingula-Divoš u.a.m. (42). Die Hackensichel ist bezeichnend für den älteren Horizont der Urnenfelderkultur der Br D Stufe in Transylvanien (43) und wird gelegentlich auch in Hortfunden des mittleren Donaupraumes und des Zwischenstromlandes angetroffen, z.B. im Hortfund Otok-Privlaka (44) der Ha A₁ Zeit. Der Griffzungendolch gehört — typologisch — ausgesprochen zur donauländischen Gruppe der Ha A₁ Zeit, wie das schon Peroni festgestellt hat (45). Der Hortfund von Bizovac muss auf Grund typologischer Beobachtungen in Ha A₁ eingeordnet werden, in Anbetracht dessen dass dieser — nebst den bereits erwähnten Elementen, welche ihre Abstammung noch auf die mittelbronzezeitliche Hügelgräberkultur der Br C und D Stufe zurückleiten — noch eine ganze Reihe von Objekten enthält, deren Form für Ha A allgemein bezeichnend ist, z.B. Lanzenspitzen, Zierscheiben, einige Typen von Hohlbeile und Sichel (46). Bei der Zeitbestimmung hält sich Vf. an das statistische Prinzip typologischer Angehörigkeit zu demjenigen Zeitabschnitt der Urnenfelderkultur welcher auf Grund des Materials im jeweiligen Horte vorherrschend ist. Dementsprechend ist für die Zeitbestimmung eines Hortfundes die Zeit der Herstellung, bzw. die Zeit der Benützung und Ansammlung der Objekte entscheidend, und nicht die Zeit in welcher dieselben vergraben wurden — da nur auf diese Weise die Hortfunde die erwünschten wichtigen, geschichtlichen Angaben erschliessen können. Der Eimer vom Typus Kurd des Bizovacer Hortes muss auf Grund der geschlossenen Fundverbindung, ebenfalls in Ha A₁ datiert werden.

Der Hortfund von Podrute ist in der Fachliteratur noch niemals eingehender behandelt und auch nicht reproduziert worden (Tab. II, 1—19). Unter dem bedeutenderen Material muss, nebst der Lanzenspitze (vergleichbar mit derjenigen aus dem Horte Kisapáti), das Griffbruchstück eines Bronzemessers angeführt werden; mit Rille in der Mitte und ringförmiger Endung, ist es mit jenem aus dem Horte Otok-Privlaka (48) der Ha A₁ Stufe vergleichbar, oder mit den gleichzeitigen Messern der Gruppe Baiersdorf-Velaticce der älteren Urnenfelderkultur (49). In diesen Kulturkreis gehört auch das Fragment der Blattbügelfibel (Tab. II, 11), verziert mit geometrischen Motiven balkanischen Stils. Die Fibel mit blattförmig gehämmertem Bügel, einteilig oder zweiteilig, ist charakteristisch für Funde der älteren Urnenfelderkultur der benachbarten südlichen und östlichen Gegenden Österreichs (50), der Tschechoslovakei (51), und des westlichen Ungarns (52)

und kann auch nördlicher, in den Funden der nordeuropäischen Bronzezeit, in reichverzierten, grossen Exemplaren beobachtet werden (53). In Kroatien, bzw. im Zwischenstromland (Drau—Save—Donau) sind im Allgemeinen kleinere und schlichtere Fibeln dieses Typs bekannt, von welchen bisher nur diejenige aus Split (Einzelfund) (54) und jene aus dem Hortfund Otok-Privlaka (55) der Ha A₁ Zeit veröffentlicht worden sind, während — aus unveröffentlichten Hortfunden oder als Einzelfunde — noch weitere 10 Exemplare bestehen (56). Das blattförmige Bügelfragment von Podrute war ein Bestandteil eines grösseren Exemplars dieses Fibeltyps. Jedenfalls gehört das blattförmige Bügelfragment aus dem Hort vom Podrute der Ha A₁ Stufe an, wie auch die meisten einteiligen Exemplare aus Kroatien.

Bei der Zeitbestimmung des Hortfundes von Podrute ist die Violinbogenfibel, bzw. die Peschiera Fibel (Tab. II, 8) das wichtigste Objekt. Die Fibel ist, in ihrem gegenwärtigen Zustand, gequetscht, hatte aber ursprünglich einen abgeschrägten Bogen, bzw. war dreieckförmig mit Schachtfuss und tordiertem Bogen. Auf Grund einer ihm vorliegenden, ungenauen Zeichnung, vermutete Müller-Karpe dass die Fibel aus Podrute dem Bogenfibeltyp angehöre (57). Auf Grund dieses mutmasslichen Exemplars einer Bogenfibel, datierte er den Hortfund von Podrute in die Ha A₂ Stufe, denn in diesem Fall wäre er mit Ha A₁ natürlich zu früh datiert gewesen. Auf Grund dieser Voraussetzung (dass der Hortfund von Podrute eine Bogenfibel enthalte) stellte Müller-Karpe die Vermutung auf, dass im Ostalpengebiet kleine Bogenfibeln schon in der Ha A₂ Phase vorkommen, und nicht erst — wie allgemein angenommen, in Ha B₁. In dieser Meinung wurde er ausserdem durch das Erscheinen der vermutlichen Bogenfibel aus dem Hortfund von Jurka Vas in Krain bekräftigt (58) welche man, in Anbetracht des übrigen, im Horte vorhandenen Materials, tatsächlich in die Ha A₂ Zeit datieren muss. Die Fibel von Podrute hat einen tordierten Bogen, was auf diesem Typ von Peschiera Fibeln mit Schachtfuss, eine seltene Erscheinung im Zwischenstromland darstellt; häufiger hingegen erscheint in Kroatien der tordierte Bogen auf Fibeln mit Spiralfuss, wie z.B. im Hortfund von Topličica oder diejenige aus Unešić bei Drniš in Dalmatien (59). Nebenbei sei kurz erwähnt, dass für Ha A im Zwischenstromland Drau—Donau—Save — u.zw. hauptsächlich für Ha A₁ und sporadisch für Ha A₂ — die Peschiera Fibeln in den Hortfunden bezeichnend sind — sowohl diejenigen mit Schachtfuss und geradem oder abgeschrägtem Bogen, wie auch Peschiera Fibeln mit Spiralfuss und solche mit gehämmertem Bogen (60). Die Fibel von Podrute hat eine Parallele in den Fibeln gleichen Typs der chronologisch wichtigen Gräber 1 und 11 von Mühlau, welche Wagner in die zweite Zeitgruppe der nordtiroler Urnenfelderkultur, bzw. in Ha A Stufe einordnet (61). Merhart stuft die Gräber 1 und 11 in die frühe Ha A Zeit ein, bzw. in Ha A₁ — d.h. absolutchronologisch ins 12. Jh. (62). Merhart hält diese Fibeln für besonders aufschlussreich zur Bestimmung der frühen Ha A Phase der älteren Urnenfelderkultur. Wenn wir Merharts Zeitbestimmung per analogiam der Fibeln, bei dem Hortfund von Podrute anwenden, müssen wir denselben in die gleiche Ha A₁ Stufe datieren; dies wird, wie bereits erwähnt, durch das übrige Material des Hortfundes von Podrute bekräftigt. Auf diese Art gelangen wir bei der Zeitbestimmung des Eimer-

fragmentes vom Typus Kurd aus Podrute in die Stufe Ha A₁, folglich in die selbe Zeit wie der Eimer vom Typus Kurd aus Bizovac, bzw. nach Merhart und Müller-Karpe, in das 12. Jh. (63).

Aus dem Zwischenstromgebiete sind (abgesehen der Eimer aus Bizovac und Podrute) schon seit früher in der Fachliteratur bekannt, die Eimerfragmente vom Typus Kurd aus dem Hortfund Privina Glava (bei Šid in Syrmien, Vojvodina), aufbewahrt im National Museum in Beograd auf welche — gleichzeitig wie auf diejenigen aus Bizovac — Åberg als erster hingewiesen hatte (64). Das Fragment mit breit gehämmerten Nietenköpfen kann einem Eimer vom Typus Kurd zugeschrieben werden. Der Hortfund wurde von D. Garašanin katalogmässig bearbeitet (65), wobei leider übersehen wurde, dass das Blechfragment — auf welches Åberg schon früher aufmerksam gemacht hatte — zum Eimer vom Typus Kurd gehörte. Ebenso ist die Zeitbestimmung des Hortes von Privina Glava — Ha A - B — zu vague und ungenau. Ohne die einzelnen Objekte des Hortfundes zu analysieren, kann jedoch behauptet werden, dass der Hort im Allgemeinen alle Merkmale der Ha A Stufe aufweist, mit vereinzelt älteren Traditionen Br D und der frühen Ha A Stufe z.B. ein kanelliertes Armbandfragment, einige Exemplare von Hohläxten (66), ein Messer mit ringförmiger Endung (wie dasjenige aus Podrute) ferner dass der Hortfund keine Wesenzüge enthält welche die Datierung Ha B rechtfertigen könnten. Ausserdem wurde im Horte ein doppelaxtförmiges, zweischneidiges Rasiermesser (labris) (67) gefunden, welches für die frühe Ha A Phase bezeichnend ist, sowie für Horte im Zwischenstromgebiet, als auch für die Funde im Ostalpengebiet (von Müller-Karpe als Typus Grossmugl definiert) (69). Alle diese Elemente älterer Merkmale bestimmen die Zeitstellung des Hortes von Privina Glava in die Ha A₁ Zeit, bzw. wird das Eimerfragment vom Typus Kurd mit den Eimern von Bizovac und Podrute in den gleichen Horizont eingeordnet.

Wenn auch nicht unmittelbar im Zwischenstromland, so doch am peripheren Rand dieses Gebietes, wurde 1951 der Hortfund Lukavac bei Tuzla (Bosnien) entdeckt, welcher nebst übrigen Objekten ebenfalls Fragmente eines Eimers vom Typus Kurd enthält (70). In der Veröffentlichung wurde bemerkt einzelne Fragmente einer Situla seien »nord-italischen Typs« (71) während jedoch die Fragmente auf welche hingewiesen wird, in ihrer Konzeption und Ausführung (Verzierung mit Vogelprotomen) für Eimer des Hajdu-Böszörmény Typs bezeichnend sind — wie dies bereits Miložić beobachtet hatte (72) und den Hortfund von Lukavac, mit Bezug auf die Bogenfibel, in die Übergangszeit von Ha A auf Ha B eingeordnet hat. Miložić atribuierte ferner zwei weitere Bronzeblechfragmente mit Randverzierungen und Kreuzattaschen. Die mit Vogelprotomen verzierten Fragmente wären somit die einzigen bekannten Überreste eines Eimers vom Typus Hajdu-Böszörmény der Urnenfelderkultur aus Hortfunden im Kulturbereich des Zwischenstromlandes. Das Fragment eines bandförmigen Henkels aus dem Hort von Lukavac, wurde in der Veröffentlichung mit Tassenhenkeln aus der Slowakei und aus Böhmen verglichen, obwohl dieser ebenso von einem Eimer vom Typus Kurd stammen könnte (75). Diese Voraussetzung erscheint umso wahrscheinlicher als in der Veröffentlichung angeführt wird, dass »nebst diesen Bruchstücken noch ein Fragment eines massiveren, aus mehreren Teilen geschmiedeten

Gefäßes gefunden wurde, dessen Ränder mit breiten massiven Nietten zusammengefügt sind« (76) und dies kann sich — der Beschreibung nach — nur auf einen Eimer vom Typus Kurd beziehen, insbesondere als in den Anmerkungen selbst, die Fragmente mit einem Eimer aus dem Fundort Kurd verglichen werden (77). Leider wurde das Fragment nicht reproduziert und es wäre notwendig den Hort von Lukavac nochmals zu veröffentlichen, umso mehr als der gesamte Hort zu weitläufig datiert, bzw. in die Zeitspanne Br D bis Ha B eingeordnet wurde.

Seinem Wesen nach ist der Hort von Lukavac der Hortfund-Gruppe des Zwischenstromgebietes verwandt; obzwar auf balkanischem Gebiete entdeckt, befindet er sich immerhin in der Nähe der Saveebene im Nord-Osten Bosniens, in nicht allzugrosser Entfernung der Horte Bizovac (bei Osijek) und Privina Glava (bei Šid) und weist verwandte Züge mit den übrigen Hortfunden Transdanubiens auf. Einzig von der Bogenfibel mit knopfartigen Verdickungen könnte behauptet werden sie stamme aus balkanischen Werkstätten; dieser Fibeltyp ist charakteristisch für das Gebiet südlich der Linie Alpen—Save—Donau, lässt sich jedoch auch ausserhalb des Balkanraumes im Material Italiens und Sloweniens sporadisch verfolgen (79). In den Hortfunden des Zwischenstromlandes sind diese bisher nicht festgestellt worden. Das älteste Objekt im Horte ist allenfalls der Dolch mit trapezoider Griffplatte und stark betonter Rippe, bezeichnend für die mittlere Bronzezeit bis zum Ende der Hügelgräberkultur. Die Hohlbeile sind von ausgesprochen gleichem Charakter wie jene aus dem Inventar der Horte des Zwischenstromlandes und gehören — ihrem Typ nach — zur älteren Urnenfelderkultur, u.zw. zu deren jüngsten Zeitabschnitt, d.h. zur Ha A₂ obwohl solche Hohlbeile noch in den Hortfunden der Ha B₁ Stufe fort dauern. Hohlbeile mit Lappenimitation an der Tülle stellen eine Form dar, welche die Ha B₁ Hortfunde begleitet und Ende der älteren und Anfang der jüngeren Urnenfelderkultur in Erscheinung tritt, ebenso wie der Sicheltyp mit innerer Rippe. Mit diesem Material erscheinen die mit Linienschraffierung verzierten Armbänder auch in Horten der übrigen pannonischen Gebiete, z.B. im nördlichen und westlichen Ungarn, in den Hortfunden von Rohod (Komitat Szabolc), Aranyos (Komitat Borsod) und Tiszaeszlar (Komitat Szabolc) (80). Obwohl der Hortfund Aranyos II ein Schwert vom Typus Liptovo enthält (nach Müller-Karpe Variante II) der Hortfund Tiszaeszlar ein Schwert vom Typus Illertissen, die in die Ha A₂ und Ha A₁ Stufe datiert sind, (81) werden doch beide Horte — auf Grund des übrigen, enthaltenen Materials — in die Ha B₁ Zeit eingeordnet (82). Der Kessel mit Kreuzattaschen aus dem Hortfund Lukavac muss in Merharts Kesselgruppe B 1 eingeordnet werden, welche letztere sich in geschlossenen Funden zu Ende der älteren Urnenfelderkultur — Ende der Ha A₂ Stufe — und während der gesamten jüngeren Urnenfelderkultur verfolgen lässt. (83). Von besonderer Bedeutung in diesem Hortfund ist die hochgewölbte Bogenfibel mit Tannenmuster-Verzierungen und mit knopfartigen Verdickungen an den Seiten. Dieserart Fibeln — welche für das Gebiet südlich der Alpen—Save—Donau Linie bezeichnend sind — hat Buttler dalmatinische Abstammung zugeschrieben und hat versucht diese — auf Grund der Exemplare aus Mouliana (Kreta) und Asarlik (Anatolien) — ins 11. Jh., d.h. ins Submykenische Zeitalter einzuordnen, obwohl er deren mögliche Fortdauer während des 10. Jh. ausdrücklich betont. (84). Milojević hat die Zeitstellung, im

Ägäischen Gebiet, von solcherart Bogenfibeln mit knopfartigen Verdickungen zuerst in die protogeometrische Periode festgesetzt (85), d.h. in die zweite Hälfte des 11. Jh. — oder um 1050. Später, auf Grund neuer Angaben in der Zeitbestimmung der Exemplare aus Mouliana und Asarlik, hat er diese Zeitstellung näher bestimmt und sie in den Anfang des 10. Jh. — in die späte protogeometrische Periode oder frühe geometrische Periode verlegt, gleichbedeutend mit der Übergangsphase der Ha A₂ auf Ha B₁ Stufe um das Jahr 1000 (86). Die Bogenfibeln mit knopfartigen Verdickungen, welche über Griechenland, bis Kreta und Kleinasien in Erscheinung treten, bringt Miložić mit der zweiten Welle der Ägäischen Wanderung in Zusammenhang, welche zu Ende des 11. Jh. vom europäischen Festland nach dem Mittelmeer erfolgte (87). Die Bogenfibel aus Lukavac mit fazettiertem Bogen, verziert mit Tannenmotiven und knopfartigen Verdickungen, ist von besonderer Bedeutung, da sie — auf Grund des begleitenden Materials des Hortes welchem sie entstammt — die angeführten Ergebnisse bestätigt. Ausserdem weist sie auf die Entwicklungsfolge der Bogenfibeln dieses Typs, deren Vorbild die Peschiera Fibeln gewesen sind, bzw. solche mit knopfartigen Verdickungen an den Seiten des Bogens, welcher bei einfachen Peschiera Fibeln manchmal auch fazettiert und mit Tannenmustern verziert ist, z.B. die Fibel aus Hrustovača in Bosnien (88). Der Hortfund von Lukavac muss — auf Grund der angeführten Umstände — in die Endzeit der Ha A₂ Stufe datiert werden, bzw. in das Ende des 11. Jh. Es sei erwähnt dass die Traditionen der Hügelgräberkultur, oder das Material welches sich in Holstes »Fremdgruppenhorizont« einordnen lässt, wie z.B. der Dolch mit trapezoider Griffplatte aus Lukavac, aus dem reichhaltigen Inventar der Hortfunde der jüngeren Urnenfelderkultur im Norden Kroatiens schon zu Beginn der Ha B₁ Stufe vollkommen verschwinden; diese Tatsache bildet somit ein weiteres Argument zugunsten der späten Ha A₂ Phase als Zeitbestimmung des Lukavacer Hortfundes. In die gleiche Zeit gehört jedenfalls auch das Fragment des Eimers vom Typus Kurd, sowie die Fragmente des Eimers vom Typus Hajdu-Böszörmény und des Kessels mit Kreuzattaschen. Demnach wäre der Eimer vom Typus Kurd aus dem Hortfund Lukavac der jüngste Eimer in der chronologischen Scala der hier bearbeiteten Eimer.

Zu erwähnen bleiben somit nur noch die Eimer vom Typus Kurd aus Slowenien (89), welche von Starè in einer ausführlichen Studie über die Metallgefäße Sloweniens eingehend behandelt wurden, um zu einem Überblick aller bisher auf jugoslawischem Gebiete bekannten Situlen zu gelangen, doch — wie bereits in der Einleitung angeführt — beschränkt auf Situlen der Urnenfelderkultur. Alle bekannten Situlen Sloweniens neigen zu einer Formverwandtschaft mit dem Eimer vom Typus Kurd, ein bemerkenswerter Umstand in Anbetracht der Tatsache, dass Eimer des Hajdu-Böszörmény Typs dieses Gebiet niemals erreicht haben. Der reichste Fundort der Eimer vom Typus Kurd der Urnenfelderkultur ist jedenfalls der Hortfund Škocijan (St. Kanzian) in welchem sich Bruchstücke von acht Eimern feststellen liessen (90). Eine genaue Zeitbestimmung der Eimer ist schwer durchführbar, da nur Bruchstücke erhalten sind, und da der Hortfund von Škocijan das typische Beispiel eines für Weihzwecke bestimmten Hortes ist, in welchem Material während einer langen Zeitspanne angesammelt wurde — in diesem Fall während der gesam-

ten Ha A und Ha B Stufe. Ein weiteres Exemplar eines Eimers vom Typus Kurd stammt aus dem Hortfund Čermožišče bei Rogaska Slatina (91). Dieser Hort wurde von Müller-Karpe in die Ha A₂ Phase eingeordnet (92), mit Hinsicht auf das mit konzentrischen Kreisen in der »Punkt-Buckel-Manier« verzierte Gefäßfragment, ähnlich wie im Fall der Eimer vom Typus Hajdu-Böszörmény oder der Kirdendrup Tassen, welche keinesfalls älter als Stufe Ha A₂ sein können. Zur Urnenfelderkultur müssen in Slowenien auch die Ton-Nachbildungen des Eimers vom Typus Kurd gerechnet werden, welche im Grab 49 der Nekropole in Ljubljana (93) (im Hofe der Slowenischen Akademie der Wissenschaften) und in Mokronog gefunden wurden (94). Alle übrigen Situlen in Slowenien, welche dem Typus Kurd zugesprochen werden können, sind jüngeren Datums und überschreiten den Zeitrahmen der Urnenfelderkultur (95, 99), wie z.B. das Exemplar aus Magdalenska Gora (96) welches Merhart in die Ha C Zeit datiert, und die Exemplare aus Stična (98) und aus Sv. Lucija (100). Es ist bemerkenswert dass in Slowenien, alle Eimer vom Typus Kurd jüngeren Datums (Magdalenska Gora, Stična, Sv. Lucija) in Gräbern entdeckt wurden, während jene der Urnenfelderkultur (Skocijan, Čermožišče) aus Hortfunden stammen, mit Ausnahme der Ton-Nachbildungen aus Ljubljana und Mokronog welche als Urnen verwendet worden waren. Damit wäre der bisher veröffentlichte Bestand an Eimern vom Typus Kurd in Slowenien erschöpft; später entwickelten sich hier, wie auch in Österreich und Nord-Italien, bzw. in den Ostalpen, Werkstattzentren einer blühenden Situlenkunst welche der Metallarbeit-Tradition des Urnenfelderkulturkreises entsprungen war.

Um eine räumlich und kulturell klare Darstellung der auf jugoslawischem Gebiete gefundenen Eimer vom Typus Kurd — im Verhältniss zu den auf übrigen europäischen Gebieten entdeckten — zu gewähren und somit deren Bedeutung zu erkennen, wird auf die, dem gegenwärtigen Stand der Forschung entsprechenden statistischen Angaben über welche Vf. verfügte (101), nur in allgemeinen Zügen hingewiesen. Den westlichsten, und gleichzeitig auch vom Donaauraum am entferntesten Fund, bilden zwei Eimer aus dem Hort Merlara (102) in Nord-Italien (Provinz Venedig) der Ha A₁ Zeit. Der Hortfund Kurd selbst (103), nach welchem dieser Situlentyp benannt ist, befindet sich im Komitat Tolna in Ungarn, der Eimer des Hortes Rinyaszentkirály (104) im Komitat Somogy und der Eimer des Hortes Kisapáty im Komitat Zala (105), folglich alle drei in Transdanubien. Nördlicher, entlang der Donau in Niederösterreich, aus der Fundort Absberg-Bierbaum (106) stammt ein Eimer vom Typus Kurd, und ein weiterer, noch nördlicher — in Bayern — aus der Fundort Hart a. d. Alz (107), ist der einzige urnenfeldzeitliche Bronzeimer vom Typus Kurd welcher in einem Grab entdeckt wurde. Alle diese Eimer können auf Grund ihrer Verbundenheit mit Begleitfunden in die Ha A₁ Stufe datiert werden und liegen im mittleren und oberen Donaauraum. Der nördlichste Eimer vom Typus Kurd der Ha A₁ Stufe ausserhalb dieses Raumes, stammt aus Dresden-Dobritz in Sachsen (108). Die Eimer aus Marosvécs in Transdanubien (109), Jászkarajenő im Komitat Szolnok (110), Hozzúpályi im Komitat Bihar (111), letztere beide aus dem Alföld, gehören alle ebenfalls der älteren Urnenfelderkultur an. Dieser Zeitepoche muss — aus jugoslawischem Gebiete — noch der Eimer aus Čermožišče hinzugefügt werden, sowie jener aus Lukavac aus der

Endphase der Ha A₂ Stufe. Eimerexemplare welche der jüngeren Urnenfelderzeit zugesprochen werden können, befinden sich im Allgemeinen ausserhalb des Karpatenbeckens, und zwar die Eimer aus Seeboden in Kärnten (112), aus Wollishofen in der Schweiz im Alpenraum (113) und aus Choryn in Polen (114). Eimer vom Typus Kurd der Ha C Zeit wurden in Europa vorwiegend in den Süd-Ostalpen angetroffen, wie dies übrigens die Ortslage slowenischer Fundorte — Magdalenska Gora, Stična und Sv. Lucija — deutlich beweist; diesbezügliche statistische Angaben werden jedoch ausgelassen da sie den Zeitrahmen der Urnenfelderkultur überschreiten. Folgende, von Starè (115) beobachtete Tatsache sei besonders betont, u. zw. dass einige Situlen der entwickelten Hallstattzeit in Slowenien — aus Novo Mesto (Kandija) (116), Stična (117) und Sv. Lucija (118) — welche in ihrer Bodenkonstruktion Ähnlichkeiten mit Eimern vom Typus Kurd aufweisen, in allen anderen Merkmalen aber der Situlagattung angehören, den deutlichen Beweis erbringen, dass diese sich auf slowenischem Boden aus dem Eimer vom Typus Kurd herausentwickelt haben und dass das Situle-Werkstattszentrum, welches hier entstand, selbstständig wirkte, ohne entscheidende fremde Einflüsse aus den Nachbargebieten.

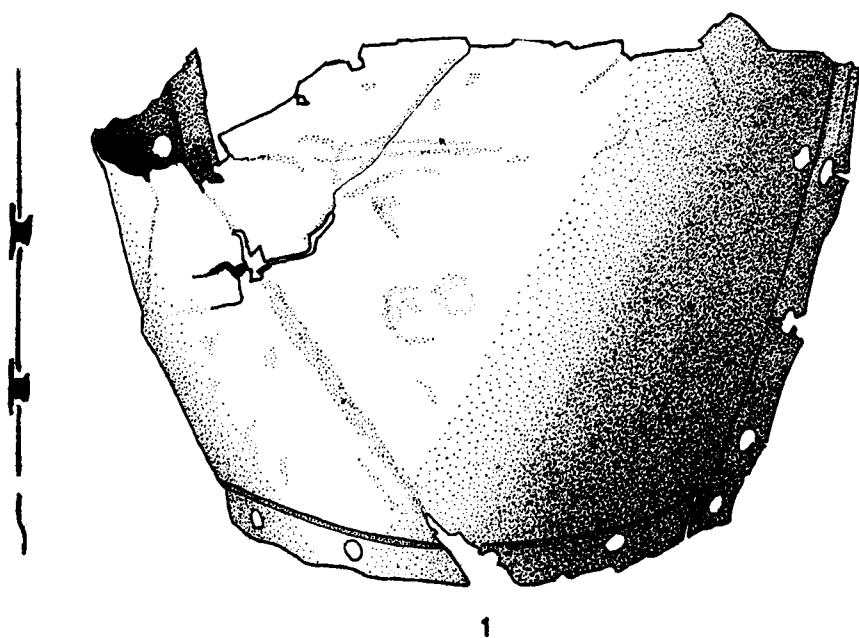
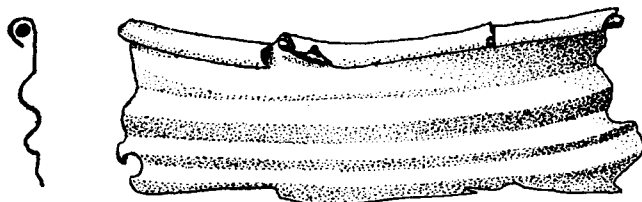
Betrachten wir nun die Lage der Hortfunde der Eimer vom Typus Kurd vom geographischen Gesichtspunkt, müssen wir folgendes feststellen: von den ältesten Eimerexemplaren vom Typus Kurd der älteren Urnenfelderkultur der Ha A₁ Zeit, liegen diejenigen aus Bizovac und Privina Glava der Donau am nächsten, und etwas westlicher, der Eimer aus Podrute im Kroatischen Zagorje. Der Eimer aus Čermožišče in der Süd-Steiermark stammt aus einem etwas jüngeren Hortfund der Ha A₂ Zeit, aus einem Gebiet welches sich über den Sutla-Fluss unmittelbar an das Kroatische Zagorje anschliesst. Der Eimer aus Lukavac, in die späte Ha A₂ Phase datiert, wurde im Nord-Osten Bosniens entdeckt; in der Ebene gelegen und vom Zwischenstromland nur durch die Save getrennt, kann dieses Gebiet, geographisch, als mit dem weiteren, jugoslawischen Donaauraum verbunden angesehen werden. Sämtliche dieser Eimer gehören eigentlich in jenes Gebiet welches — kulturell und ethnisch — zur Zeit der Urnenfelderkultur durch das Zwischenstromland und dessen Flüsse, mit dem mittleren Donaauraum verbunden war.

Die übrigen Eimer vom Typus Kurd in Jugoslawien gehören dem Süd-Ostalpenraum an (u. zw. die Eimer aus Škocijan, welche innerhalb der Urnenfelderkultur nicht näher datiert werden können, ferner die bedeutend jüngeren Eimer aus Magdalenska Gora, Stična und Sv. Lucija der Ha C Zeit) bzw. gehören in jenen Kulturkreis in welchem später — nach deren Vorbild — die reichverzierten Situlen der blühenden Hallstattzeit entstanden sind, die jedoch den traditionellen Metallarbeiten aus den Werkstätten der Urnenfelderkultur entsprungen waren.

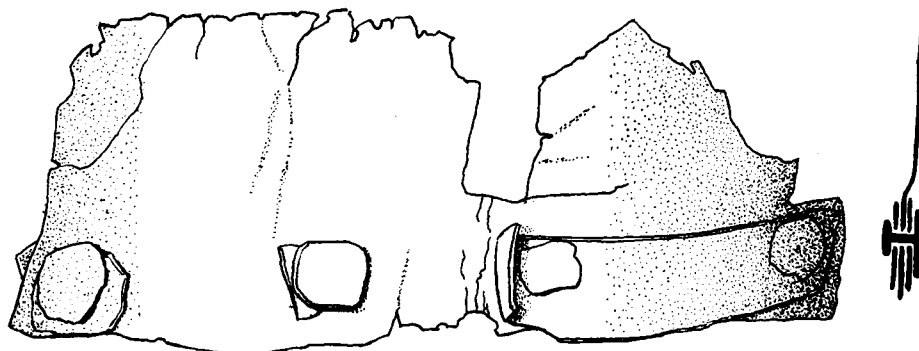
Betrachten wir die, auf Grund gegenwärtiger Forschung konzipierte, Karte der Verbreitung der Eimer vom Typus Kurd in Europa (Abb. 2), wobei die Ton-Exemplare mitinbegriffen sind, gelangen wir zur Feststellung, dass von den 21 Fundstätten der Urnenfelderkultur, sich deren 8 auf jugoslawischem Gebiete befinden, bzw. mehr als ein Drittel. Statistisch sehr bedeutend sind folgende Angaben: aus den 12 übrigen europäischen Fundorten der Urnenfelderkultur, sind insgesamt 14 Eimer vom Typus Kurd bekannt, während in den 8 Fundstätten auf

jugoslawischem Boden, 15 Eimerexemplare vom Typus Kurd festgestellt worden sind (davon 8 in Škocijan, nach Szombathy) wovon mit Gewissheit 5 Exemplare in die ältere Urnenfelderkultur datiert sind. Infolge der angeführten Tatsachen wird ersichtlich, dass es auf jugoslawischem Gebiete an Bronzeeimern vom Typus Kurd der jüngeren Urnenfelderkultur ermangelt, ein Umstand welcher schon von Merhart als allgemeine europäische Erscheinung erkannt wurde (119). Dieser Mangel an Bronzeeimern vom Typus Kurd der Ha B Zeit auf jugoslawischem Boden, kann durch die allgemeine Stagnierung der Metallarbeit jener Zeit erklärt werden, wofür die beachtlich geringere Zahl von Horten, bzw. der Bronzearbeiten der Ha B Stufe im Verhältniss zur Ha A Stufe, den deutlichsten Beweis erbringt. Die Ursache dessen ist vielleicht das vorübergehende Abflauen in der Intensität der Urnenfelderkultur, hervorgerufen durch die Expansion der sogenannten zweiten Welle der Ägäischen Wanderung, welche zu Ende des 11. Jh. aus dem Balkanraum nach dem Mittelmeer erfolgte. Dahin weist, unter anderem auch das Erscheinen der Bogenfibeln mit knopfähnlichen Verdickungen, welche für den Raum südlich der Alpen und der Save, für die Ägäis, Kreta und Kleinasien bezeichnend sind (120). Es ist interessant zu beobachten, dass die Eimer vom Typus Kurd aus ihrem Kerngebiet, im Karpathenbecken, u. zw. im pannonischen Donaauraum (mitinbegriffen des Zwischenstromlandes), wo sie während der Urnenfelderkultur am häufigsten vorkommen, später verschwinden und dass sich ihre Herstellung in der Hallstattzeit nach dem Westen, in die benachbarten Süd-Ostalpen verlegt. Unter der Einwirkung veränderter ethnischer und historischer Umstände, kommt es dort zu einem intensiven Aufblühen der Metallkunst deren künstlerische Leistung in der Herstellung und Ausschmückung von Situlen gipfelt und althergebrachten Formen ein neues Gepräge verleiht.

120-100-100

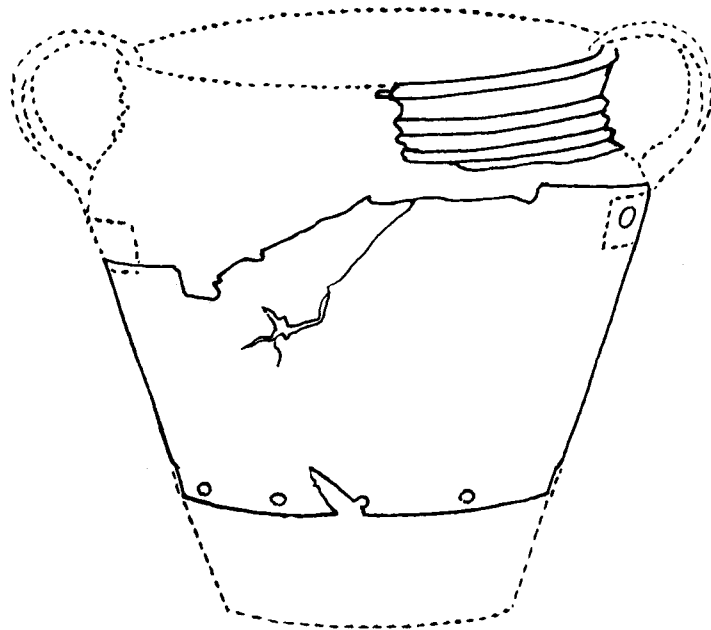

1

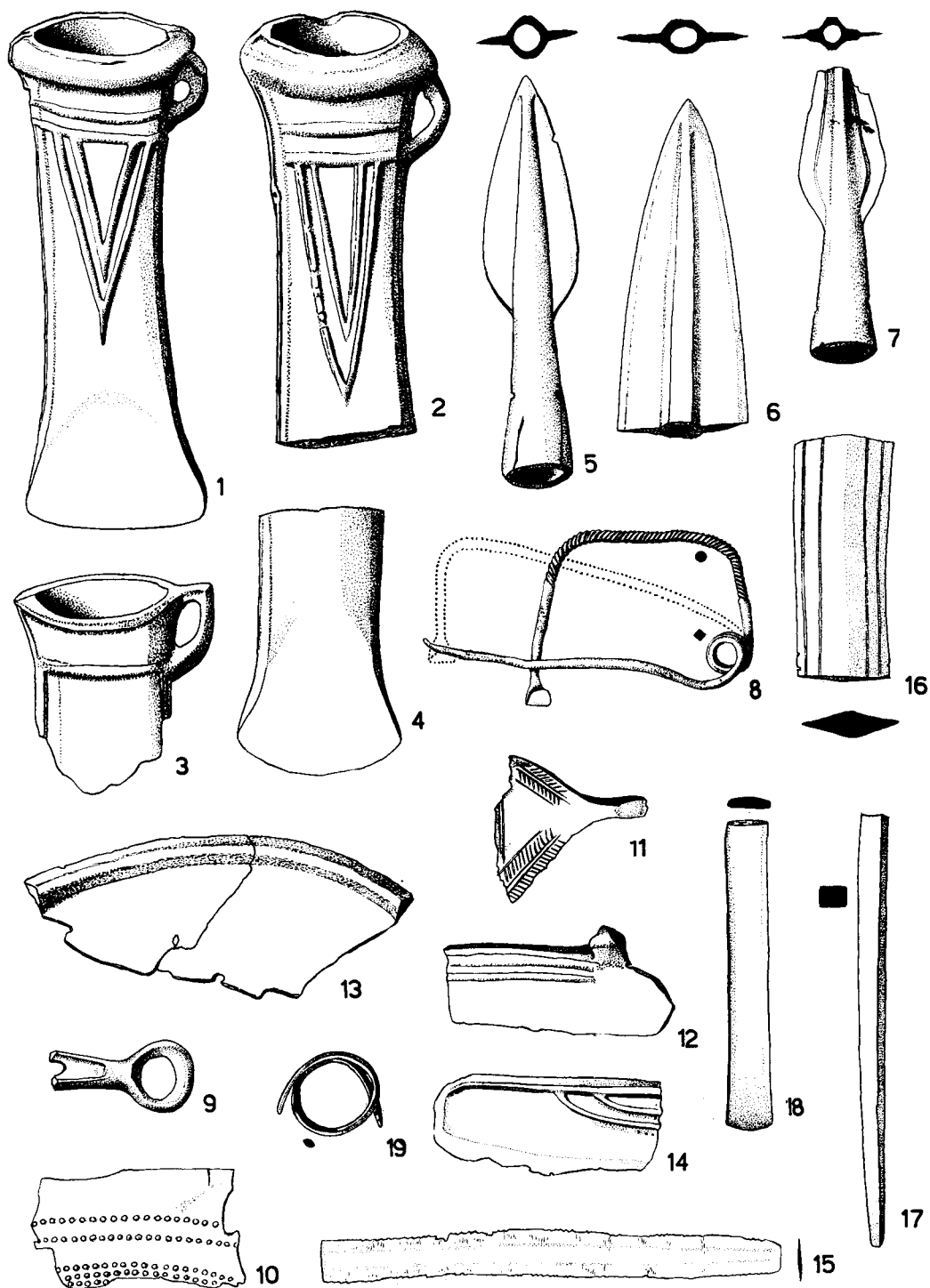
2

1, ulomci vedra iz ostave Bizovac; 2, ulomak vedra iz ostave Podrute

Rekonstrukcija vedra iz Bizovca

1—19, ostava iz Podruta

JAPODSKE KAPE I OGLAVLJA

Među brojnim nalazima u grobovima praistorijskih Japoda uočen je srazmerno veliki broj kapa, dijadema i drugih objekata koji su služili kao zaštita ili ukras za glavu, a koji će biti predmet razmatranja u ovom radu. Želeći već u naslovu da odredim o kakvim se predmetima radi, upotrebila sam, radi veće preciznosti, dva izraza: kape i oglavlja. Kožne kape kalotastog tipa zapravo su jedino služile kao zaštita glave, dok se svi ostali objekti, nađeni na glavama skeleta, mogu smatrati delovima nošnje i svrstati pod jedan zajednički naziv — oglavlja. Ovaj termin preuzela sam iz etnološke literature, a na njega me je upozorio i prof. M. Gavazzi, koji kaže da za sve one objekte koji ne služe isključivo u funkcionalne svrhe zaštite glave etnologija usvaja narodni izraz — oglavlja¹.

Postoji veći broj tipova i varijanata kapa i oglavlja, od kojih su u literaturi pomenuti samo nekoliko. Tako je Š. Ljubić² objavio samo dve vrste, zastupljene na japodskoj teritoriji, i to: konična oglavlja ukrašena iskucanim ornamentom i plitka, polukružna oglavlja koja se još danas u istom obliku, ali drugom materijalu, pojavljuju kao sastavni deo narodne nošnje, o čemu će biti još govora u ovom radu.

Prilikom sređivanja brojnih nalaza iz japodskih nekropola, detaljnim proučavanjem oblika i namene pojedinih predmeta, pregledom i sređivanjem beležaka iz terenskog dnevnika J. Brunšmida, kao i revizionim iskopavanjem u Kopolju, pronašla sam neke nove tipove i varijante japodskih kapa i oglavlja, koji su do danas ostali nepoznati široj stručnoj javnosti. Vremensko opredeljenje, odnosno datiranje ovih objekata olakšano je u mnogome zahvaljujući činjenici što su se mnogi našli u zatvorenim grobnim celinama, zajedno sa predmetima koji su karakteristični za pojedine stupnjeve starijeg i mlađeg željeznog doba.

Radi bolje preglednosti, sve kape i oglavlja svrstala sam u pet osnovnih tipova, unutar kojih treba izdvojiti opet nekoliko varijanata, i to:

Tip I — kalotasta kapa

Varijanta A — kapa ukrašena sitnim dugmetima i torquesom

Varijanta B — kapa ukrašena sitnim dugmetima na celoj površini, a većim na temenu i sa strana

Varijanta C — kapa ukrašena našivenim dugmetima i nizom ispletenih lančića na donjoj ivici

¹ Na stručnim savetima i konsultacijama srdačno zahvaljujem prof. Milovanu Gavazziju.

² Š. Ljubić, Popis arheološkog odjela Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu, 1889, str. 106—7, tab. XVI, sl. 1—6.

Tip II — konično oglavlje

Varijanta A — oglavlje bez resa

Varijanta B — oglavlje sa resama na potiljku

Varijanta C — oglavlje sa resama duž cele donje ivice

*Tip III — dijadema od bronzanog lima**Tip IV — oglavlje od bronzanih karičica**Tip V — plitko oglavlje od bronzanog lima**Tip I — kalotasta kapa*

Ovaj tip kape nazvala sam kalotastim jer svojim izgledom podseća na poluloptu ili kalotu. Po obliku je inače slična šlemu, kojeg Gabrovec naziva skodelastim (zdeličastim) ili šmarješkim tipom (po nalazištu Šmarjeta). Nijedan od Gabrovčevih naziva nisam usvojila iz prostog razloga što ovaj tip japodske kape ipak nije u svim detaljima adekvatan šmarješkom tipu, što će se videti iz daljeg izlaganja.³

Varijanta A (Tab. I, grobovi 51 i 57; tab. II, grob 63)

Kalotasti tip kape, bez obzira na različite detalje, pravi se od kože ili tekstila. Ostaci kožne kape nađeni su u Kompolju u grobovima 51 i 57 (Tab. I, sl. 4, 5. 5a), dok ostaci tkanine nisu iskopani prilikom revizionih istraživanja, niti se nalaze među ranije skupljenim nalazima u depou muzeja. Pretpostavka da su pravljene i od tekstila može se ipak smatrati sasvim prihvatljivom, jer slične primere nalazimo na situlama, gde osim šlemova na brojnim ljudskim figurama vidimo i kape od tkanine, kao i cele plašteve prebačene preko glave i ukrašene, slično japodskim kapama, nizovima sitnih bronzanih kalotastih dugmeta.⁴ Bronzana dugmeta prišivana su direktno na podlogu tankim kožnim nitima, ostatak kojih postoji na fragmentima kape u grobu 57.

Na kapama kalotastog tipa veoma je čest ukrasni elemenat bronzani, tordirani torques. Prilikom revidiranja sadržaja grobnih celina, koje je u Kompolju iskopao J. Brunšmid, primetila sam da se u svim grobovima u kojima ima ostataka kape kalotastog tipa nalaze redovno i masivni tordirani torquesi, namena kojih mi nije bila sasvim jasna. Torquesi o kojima je reč bili su liveni, često do 2 cm debeli u preseku, a završavali su se ili savijenom petljom ili raskucanim krajevima koji su bili probušeni. Krajevi su se skoro uvek među sobom tesno doticali. Ovako izrađeni torquesi nisu ni danas, a ni u vreme kada su pravljani, mogli biti elastični u tolikoj meri da bi se mogli jače otvoriti i staviti oko vrata kao ogrlica. V. Miro-

³ S. Gabrovec, Arheološki vestnik XIII—XIV, 1962—63, str. 293 ff.

⁴ F. Stare, Vače, katalog, tab. CI—CIII. i S. Gabrovec—F. Stare: Umetnost alpskih Ilirov in Venetov, 1962, tab. 31.

savljević je pretpostavljao da bi ovakvi predmeti mogli služiti kao pektoralni ukras ili čak kao ukras na ramenu, ali za ovakvu tvrdnju nije dao nikakve bliže dokaze.⁵ S ovakvim kombinacijama nije se moglo pravilno rešiti pitanje njihove prave namene, jer niko nije do sada ovakav predmet u grobovima našao in situ, pa je pretpostavka uvek ostajala pretpostavka. Š. Ljubić je publikovao dva ovakva torquesa iz nekropole u Prozoru, ali ih je bez razmišljanja stavio u grupu ogrlica s napomenom da su možda bile dečje, jer su manjih dimenzija i jako masivne, pa nisu mogle da se navuku preko glave odrasle osobe. Kad se one vide u originalu, lako se može zaključiti da su zbog masivnosti i potpune neelastičnosti potpuno neupotrebljive i kao dečje ogrlice, jer se ne mogu navući ni preko glave malog deteta.

Pre nekoliko godina, na osnovu uredno vođenog Brunšmidovog dnevnika iskopavanja u Kompolju, videlo se da su ovi torquesi nošeni isključivo na kapama kalotastog tipa naše A varijante.⁷ Godine 1956, prilikom revizionih iskopavanja u Kompolju, u grobu 9 našla sam torques i jedno veliko kalotasto dugme na lubanji, i taj nalaz je definitivno potvrdio da su podaci u Brunšmidovom dnevniku potpuno tačni i verodostojni. (Up. tab. VIII, sl. 66.)

Kalotaste kape varijante A poznate su iz sledećih nalazišta:

1. Kompolje

Prilikom Brunšmidovih istraživanja nađene su u grobovima 51, 57, 62, 63, 197, 214, 310 i 390. Neke od ovih grobnih celina nisu mogle, zbog ograničenog prostora i broja tabli, biti ovde reproducirane, ali se opis sadržaja istih grobova nalazi u popisu na kraju ovog rada.

Iskopavanja 1956. godine dala su još pet grobova s kapama, od kojih grobovi 4, 9 i 13 sadrže ostatke kalotastih kapa. Ukupno je u Kompolju nađeno 11 kapa kalotastog tipa varijante A, što predstavlja znatan broj.

⁵ V. Miroslavljević, *Opuscula archaeologica* II, 1957, str. 10, Tab. II.

⁶ Š. Ljubić, *Popis*, str. 111—112, tab. XVII, sl. 39, 41.

⁷ Kako ovde ne mogu štampati faksimil Brunšmidovog rukopisa zbog toga što je dnevnik pisan olovkom, prepisujem bez ikakvih ispravki nekoliko opisa grobova. Napominjem da Brunšmid nije samo opisivao predmete nađene u grobovima nego je vrlo često uz opis davao i mali crtež (skicu) predmeta, naročito onih koji su bili stilski ili tipološki interesantni. Na osnovu takve jedne skice i opisa nekih kapa, ja sam na tablama u ovom radu dala, pored postojećih elemenata koji pripadaju kapi, i njenu idealnu rekonstrukciju, u najvećoj meri vernu opisanom i skiciranom crtežu u B. dnevniku.

Opis grobova:

Grob 51 — U 1,20 m pod kamenjem lubanja i hrpa kostiju. Na lubanji kožna kapa sa množinom sitnih dugmeta i na njoj velik, tordiran torques, ispod vrata niz od 24 zrna jantara i 5 staklenih.

Grob 57 — U 1,70 m pod kamenom pločom kosti sa lubanjom na kojoj je bio veliki tordirani torques i kapa sa sitnim dugmetima.

Bronzana konična oglavlja opisuje ovako:

U dubljini 0,90 m ispod naslage kamenja hrpa kostiju od kojih se uzela lubanja. Prilozi: slomljena limena kapa, dvije karike itd.

Kao što sam već napomenula, većina ovih kapa nije očuvana u celosti, a još manje se prilikom samih iskopavanja vodilo računa da se ostaci na licu mesta konzerviraju i tako dopreme u muzej. Umesto toga, sa terena se ponelo nešto dugmeta, torques ili kakav komadić kože sa dugmetima, te tako danas u muzeju, osim fragmentirane kožne kape iz groba 5 i lubanje sa ostacima kape iz groba 22, koja je već prilikom iskopavanja odmah na mestu konzervirana, nemamo nijedan primerak kompletno očuvane kalotaste kape. Zbog svega toga, na tablama koje ovde prilažem, osim fragmenata koji su pripadali kapama, dajem idealnu rekonstrukciju kalotastih kapa sa torquesom i samo fotografiju jednog groba in situ, gde se vide tragovi takve kape (tab. VIII, sl. 66). Nadam se da će u budućnosti nova iskopavanja pružiti više mogućnosti za očuvanje ovakvih objekata i da će se oni sigurno naći u dobrom stanju očuvanosti, jer smo već videli da takve kape na japodskoj teritoriji nisu retkost.

2. Prozor

Prema broju očuvanih masivnih torquesa i sitnih kalotastih dugmeta (koja nisu morala pripadati samo isključivo kapama), u Prozoru su nađene svega dve kape ovog tipa, dok je zato broj oglavlja od bronzanog lima bio mnogo veći⁸.

3. Smiljan

U tumulu koji je istražio V. Hoffiler nađeni su fragmenti kalotastih kapa u grobovima 1 i 17.⁹ U grobu 1 kapa je imala i masivan torques, dok je u grobu 17 bila ukrašena samo sitnim, kalotastim dugmetima.

4. Vrebac

U tumulu kraj velike gradine »Stražbenice« nađeni su fragmenti kalotaste kape: dugme sa šiljkom koje obično stoji na temenu, masivan torques i nešto sitnih dugmeta.¹⁰

Varijanta B (Tab. III, grob 43)

Kape ove varijante razlikuju se od prethodnih po tome što imaju na temenu veće dugme sa šiljkom, a sa strane četiri dijametralno postavljena veća dugmeta.

Među kape ove varijante može se svrstati kapa iz groba 22 u Kompolju, koja je cela pokrivena sitnim dugmetima, a umesto na temenu, ima na potiljku veće kalotasto dugme ispod kojeg vise četiri bronzana priveska u obliku štapića istog oblika kao na bronzanim koničnim oglavljima (up. tab. VIII, sl. 67).¹¹

Varijanta B zastupljena je za sada samo jednim primerkom iz nekropole u Kompolju.

⁸ Š. Ljubić, Popis, tab. XVII, sl. 39, 41.

⁹ V. Hoffiler, Vjesnik NS VIII, 1905, str. 193—203.

¹⁰ J. Brunšmid, Vjesnik NS II, 1899, str;

163; *ibid.*, Vjesnik NS V, 1902, str. 69; R. Drechsler, Vjesnik AMZ, Ser. III/I, 1958, str. 37.

¹¹ Grob 22 — vidi ista, Vjesnik AMZ, Ser. III/II, 1961, tab. XVII, sl. 1—2.

Varijanta C (Tab. II, grob 67)

Kape ove varijante imaju takođe kalotasti oblik i više od dve trećine površine ukrašene sitnim kalotastim dugmetima, dok se ostali deo sastoji od nizova horizontalno i vertikalno složenih lančića.

Ovakve kape nađene su za sada samo u Kompolju, i to u grobovima 59, 67 i 286.

Kao što smo iz dosadašnjeg izlaganja mogli videti, kape kalotastog oblika svih pomenutih varijanata pojavljuju se na svega četiri lokaliteta na užoj teritoriji koju su naseljavali praistorijski Japodi, a u najvećem broju u Kompolju, verovatno i zbog toga što je od svih ranije iskopavanih nekropola bilo najpedantnije istraženo. Vrlo je verovatno da je u velikim nekropolama u Prozoru bilo dosta ovakvih kapa, ali to na žalost nigde nije ostalo zabeleženo. Ove kape pojavljuju se najčešće u Gackoj, Krbavi i Lici. Skoro sve su nađene u pouzdanim grobnim celinama, što svakako olakšava i njihovo datiranje. Osim karakterističnih elemenata u grobovima koji su ovde publikovani i opisani¹², sigurnijem datiranju pomoći će i nedavno objavljeni nalazi iz Slovenije u radovima Vide Stare¹³, S. Gabrovca¹⁴ i F. Starea¹⁵. U Sloveniji se, naime, na većem broju lokaliteta pojavljuju šlemovi koje smo već pominjali na početku ovog rada, koje Gabrovec naziva šlemovima skodelastog ili šmarješkog tipa. Sličnost ovih šlemova sa japodskim kapama kalotastog tipa je neosporna, mada im je namena različita: dok se u slovenačkim nekropolama ovi oblici javljaju isključivo kao šlemovi u grobovima ratnika, dotle su u ličkim to isključivo kape, i to pretežno u ženskim grobovima. Zbog različite funkcije imaju stoga i izvesne različite elemente. Tako šlemovi imaju kostur od drvenog šiblja oblepljenog ilovastom masom, preko koje je navučena kozja ili ovčija koža. Na temenu ili sa strana su veće okrugle ploče, koje se pričvršćuju na podlogu zakovicama¹⁶. Ovako napravljen šlem dobro služi svojoj svrsi, odnosno štiti glavu ratnika od povreda. Kalotaste kape iz japodskih nekropola, kao što sam već opisala, napravljene su mnogo jednostavnije jer je i njihova namena bila drugog karaktera. Ono što ova dva tipa imaju zajedničko, to su pre svega oblik i način ukrašavanja površine sitnim kalotastim dugmetima, koja kod većine šlemova zauzimaju manji prostor, dok na kapama pokrivaju celu površinu. U jednom slučaju (tab. III, grob 43) imamo i pojavu kalotastih dugmeta sa šiljkom ne samo na temenu nego i sa strana, što je inače uvek element šlemova, samo što su na kapama ta dugmeta mnogo manja i imaju sasvim drukčiju funkciju — ukrašavanje. Da sličnu pojavu imamo i na šlemovima, pokazuje nam primer šlema u ratničkom grobu iz Malenca¹⁷. Šlem je pokriven sitnim dugmetima na celoj površini, a na temenu ima samo jedno veće dugme, te se tako po izgledu najviše približava tipovima naših kalotastih kapa. (Up. tab. III, grob 43, tab. IV, grob 197.)

¹² Vidi popis svih grobova s kapama na kraju ovog rada.

¹³ Vida Stare, Arheološki vestnik XI—XII, 1960—61, str. 50—87.

¹⁴ S. Gabrovec, Arheološki vestnik XIII—XIV, 1962—63, str. 293—305.

¹⁵ F. Stare, Arheološki vestnik XIII—XIV, 1962—63, str. 383—420.

¹⁶ S. Gabrovec, o. c., str. 293—295; F. Stare, o. c., str. 388 i detaljan crtež šlema u preseku.

¹⁷ Vida Stare, o. c., str. 51—52, sl. 1; tab. II, sl. 5.

Pri datiranju japodskih kapa kalotastog tipa prvenstveno treba uzeti u razmatranje onaj arheološki materijal koji je s njima zajedno bio nađen. U popisu grobnih priloga na kraju ovog rada, kao i iz ovde objavljenih grobnih celina za relativnu hronologiju bi bili važni sledeći nalazi: lučne jednopetljaste fibule, igle, spiralne naočaraste fibule i torquesi.

Lučne jednopetljaste fibule nalaze se u Kompolju u grobovima 51, 67 i 197 (tab. II, sl. 12; tab. I, sl. 1; tab. IV, sl. 38). Svi ovi grobovi su na dubinama preko jednog metra,¹⁸ što je dosta važan podatak, jer su prilikom revizionih iskopavanja ove nekropole utvrđena dva kulturna stratuma: stratum I od 1,90—0,90 m, u kojem su bili stratigrafski i tipološki stariji nalazi i stratum II od 0,90—0,40 m sa mlađim nalazima¹⁹. U kompolskoj nekropoli lučne fibule nalazimo isključivo u stratigrafski dubljim slojevima.

Datiranjem ovih fibula, ne samo na teritoriji Japoda i susednih Liburna nego i u ostalim delovima Balkana i srednje Evrope, bavili su se u najnovije vreme mnogi arheolozi, i naši i strani.²⁰ Uz neka manja odstupanja, uglavnom se svi autori slažu u tome da ovaj tip fibula treba datirati u vreme $\pm$ 1100 god. pre n. e., odnosno u HaA₂ i početak HaB stupnja starijeg železnog doba po Reineckeu ili HaA₂ po hronologiji koju za naše oblasti određuju Z. i K. Vinski²¹. Prema Müller-Karpeu²², u istočnoalpskoj oblasti traju u vremenu od Ha A₂—Ha B₁, što je i sasvim prihvatljivo kad se zna da su one u tu oblast donešene, dok su na Balkanu autohtone.

Već ranije sam ukazala na činjenicu da je lučna jednopetljasta fibula ponikla na Balkanu, što je i radovima drugih arheologa takođe pretpostavljano, a kasnije i dokazano²³. U objavi nalaza iz kompolske nekropole datirala sam ove fibule okvirno u stupanj HaB₁ uz napomenu da bi iz detaljne analize tipološkog razvoja ovih fibula moglo rezultirati jedno, još preciznije i uže datiranje za objekte sa japodske teritorije. Na sličnom zadatku u poslednje vreme radio je Š. Batović²⁴. On je na osnovu tipoloških odlika datirao lučne jednopetljaste fibule sa dva diskosa na luku u stupanj HaA₂—HaB₁ železnog doba Liburnije²⁵. Na liburnskoj teritoriji su ove fibule mnogo češće, jer kod Japoda za sada imamo samo tri komada, pa se može kao sasvim sigurno uzeti da su one ovde samo liburnski import. Lučne jednopetljaste fibule bez diskosa na luku, međutim, zastupljene su na japodskoj teritoriji u mnogo većem broju, a razvile su se iz prethodnih. O tome nam kao dobar primer mogu poslužiti takve fibule iz Vrepca²⁶, Kompolja i Krbavice koje

¹⁸ Podaci iz dnevnika J. Brunšmida: grob 51, dubina 1,20; grob 67, dubina 1,40 m.; grob 197, dubina 1,10 m.

¹⁹ Uporedi R. Drechsler, Vjesnik AMZ III/II, 1961, str. 69.

²⁰ W. Buttler, PZ XXIV, 1933, str. 289—290; J. Sundwall, Commentationes Humanarum Litterarum XXI, 2, 1955, str. 10 ff.

²¹ K. i Z. Vinski, Opuscula archaeologica I, 1956, str. 23 ff.

²² H. Müller—Karpe, RGF, 22, 1959, sl. 32/1—5 i sl. 64.

²³ Up. M. Garašanin, o. c., str. 125 i nota 43; F. Stare, Situla I, 1960, str. 91 ff; R. Drechsler, Arheološki radovi i rasprave JAZU, II, tab. VIII.

²⁴ Š. Batović, Diadora I, 1961, str. 40 ff.

²⁵ Ibid., Archaeologia iugoslavica VI, 1965, str. 59.

²⁶ R. Drechsler, Vjesnik AMZ Ser. III/I, 1958, tab. VI, sl. 39.

su po načinu ukrašavanja luka skoro identične sa lučnim jednopetljastim fibulama sa diskosima na luku i nema sumnje da su nastale pod uticajem prethodnih, da su zapravo njihov logičan genetski nastavak. To se vidi i na jednom primerku iz Kompolja, iskopanom 1956. godine,²⁷ koji ima dva diskosa na luku, već pomalo degenerisana, dok se ornament sastoji od urezanih linija grupisanih u metope, koji se ornament opet isključivo pojavljuje na lučnim fibulama bez diskosa. A ovakav način ukrašavanja karakterističan je baš za sve tri fibule koje se nalaze u ovde publikovanim grobovima s kapama, pa bi lako mogle pripadati grupi mlađih tipova, jer se kod njih zadebljanje na luku već sasvim izgubilo. Kako lučne fibule ovog tipa kod Japoda traju kroz celi HaB stupanj, a delimično se javljaju i kasnije, smatram da ovde, na osnovu iznesenog tipološkog razvoja fibula, treba nalaze iz pomenuta tri groba s kapama datirati u kraj HaB stupnja železnog doba Japoda. Fibule kojih je luk ukrašen girlandama, dakle one koje po svom ornamentu stoje bliže fibulama s diskosima na luku jer imaju još uvek ornament veoma sličan prethodnima, Š. Batović datira u HaB₂ Liburnije (grob 59 i 71 iz Nina)²⁸. Ovakvo se datiranje onda utoliko pre mora odnositi na lučne fibule iz japodskih grobova s kapama, jer je na njima ornament mnogo jače uprošćen. Karakteristična je pojava na lučnim fibulama sa teritorije Japoda baš ta da one u svom daljem razvoju sve više gube ornamentiku i ostaju početkom HaC stupnja bez ikakvog ukrasa na luku²⁹. Za kasnije datiranje takvih fibula u grobovima 51, 67 i 197 govori i prisustvo bronzane igle u grobu 197. Najranija pojava ovakve igle može se utvrditi u nalazima koji stoje na prelazu od HaB na HaC stupanj železnog doba Japoda. Na Glasincu slične igle pripadaju fazi IV B, odnosno vremenu od 750—625. god. pre n. e.³⁰. F. Stare ih takođe smatra daljim razvojnim oblikom HaB igala i stavlja ih u grupu igala s većim brojem kuglica tipa St. Lucija (Most na Soči)³¹. J. Alexander ih ubraja u svoju grupu III i vremenski ih vezuje za VII—VI vek, odnosno za HaC stupanj železnog doba prema Reineckeovoj hronologiji³². U Kompolju je ovakva igla dosta retka, ali njeno trajanje ide uporedo s trajanjem igala s više glavica koje se javljaju kroz celi HaC i HaD stupanj, ali pretežno u grobovima HaC stupnja. Na primer, u grobu 69 vidimo takvu iglu u zatvorenoj grobnoj celini sa livenom naočarastom fibulom koja se najranije pojavljuje u Kompolju krajem HaC stupnja³³. Igla sa dve glavice iz groba 197 ima takođe analogije u bronzanim privescima na fibulama s kraja HaB stupnja železnog doba Japoda³⁴.

Spiralna naočarasta fibula u grobu 43 (Tab. III, sl. 28) po svojim tipološkim odlikama spada takođe u HaB stupanj. Poznato je da su hronološki starije fibule

²⁷ Ibid., Vjesnik AMZ Ser. III/II, 1961, tab. IV, sl. 7.

²⁸ Š. Batović, o. c., str. 67.

²⁹ J. Sundwall, o. c., str. 15—16, sl. 5—7 (1 fibula iz Kompolja i 2 fibule iz Prozora).

³⁰ A. Benac — B. Čović, Glasinac 2, 1957, tab. XIV, sl. 4, 9.

³¹ F. Stare, Prazgodovinske Vače, 1954, str. 75—76.

³² J. Alexander, Proceeding of the Prehistoric Soc., vol. XXX, 1964, str. 163, sl. 3.

³³ R. Drechsler, o. c., tab. XI, grob 69, sl. 1—5.

³⁴ Ibid., tab. XI, sl. 7. Karakterističan HaB privesak: pravougaona bronzana pločica sa ptičjim protomima na krajevima i uz to igla sa osmicama koja se javlja kod Japoda krajem HaB stupnja i traje kroz celi HaC stupanj. O tome opširnije V. Vejvoda, Vjesnik AMZ III/II, 1961.

ovog tipa manjih dimenzija, okruglog preseka na osmici i da imaju iglu koja se produžuje iz sredine diskosa. Ovakve fibule zastupljene su u ostavama iz vremena kulture polja sa urnama pretežno s nalazima HaA stupnja. Naočaraste fibule većih dimenzija, četvrtastog preseka na osmici spadaju u grupu mlađih fibula. U nekropoli s urnama iz Velike Gorice nalazile su se u nekoliko grobova manje fibule od žice okruglog preseka, koje Stare, prema ostalim nalazima u zatvorenim grobnim celinama, datira u rani HaB stupanj železnog doba³⁵. U grobu 108 u Dobovi slična fibula pojavljuje se zajedno s nalazima koje isti autor hronološki određuje čak u kasni HaA³⁶.

Naočaraste fibule većih dimenzija javljaju se veoma često u japodskim nekropolama. U Kompolju, u stratumu I, imamo ih u grobovima 22, 43 i 51. To su uvek fibule od bronzane žice okruglog preseka, s osmicom u sredini. Rasprostranjenje ovog tipa fibula dao je još Szombathy,³⁷ a u novije vreme obradio ih je G. v. Merhart³⁸. Interesantan je podatak da u srednjoj Evropi do 1952. god. imamo fiksirano svega devet lokaliteta na kojima se pojavljuju ovakve fibule najranije u stupnju HaB. Ostali, veći broj ovakvih fibula, spada u HaC i HaD stupanj železnog doba. R. Pittioni³⁹ govoreći o hronologiji ovih fibula, dolazi do zaključka da se one u srednjoj Evropi najranije pojavljuju krajem vremena kulture polja sa urnama, odnosno na početku železnog doba. Müller-Karpe u oblasti južno i severno od Alpa datira ove fibule u svoj HaB₂—HaB₃ stupanj⁴⁰. Među nalazima poznatog lokaliteta Marija—Ruše, ove fibule se pojavljuju takođe u HaB₃ stupnju po Müller-Karpeovoj hronologiji, odnosno u ranom HaC stupnju po srednjoevropskoj hronologiji Reinecke⁴¹. Sličan je slučaj i u Hajdini, Mariboru i drugim nalazištima u Sloveniji.⁴² U poznatoj nekropoli u Hallstattu, sa retkim izuzecima, pripadaju ove fibule stepenu starijih grobova po Kromeru, što bi odgovaralo HaB₃—HaC po Müller-Karpeu,⁴³ dok najveći broj pripada Kromerovom stepenu mlađih grobova, odnosno kasnijim stupnjevima prvog železnog doba⁴⁴. U Mađarskoj, ove fibule Foltiny⁴⁵ stavlja u vreme kulture polja sa urnama, a u Grčkoj, po Miložiću, pripadaju prelazu od HaB na HaC stupanj⁴⁶. Po svemu sudeći, trebalo bi spiralne naočaraste fibule iz japodskih grobova s kapama datirati najranije u kraj HaB stupnja.

Torquesi na kapama spadaju, kako po tehnici izrade, tako i po tipu, u grupu tordiranih torquesa poznatih iz većeg broja praistorijskih nalazišta širom Balkana i srednje Evrope. Uglavnom pripadaju HaB stupnju, pa se u odnosu na druge

³⁵ F. Starè, *Inventaria archaeologica*, fasc. 1, 1957, tab. Y8, sl. 6; Y9, sl. 3 i Y10, sl. 3.

³⁶ *Ibid.*, Situla L, 1960, str. 93. O istom problemu M. Garašanin, *Diadora* 2, 1960—61, str. 124

³⁷ J. Sombathy, *MAGW*, XLVII, str. 131—143.

³⁸ G. v. Merhart, *Festschrift RGK*, II, str. 61, karta 9.

³⁹ R. Pittioni, *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich und Wien*, 1944/46, str. 20—31.

⁴⁰ H. Müller—Karpe, o. c., str. 205, sl. 40, 45 i str. 222, sl. 59/8, datirano HaB₃.

⁴¹ *Ibid.*, *Tafelband*, tab. 111, grob 93 i 99.

⁴² *Ibid.*, *Tafelband*, Hajdina, tab. 116, sl. 9 i Maribor, tab. 118, sl. 14.

⁴³ K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, *Tafelbd.*, tab. 13, grob 123.

⁴⁴ *Ibid.*, tab. 1, grob 34; tab. 3, grob 42, 45 i sl.

⁴⁵ S. Foltiny, o. c., tab. 20, sl. 8 (datirano HaB); tab. 24, sl. 4 (datirano HaC).

⁴⁶ V. Miložić, *Archeologische Anzeiger* 1948/49, str. 16, 35.

nalaze iz grobova o kojima je ovde reč ne izdvajaju iz grupe već pobrojanih nalaza⁴⁷.

Navedeni primeri koji pomažu da se bliže hronološki odrede kalotaste kape bili bi dovoljni, po mom mišljenju, da se na osnovu istih ove kape datiraju najpribližnije u kraj HaB i početak HaC stupnja železnog doba Japoda, jer spiralna naočarasta fibula, ažurirani privesci i igla sa dve kuglice sasvim sigurno indiciraju mogućnost razvoja kapa sve do sredine HaC stupnja.

Što se tiče šlemova šmarješkog tipa, moram istaći da je njihov broj, u odnosu na broj kapa u japodskim nekropolama, skoro isti. Gabrovec nabraja 30 nalaza u Sloveniji i jugozapadnoalpskom području, od kojih se 17 nalaze u sigurnim grobnim celinama. Na svega četiri lokaliteta na užem japodskom području nađeno je 20 kalotastih kapa, a njihov broj je sigurno mogao biti i veći da se poklanjalo više pažnje tehnici iskopavanja. Upotreba šlemova, kako navodi Gabrovec, obuhvata vremensko razdoblje HaB₃ — HaC₁ po hronologiji Müller-Karpea.⁴⁸ Interesantno je ovde napomenuti da autor najstarijim šmarješkim šlemom smatra onaj iz ostave u Škocjanu,⁴⁹ koji se lokalitet teritorijalno veže i za japodsko područje. Inače, već sama komplikovanija i tehnički savršenija izrada šmarjeških šlemova nameće pomisao da su i vremenski morali biti nešto mlađi od japodskih (bez obzira na tipološki mlađe ostale nalaze u grobovima sa ovakvom vrstom šlemova u Sloveniji). Kako su šmarješki šlemovi proizvod domaćih radionica, što je sasvim sigurno dokazao Gabrovec, to mislim da i njima srodne japodske kape kalotastog tipa moramo smatrati takođe proizvodima domaćih radionica smeštenih na jednoj dosta uskoj teritoriji (vidi kartu rasprostranjenja, tab. X). Koliko je meni poznato, kalotastih kapa ovde opisanog tipa nema za sada nigde na susednoj ilirskoj teritoriji. U nedavno istraženom naselju i nekropoli u pećini »Bezdanjači« kod Vrhovina⁵⁰, nađena je jedna lubanja u skupnom grobu 5, sasvim zelena od patine, i na njoj jedno veće kalotasto dugme. Na žalost, nisu sačuvani nikakvi drugi ostaci kape, ali ako usvojimo pretpostavku da se verovatno radi o kapi kalotastog tipa sa dugmetom na temenu, za šta ipak imamo indicija, onda bismo za kape kalotastog tipa imali siguran terminus post quem na japodskoj teritoriji, jer je u istom grobu nađen bronzani srp koji tipološki pripada HaA₁ stupnju kulture polja sa urnama⁵¹. To bi u isto vreme značilo da kolvku ovog tipa kapa, pa i šlemova, treba tražiti na japodskoj teritoriji.

Tip II — konično oglavlje

Konična oglavlja prave se od tanjeg bronzanog lima, a ukrašavaju se redovito iskucanim geometrijskim ornamentima. U japodskim grobovima javljaju se u tri varijante:

⁴⁷ O datiranju torquesa vidi R. Drechsler, Vjesnik AMZ III/II, 1961, str. 75.

⁴⁸ S. Gabrovec, o. c., str. 320.

⁴⁹ Ibid., str. 302.

⁵⁰ Istraživanja pećine Bezdanjače vršena su 1965. god. Nalazi u AMZ, nepublikovano.

⁵¹ U Bezdanjači se nalazilo naselje i groblje. Prema priložima, naročito metalnim, groblje se može datirati u kasno brončano doba

Varijanta A (Tab. II, sl. 17; tab. III, sl. 21; tab. V, sl. 44, 53; tab VIII, sl. 65)

Oglavlja varijante A načinjena su od tankog bronzanog lima. To je u stvari jedna ploča trapezoidnog oblika savijena tako da joj se krajevi dodiruju, a pri vrhu i dnu imaju male, okrugle otvore kroz koje je mogla biti provučena vrpca koja ih je držala skupa ili pak zakovice koje su se s naličja pričvršćivale na malu pločicu, kao što se to vidi na oglavlju iz Kompolja (tab. V, sl. 53).

Sva ova oglavlja ukrašena su bez izuzetka iskucanim geometrijskim ornamentima koji pokrivaju celu površinu ili su podeljeni u pojaseve (tab. V, sl. 44, 53). Zastupljena su na sledećim lokalitetima:

1. Kompolje

Prilikom Brunšmidovih istraživanja nađena su oglavlja u grobovima 15, 42, 104, 137, 139, 288 i 384, od kojih su ovde publikovani samo nalazi iz grobova 104, 137, 139 i 384. Reviziono iskopavanje 1956. god. nisu dala ni jedan ovakav primerak oglavlja.

2. Prozor

S. Ljubić je u nekropolama u Prozoru otkrio veći broj oglavlja ovog tipa, od kojih u muzeju danas imamo, više ili manje oštećenih, 9 komada.⁵² Ni jedan primerak nije sačuvan u grobnoj celini, te se datiranje može izvršiti samo na osnovu kompolskih grobnih celina. Svih 9 komada ukrašeno je na isti način kao primerci na tabli V, sl. 53, i to pet primeraka imaju iskucane kružice složene u redove kao na slici 53, a ostala četiri imaju celu površinu iskucanu kao na sl. 67. i 67a.

3. Vrebac

U tumulu na lokalitetu »Lećište« iskopao je J. Brunšmid više skeletnih grobova i urni pretežno s kraja HaB stupnja železnog doba, a među njima fragment jednog bronzanog oglavlja ukrašenog iskucanim tačkama⁵³.

4. Trnovac Lički

U depou Praistorijske zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu čuvaju se neki nalazi sa nepoznatog lokaliteta u Trnovcu Ličkom, a među njima i veći fragment oglavlja ove varijante ukrašen na isti način kao primerak na tab. V, sl. 53.

5. Trošmarija

Prilikom izgradnje seoskog puta oštećen je jedan veći tumulus iz kojeg, osim ostalih nalaza koji pripadaju HaC i HaD stupnju, imamo i veći fragment oglavlja

⁵² Š. Ljubić, Popis, str. 106—108, tab. XVI, sl. 4, 5.

⁵³ R. Drechsler, Vjesnik AMZ III/I, 1958, str. 37—38.

varijante A, ukrašen iskucanim ornamentom koji je adekvatan ornamentu na oglavlju iz Kompolja, tab. III, sl. 21.

Oglavlja varijante A utvrđena su za sada na pet lokaliteta. Najveći ih je broj u prozorskim nekropolama.

Varijanta B (Tab. VIII, sl. 67, 67a)

Oglavlja ove varijante razlikuju se od prethodnih samo po tome što na donjoj ivici, i to samo na potiljku, imaju niz bronzanih privesaka u obliku štapića. Za sada postoji samo jedan primerak, i to iz Prozora⁵⁴.

Varijanta C (Tab. IV, sl. 36; tab. VI, sl. 56; tab. VII, sl. 63; tab. VIII, sl. 64)

Na oglavljjima ove varijante nalaze se privesci u obliku bronzanih štapića raspoređeni duž cele donje ivice. Površina je ukrašena iskucanim geometrijskim ornamentima podeljenim u metope. Interesantan je primer ukrašavanja oglavlja iz Prozora na tabli VII, sl. 63, gde su iskucani kružići složeni u motiv šahovskih polja. Oglavlja ove varijante nađena su na sledećim lokalitetima:

1. Kompolje.

U već pomenutoj nekropoli nalaze se ova oglavlja u grobovima 104, 169, 274 i 384 i jedno van grobne celine. Reviziono iskopavanje 1956. god. nisu dala ni jedan ovakav primerak.

2. Prozor

Prema podacima Š. Ljubića, nađeno je samo jedno oglavlje ovog tipa u Prozoru, ali nije sačuvano u grobnoj celini⁵⁵.

3. Drenov Klanac

Na zemljištu L. Banovića vršena su probna iskopavanja 1900. god. i tom prilikom otkopano je oglavlje na tabli VIII, sl. 64. Po obliku i ornamentici adekvatno je kompoljskom primerku iz groba 169 (tab. IV, sl. 36).

Konična oglavlja sve tri varijante nalaze se, kao što smo videli iz prethodnog izlaganja, na jednoj zatvorenoj i unutar centralne japodske teritorije, uskoj oblasti, odnosno u Gackoj dolini, sa izuzetkom nalaza u Trošmariji, koja se nalazi nedaleko od Ogulina.

Dok su kape kalotastog tipa srodne šlemovima šmarješkog tipa u Sloveniji, te tako njihovo rasprostranjenje obuhvata veći geografski areal i nije vezano za jednu određenu etničku skupinu, konična oglavlja mogu se okarakterisati kao izrazit japodski specifikum, jer za sada nisam našla sličnih oglavlja ni

⁵⁴ Š. Ljubić, Popis, tab. XVI, sl. 3.

⁵⁵ Ibid., str. 107, tab. XVI, sl. 2.

kod jedne etničke skupine balkanskih Ilira. Jedan jedini izuzetak je pojava sličnog oglavlja u severnoj Italiji kod Roviga na Pou, iako se ni on ne bi mogao dovesti u direktnu tipološku vezu s našim oglavlja. Italski oblik je Montelius opisao kao »... predmet od bronzine (ukras za glavu?) načinjen od jednog komada bronzanog lima, na čijem vrhu i bazi postoji niz četverouglastih pločica od bronzanog lima...«⁵⁶

Većina oglavlja koničnog oblika nije nađena u grobnim celinama. Za datiranje su jedini oslonac grobne celine iz Kompolja u kojima su nađena oglavlja varijante A i C, dok je varijantu B hronološki moguće odrediti samo na osnovu nekih tipoloških odlika, o kojima će ovde još biti govora.

Oglavlja varijante A nalaze se u grobnim celinama 137, 139 i 384 u Kompolju. Karakteristični predmeti za hronologiju jesu: jednopetljaste lučne fibule sa zrnom jantara na luku, bronzane fibule sa tri petlje i staklenim zrnima na luku i jedna ukrasna igla sa tri zrna jantara (tab. III, sl. 24; tab. V, sl. 54).

Obe pomenute vrste fibula nalaze se kod Japoda u većem broju grobnih celina. Trajanje fibula sa zrnom jantara na luku seže do kraja Ha C₁ stupnja, dok fibule sa tri petlje produžuju trajanje kroz celi HaC i HaD stupanj.

O razvoju i datiranju obeju vrsta ovih fibula govorila sam opširnije na drugom mestu⁵⁷. Kako trajanje ovih vrsta fibula nije ograničeno na uski vremenski raspon, to bi se moralo i pitanje trajanja oglavlja varijante A i C ostaviti otvoreno, uz napomenu da ne bi mogla nikako biti starija od početka HaC stupnja, odnosno cca 750. godine pre n. e. Međutim, u datiranju pomenutih objekata možemo se osloniti i na tipološku analizu. Oglavlja varijante A ukrašena su vrlo često iskucanim kružićima raspoređenim po celoj površini, što neosporno ukazuje da je majstor pri izradi ovih oglavlja imao pred očima izgled kalotastih kapa, jer okrugla, iskucana ispupčenja po mojem mišljenju i nisu ništa drugo do verno podražavanje uzoraka kalotastih kapa sa dugmetima. Sam tehnički postupak i upotrebljeni materijal, s druge strane, ukazuju na izvesno usavršavanje i napredak u tehnici izrade, ali usvajanje ornamentike sa prethodnog tipa kape indicira i stilsku i tehničku povezanost oba tipa. Prema već pomenutim nalazima iz grobova to sam i utvrdila, te mislim da iz svega ovde iznesenog proizilazi da tipološki i hronološki oglavlja varijante A treba vezati za kraj Ha B i početak Ha C stupnja železnog doba Japoda. To mi se čini još verovatnijim kada se vrši dalja analiza tipološkog razvoja koničnih oglavlja. Tako na primer oglavlja varijante B, koja su po izgledu adekvatna onima varijante A, dobijaju na donjoj ivici, i to samo na potiljku, niz privesaka u obliku profiliranih bronzanih štapića. Oglavlja varijante C, međutim, razvijaju se i menjaju u nekoliko detalja: bronzani lim koji služi za izradu ovih predmeta tanji je, konus nije tako visok, te oglavlje sve manje podseća na onaj osnovni tip od kojeg je proizišao — na kalotastu kapu! Ornament iskucanih okruglih ispupčenja ne prekriva celu površinu, nego se razlaže u metope ispunjene manjim i većim iskucanim ispupčenjima koja sve manje podsjećaju na kalotasta dugmeta i sve više imaju samo ornamentalno značenje.

⁵⁶ O. Montelius, *La civilisation primitive en Italie*, Ser. B, tab. 49, str. 270.

⁵⁷ R. Drechsler, *Vjesnik AMZ III/II*, 1961, str. 80—81.

Oglavlja varijante C nalaze se u grobnim celinama koje vremenski stoje na prelazu od HaC na HaD stupanj. Naime, ova ogavlja nađena su u grobnim celinama 169 i 274 u Kompolju, a oba ova groba hronološki određuju značajni nalazi: naočaraste fibule sa pločicom na poleđini i ukrasna igla sa osmicama.

Ove spiralne naočaraste fibule od bronzane žice sa osmicom u sredini razlikuju se od srodnih fibula iz HaB stupnja prvenstveno po načinu izrade. Zapaženo je, naime, da su spiralne naočaraste fibule iz starijih perioda uglavnom manjih dimenzija. Što je njihov razvoj dalje tekao, to su i po dimenzijama postajale veće. Prilično masivna žica, savijena u dva velika diska i spojena samo relativno tankom sponom u obliku osmice, dovodila je neizostavno do oštećenja, odnosno kidanja fibule baš na tom njenom najslabijem delu. Zbog toga je na poleđini dobila tanku pločicu od bronzanog lima, a stavljena tu samo kao pojačanje, odnosno iz tehničkih razloga, izmenila je i tipološki ustaljen oblik kakav smo naučili da vidimo u ranijim periodima. Sve ovakve fibule bez razlike nađene su u mlađim stratimima kompolske nekropole, pa tako, uz čisto tipološke razloge za njihovo mlađe datiranje, imamo i čvršće, stratigrafske dokaze. Osim toga, grobne celine u kojima su ove fibule nađene sadrže karakteristične nalaze punog HaC stupnja, kao i ranog HaD stupnja: igle sa više kuglica, lučne fibule sa tri kuglice na luku (a tre bottoni), lučne fibule sa dugom nogom čertozoidnog tipa, te njihovo trajanje možemo vezati za razvijeni HaC stupanj.⁵⁸

Ukrasne igle s osmicama pojavljuju se, slično naočarastim fibulama, već u HaC stupnju, ali njihovo trajanje možemo pratiti kroz celi HaD stupanj pa sve do srednjeg latena, jer se u nekoliko grobova pojavljuju sa latenskim fibulama.⁵⁹

Osim ovih nalaza, u grobu 169 (tab. IV, sl. 34,37) imamo pojavu železne otvorene narukvice, a na fibuli trag železa na pločici, i to na mestu gde se ona pričvršćivala za diskose. Pojava železa indicira već puno železno doba, i to čak možda kraj HaD stupnja, jer se u japodskim nekropolama na nalazima HaC stupnja železo pojavljuje samo u dva slučaja.⁶⁰

Prema svim iznesenim podacima, ogavlja varijante C hronološki i tipološki predstavljaju najmlađi tip koničnih ogavlja, a trajanje svih triju varijanata može se vremenski fiksirati u raspon od HaC do HaD stupnja železnog doba Japoda.

Tip III — dijadema (Tab. VII, sl. 61)

Na celoj japodskoj teritoriji za sada je nađena samo jedna dijadema. Načinjena je od tankog bronzanog lima, a ukrašena je iskucanim ornamentima. Cela površina podeljena je na metope nizovima iskucanih okruglih ispupčenja, a u sredini svake metope urezana je predstava spiralnog, naočarastog priveska. Ova dijadema potiče iz dislociranog skeletnog groba u Kompolju, u kojem nije bilo

⁵⁸ Ibid., tab. V, grob 51; tab. VI, grob 60; tab. VII, grob 65. Za datiranje igle vidi Gabrovec, disertacija (neobjavljeno) i Müller—Karpe, RGF, 22, 1959, str. 288.

⁵⁹ V. Vejvoda, Vjesnik AMZ III/II, 1961, str. 115—124.

⁶⁰ Upotrebjeno je obično na fibulama a tre bottoni i spiralnim-naočarastim fibulama, na pločici.

drugih nalaza (ili nisu očuvani).⁶¹ Tri ovakve dijademe, sa potpuno identičnim ornamentima, nađene su u zatvorenim grobnim celinama liburnske nekropole u Ninu (Arheološki muzej, Zadar, neobjavljeno)⁶², a razlikuju se od naše samo po tome što na donjoj ivici imaju niz većih okruglih privesaka od tankog bronzanog lima. U sve tri grobne celine iz Nina nalaze se, osim drugih, manje značajnih nalaza, kao najmlađi elementi bronzane fibule s dugom nogom i kuglicom na kraju (čertozoidni oblik)⁶³. Ove fibule datira Batović u IV fazu razvoja liburnskog železnog doba, odnosno u VI vek pre n. e. Kako je dijadema iz Kompolja unikat na japodskoj teritoriji, a u isto vreme adekvatna je liburnskim primercima, mislim da bi je trebalo tretirati kao liburnski import i kao takav datirati u isto vreme kad i liburnske primerke⁶⁴.

Tip IV — oglavlje od bronzanih karičica (Tab. IX, sl. 68—71)

U opisu raznih lančića iz nekropola u Prozoru, Š. Ljubić spominje i dve grupe lančića međusobno tako spojenih da su... »mogli služiti kao dijademi na glavi ili kao ogrljaj na vratu«.⁶⁵ Moje je mišljenje da su ta oglavlja ili, kako navodi Ljubić, »dijademi«, i da su baš zbog toga svog specifičnog oblika najinteresantnija od svih oglavlja koja su na japodskoj teritoriji do sada otkrivena.

Za sada postoji samo nekoliko primeraka: u Prozoru, Krbavici i Udbini (tab. IX, sl. 68—71 a), i to u svim nekropolama van grobnih celina.

Primerci iz Krbavice i Udbine sastoje se od tri niza lančića međusobno tako vezanih da čine zatvoren krug, a najširi deo tog kruga, odnosno donju ivicu, ukrašavaju kratki privesci koji se sastoje od po dve do tri male, okrugle alke, međusobno spojene tako da sačinjavaju opet jedan lančić. Ovako dobijen oblik ne bi se zapravo mogao smatrati samostalnim oglavljem, nego bi to pre bio sastavni deo kalotaste kape, kako se to može videti na rekonstrukciji kape iz groba 67

⁶¹ Tumul II u Kompolju nalazi se severno od gradine i u Brunšmidovom dnevniku označen je kao tumul u Vlaškom Polju, jer je teren na kojem se nalazi nekad pripadao ataru sela Vlaško Polje.

⁶² Arheološki muzej, Zadar, grob iz Nina br. 15, 37 i 57.

⁶³ Zbog ograničenog broja tabli nisam u mogućnosti da reproduciram grobne celine te stoga dajem opis pomenutih grobova kako sledi:

Grob 15 — 1. Tri fragmenta dijademe identične kompolskoj; 2. spiralni naočarasti privesak od bronzane žice; 3. ažurirana bronzana okrugla ploča — livena; 4. fragmentovana lučna fibula s dugom nogom i krajem okrenutim unazad. Presek luka okrugao.

Grob 37 — 1. Oštećena dijadema, ista kao prethodna; 2. spiralna naočarasta fibula; 3.

spiralna naočarasta fibula s priveskom; 4. dve ogrlice od tankog bronzanog lima; 5. ažurirana bronzana okrugla kopča za pojas; 6. čertozoidna bronzana fibula.

Grob 57 — 1. Dvodelna fibula s nogom u obliku većeg pločastog diskosa; 2. spiralni naočarasti privesak; 3. spiralna naočarasta fibula; 4. lučna fibula s dugom nogom; 5. fragment lučne fibule sa ovalnim zrnom jantara na luku; 6. fragmentovana dijadema, kao prethodne.

⁶⁴ Š. Batović, *Archaeologia iugoslavica* VI, 1965, str. 64. Datiranje ovih fibula izvršeno je prema nalazima apulske keramike (Nin, grob 23) i paralela u picenskim nekropolama.

⁶⁵ Š. Ljubić, *Popis*, str. 144, tab. XXVII, sl. 189, 190.

(tab. II, sl. 10)⁶⁶, pa prema tome i hronološki pripadaju istom vremenu kao i kalotaste kape.

Primerak iz Prozora razlikuje se od prethodnih po tome što ima više lančića koji su tako spojeni da sačinjavaju jedan kalotast oblik i sasvim se dobro prilagođavaju obliku glave. Na potiljku se spuštaju u niz resa, te bi ih zato trebalo tretirati kao zasebnu vrstu oglavlja, a ne kao deo kape, kao prethodna.

U vezi datiranja primerka oglavlja iz Prozora napominjem da ga je nešto teže sigurno datirati jer nije nađen u zatvorenoj grobnoj celini. Međutim, kako u HaC stupnju, odnosno u punom razvoju železnog doba, imamo na mnogim fibulama i drugim nalazima veoma bogate priveske na lančićima koji u potpunosti odgovaraju ovima na kapi, po izradi i načinu spajanja karičica, to mislim da bi ovakve kape lako mogle biti u upotrebi baš u pomenutom periodu.

Tip V — polukružno, plitko oglavlje (Tab. VII, sl. 60, 62)

Ova vrsta oglavlja napravljena je od debelog bronzanog lima, a po obliku, slično kao ono od lančića, verovatno je deo kape od kože ili tkanine — u stvari samo jedna veća metalna aplikacija na kapi. To pretpostavljam zbog toga što je ono toliko plitko i tako slabo savijeno da uopšte ne bi moglo stajati na glavi a da prethodno ne bi bilo prišiveno na podlogu. Toj tvrdnji ide u prilog postojanje niza okruglih otvora na užim stranama, kao i na gornjoj ivici oglavlja, a kroz koje se ovaj ukras mogao prišiti na podlogu.

Za sada su nađena svega dva komada, i to u nekropoli »Vranića gomila« u Širokoj Kuli kod Gospića⁶⁷ i u Prozoru kod Otočca⁶⁸. Oba nalaza bila su u grobovima, ali grobne celine nisu sačuvane. Oglavlje iz Prozora ukrašeno je iskucanim ornamentom, a iz Široke Kule urezanim. Oba imaju priveske u obliku štapića na donjoj ivici, istovetne po obliku i slično grupisane po dva ili tri mestimično.

Posmatrajući ove predmete, nameće se misao da su oni zapravo neka vrsta degenerisanog člana velike grupe koničnih oglavlja varijante C, od kojih su delimično sačuvala način ukrašavanja, ali su oblik sasvim izmenila. Ako bi se prihvatila ova pretpostavka, njihovo bi datiranje trebalo odrediti u nešto mlađe vreme od onog u kojem su nastala konična oglavlja varijante A—C. Tu donekle mogu pomoći i ostali nalazi iz Vranića gomile, jer iako nemamo sačuvanih grobnih celina, ipak prema tipološkim odlikama nalaza možemo zaključiti da je ova nekropola bila u upotrebi kroz HaC i HaD stupanj železnog doba Japoda, pa bi se, bez ulaženja u najpreciznije određivanje, i naši primerci oglavlja mogli datirati unutar pomenutog vremenskog razdoblja.

U zaključku ovog rada htela bih u nekoliko reči istaći da je većina ovde pobrojanih kapa i oglavlja i danas, u nešto izmenjenom obliku, sastavni deo na-

⁶⁶ Rekonstrukcija je izvršena prema opisu kape koji je dao J. Brunšmid u dnevniku iskopavanja, a koji glasi: u 1,40 m dubljine dijelovi lubanje s kopicom na koju je prišivena množina sitnih dugmeta i karičice.

⁶⁷ J. Brunšmid, Vjesnik NS V, 1901, str. 63, tab. III, sl. 14.

⁶⁸ Š. Ljubić, Popis, Tab. XVI, sl. 1.

rodne nošnje u Lici i Dalmatinskoj Zagori. Na sličnost ovih kapa sa praistorijskim kapama ukazivali su V. Hoffiler i Š. Ljubić⁶⁹, a slično mišljenje ima i M. Gavazzi⁷⁰. Govoreći o kontinuitetu na području arheologije u našim krajevima, K. Vinski⁷¹ je takođe ukazala na tu činjenicu ističući da ima u današnjoj nošnji još i drugih elemenata, osim kapa, koji nesumnjivo podsećaju na praistorijske uzore: mnoštvo toka, dugmeta, metalnih aplikacija i privesaka na nošnji Ličana. Ja sam takođe skrenula pažnju na pojave kontinuiteta na nekim nalazima ističući naročito sličnost japodske kape iz groba 22 u Kompolju sa današnjom ličkom kapom⁷². Na ovom mestu pomenula bih još jedan tip oglavlja, za koje mi se čini da najbliže stoji današnjoj ličkoj kapi: to je oglavlje od bronzanih karičica sa dugim resama (tab. IX, sl. 68, 69). Danas se ovakve kape izrađuju od tekstila, ali oblik i naročito jako dugačke rese neobično podsećaju na svoje praistorijske uzore. Ovakve kape inače nose sada isključivo muškarci, dok su sve ovde pobrojane kape i oglavlja u praistorijskim grobovima isključivo sastavni deo ženske nošnje.

POPIS GROBOVA

U opisu navodim sve raspoložive podatke o ovde publikovanim grobovima, isto kao i one o nepublikovanim grobnim celinama iz Kompolja i drugih nalazišta. Svi ovi podaci uzeti su iz dnevnika J. Brunšmida. Takođe dajem kratak opis pojedinih nalaza sa raznih lokaliteta nađenih van grobnih celina.

Kompolje

Grob 51 (Tab. I, sl. 1—4)

Na dubini 1,20 m ispod hrpe većeg kamenja kosti skeleta i lubanja na kojoj se nalazi veliki tordirani torques i ostaci kožne kape sa mnogo sitnih, kalotastih dugmeta. Na vratu ogrlica od 24 zrna jantara i 4 od belog stakla. Na prsima bronzana lučna jednopetljasta fibula.

Grob 57 (Tab. I, sl. 5—9)

Na dubini 1,70 m pod kamenom pločom skeletni grob. Na lubanji veliki tordirani torques i kapa sa mnogo sitnih kalotastih dugmeta. Ostali nalazi: ostaci kape sa bronzanim dugmetima (sl. 5), bronzani torques (sl. 7), idealna rekonstrukcija kape (sl. 6), ogrlica od sitnih bronzanih karičica (sl. 8) i spiralna naočarasta fibula (sl. 9).

Grob 59

Na dubini 1,90 m pod hrpom većeg kamenja skeletni grob. Na lubanji kalotasta kapa sa dugmetima i nizom karičica (kao na Tab. II, sl. 10). Ostali nalazi: mala spiralna naočarasta fibula, lučna fibula sa zrnom jantara na luku, jedno malo zrno jantara i jedno tamnoplavo, stakleno.

⁶⁹ Ibid., str. 106—108.

⁷⁰ Usmeno saopštenje prof. M. Gavazzija.

⁷¹ K. Vinski, Peristil I, 1954, str. 122—123.

⁷² R. Drechsler, Vjesnik AMZ III/II, 1961, str. 86 i Materijali VI kongresa ADJ, Ljubljana, 1963, str. 69—71.

Grob 62

Na dubini 1,20 m ostaci skeleta i sačuvana lubanja sa tragovima zelene patine na kojoj je bio debeo, tordiran torques. Ostali nalazi: fragmentovana spiralna naočarasta fibula, lučna jednopetljasta fibula sa tri zrna jantara na luku, dve slepoočničarke, mnogo sitnih dugmeta s kape i jedno malo zrno jantara.

Grob 63 (Tab. I, sl. 13—16)

Na 1,70 m ostaci skeleta, lubanja sa tragovima zelene patine i velikim, tordiranim torquesom na glavi. Ostali nalazi: fragmentovana narukvica od bronzane žice (spiralna), mali bronzani praporac i dugme sa šiljkom, verovatno s kape.

Grob 67 (Tab. II, sl. 10—12)

Na dubini 1,40 m ostaci skeleta. Uz njih dve veće bronzane slepoočničarke ukrašene s unutrašnje strane geometrijskim ornamentom (sl. 11, 11a), lučna jednopetljasta fibula (sl. 12) i rekonstrukcija kape prema sledećem opisu J. Brunšmida: »lubanja s kapićom na koju je prišiveno mnoštvo dugmeta i niz karičica«.

Grob 104 (Tab. II, sl. 17—20)

Na dubini od 1 m ostaci spaljenog skeleta i uz njega vatrom oštećeni sledeći nalazi: fragment bronzanog oglavlja, fragment spiralne narukvice, fibula sa zrnom jantara na luku i dva spiralna bronzana priveska.

Grob 137 (Tab. III, sl. 21—27)

Na dubini 0,60 m pod naslaganim većim kamenim pločama nepravilnog oblika ostaci skeleta. Nalazi: oštećeno bronzano oglavlje, mala perla od plavog stakla, zrno jantara, spiralni naočarasti privesak, saltaleone i fibula sa zrnima od stakla.

Grob 139 (Tab. V, sl. 44—50)

Na dubini 0,90 m ispod naslage kamena ostaci skeleta. Nalazi: fragmentovano oglavlje od bronzanog lima, dve slepoočničarke, bronzana fibula sa tri petlje i zrnima od tamnosivog stakla sa žutim okcima, ovalno zrno jantara, horizontalno probušeno, 4 veća zrna janata i niz malih, od debelog stakla.

Grob 169 (Tab. IV, sl. 33—37)

Na dubini 1,20 m pod nabacanim kamenjem ostaci skeleta. Nalazi: fragmentovana dvokraka ukrasna igla, spiralna naočarasta fibula sa tragom željeza na poleđini, dio slepoočničarke, konično oglavlje od bronzanog lima, otvorena železna narukvica.

Grob 43 (Tab. III, sl. 28—32)

Ovaj grob iskopan je prilikom revizionih istraživanja 1956. god. u stratumu I, blok IV, kv. A—B, dubina 1,50 m. Umrlji leži direktno na zemlji, ograđen mestimično većim kamenjem, a grob je bio pokriven dvema većim pločama. Nalazi: spiralna naočarasta fibula, rekonstrukcija kalotaste kape prema očuvanim ostacima, četiri otvorene tordirane ogrlice, dve slepoočničarke i 6 staklenih perla.

Grob 197 (Tab. IV, sl. 38—43)

Na dubini 1,10 m u zemlji lubanja na kojoj je bila kapa sa sitnim dugmetima (samo jedan deo donešen u muzej), veliki tordiran torques, igla sa dve kuglice, 2 slepoočničarke, lučna fibula, dugme sa šiljkom i jedno belo, stakleno zrno.

Grob 214

U naslazi kamenja, na dubini 0,60 m, ostaci skeletnog groba. Na lubanji ostaci kalotaste kape (Brunšmid ne kaže da li je od kože ili tkanine) i 172 kom. sitnih kalotastih dugmeta. Ostali nalazi: veća alka od bronzanog lima i ulomak igle.

Grob 274 (Tab. VI, sl. 55—59a)

Na dubini od 0,50 m pod nabacanim većim kamenjem skelet. Nalazi: konično bronzano oglavlje, saltaleone, fragmentovana lučna fibula (bez zrna jantara), fragmentovana lučna fibula sa zrnim jantara na luku, spiralni privesak, spiralna naočarasta fibula.

Grob 384 (Tab. V, sl. 51—54)

Na dubini od 1 m pod većom kamenom pločom skeletni grob. Nalazi: konično bronzano oglavlje, dve slepoočničarke, fibula sa tri staklena zrna na luku i igla sa tri zrna jantara.

Grob 286

Na dubini 0,60 m dislociran skeletni grob. Nalazi: delovi lančića i 50 sitnih, kalotastih dugmeta na lubanji.

Grob 288

Na dubini 0,40 m dislociran skeletni grob. Nalazi: fragmenti koničnog oglavlja, dve pojasne okrugle kopče, lučna fibula sa zrnim od staklene paste, zrno jantara, horizontalno probušeno.

Grob 310

Na dubini 0,90 m ostaci skeleta. Nalazi: naočarasta fibula, ogrlica od 6 spiralnih cevčica, dve slepoočničarke, 4 zrna jantara i veći broj sitnih, kalotastih dugmeta sa kape.

Grob 390

Na dubini 0,85 m ostaci skeleta i lubanja na kojoj je sačuvano mnogo sitnih dugmeta sa kape i veliki, tordirani torques.

POPIS POJEDINACNIH NALAZA

Tabla VII

- Sl. 60. Plitko, polukružno oglavlje od debljeg bronzanog lima. Ornament iskucan (Prozor).
 Sl. 61. Dijadema od tankog bronzanog lima sa iskucanim i urezanim ornamentima (Kompolja).
 Sl. 62. Fragmentovano plitko, polukružno oglavlje od debljeg bronzanog lima sa urezanim geometrijskim ornamentima (Široka Kula).
 Sl. 63. Konično bronzano oglavlje sa iskucanim ornamentima u obliku šahovskih polja (Prozor).

Tabla VIII

- Sl. 64. Plitko bronzano konično oglavlje sa iskucanim ornamentima (Drenov Klanac).
 Sl. 65. Konično bronzano oglavlje ukrašeno iskucanim geometrijskim ornamentima (Prozor).
 Sl. 66. Detalj groba 5 iz Kompolja: lubanja na čijem se temenu nalazi veće dugme sa šiljkom i oko glave torques
 Sl. 67—67.a — Konično bronzano oglavlje ukrašeno iskucanim kružićima i resama na potiljku (Prozor).

Tabla IX

- Sl. 68—68.a — Bronzana kapa od karičica sa dugim resama na potiljku (Prozor).
 Sl. 69. Bronzana kapa sa resama na potiljku (Prozor).
 Sl. 70. Bronzane karičice — deo kalotaste kape (Krbavica).
 Sl. 71—71.a — Bronzane karičice — deo kalotaste kape (Udbina).

JAPODISCHE KAPPEN UND KOPFBEDECKUNGEN

In der vorliegenden Arbeit veröffentlicht d. Vf. verschiedene Typen dieser Objekte welche in Gräberfeldern des Illyrischen Stammes der Japoden gefunden wurden, und zwar im Japodischen Kerngebiete — Gacko Polje, Ličko Polje und Krbavsko Polje — im Süd-Westen Kroatiens.

In den Skelettgräbern der grossen Gräberfelder von Kompolje, Vrebac, Prozor, Smiljan u.a. (s. Verbreitungs Karte) wurden, nebst zahlreichen Schmuckgegenständen, verschiedene Kappen und Kappenartige Kopfbedeckungen auf den Schädeln der Skelette gefunden. Der Übersichtlichkeit halber hat d. Vf. diese Funde in 5 Haupttypen geordnet, welche wiederum in etliche Varianten zerfallen, und zwar folgentlich:

Typ I — Kalotten — Kappe

Variante A — eine mit Torques und kleinen angenähten Knöpfen verzierte Kappe.

Variante B — eine mit kleinen Knöpfen vollkommen bedeckte Kappe, und mit grösseren Knöpfen am Scheitel und an den Seiten.

Variante C — eine mit angenähten Knöpfen, und am unteren Rand — mit Kettchen verzierte Kappe.

Typ II — konische Kopfbedeckung

Variante A — Kopfbedeckung ohne Fransen.

Variante B — Kopfbedeckung mit Fransen im Nacken

Variante C — Kopfbedeckung mit Fransen rund um den unteren Rand

Typ III — Stirnreif aus Bronzeblech

Typ IV — Kopfschmuck aus Bronzenen Kettchen

Typ V — flache Kopfbedeckung aus Bronzeblech

Typ I Kalotten-Kappe

Variante A — (Taf. I, Grab 51, 57; Taf. II, Grab 63)

Dieser Kappentypus ist schüsselförmig und erinnert an die — aus vielen Slovenischen Fundorten her bekannten — Schüsselhelme. (s. Anm. 13, 14, 15). Die Kappe ist aus Leder oder Stoff angefertigt, und Lederüberreste wurden in den Gräbern 51 und 57 im Kompolje vorgefunden. (Taf. I Abb. 4, 5, 5 a). Die gesamte Oberfläche der Kappe ist mit halbkugelförmigen Knöpfen bedeckt, und letztere sind mittels dünner Lederstreifen an die Kappe angenäht. Überreste

solcher Lederstreifen befanden sich ebenfalls in den erwähnten Gräbern von Kompolje. Eine häufig vorkommende Verzierung der Kappe ist ein massiver bronzener Torques. Besonders zahlreich waren letztere in den Gräbern von Kompolje, deren Dokumentierung im Tagebuch J. Brunšmids — welcher die Ausgrabungen leitete — erhalten ist. Anlässlich Revisions-Ausgrabungen wurde 1955—6 ein mit Torques geschmückter Schädel gefunden (s. Taf. VII, Abb. 66). Da von früheren Ausgrabungen keine in situ gemachten Aufnahmen bestehen, bringt d. Vf. auf den Bildertafeln eine — auf Grund Brunšmids Beschreibungen und den aus Gräbern stammenden Funden — ideale Rekonstruktion solcher Kappen. Allerdings war die oben erwähnte Aufnahme in situ die grösste Hilfe bei der Rekonstruktion.

Kalotten-Kappen der Variante A sind aus den folgenden Fundorten bekannt: Kompolje — 11 Exemplare, Prozor — 2 Exemplare, Smiljan — 2 Exemplare, und Vrebac — 1 Exemplar.

Variante B — (Taf. III, Grab 43)

Kappen dieser Variante unterscheiden sich von den eben erwähnten Kappen der Variante A durch einen grösseren halbkugelförmigen Stachelknopf oben in der Mitte der Kappe (Scheitel) und vier kleineren Knöpfen welche an den Seiten diametral gegenüber gesetzt sind. Kappen dieser Variante sind nur durch ein einziges Exemplar vertreten welches aus den Grabfunden von Kompolje stammt.

Variante C — (Taf. II, Grab 67)

Kappen dieser Variante sind bisher einzig in den Gräbern 59, 67 und 286 von Kompolje gefunden worden.

Wie aus den vorhergehenden Aufzeichnungen ersichtlich, erscheinen Kalotten-Kappen — u zw. alle hier aufgezählten Varianten — auf dem engeren Japodischen Gebiet in insgesamt nur vier Örtlichkeiten. Da sämtliche in geschlossenen Grabeinheiten, zusammen mit verschiedenen Schmuckgegenständen gefunden wurden, ist die Zeitbestimmung dieser Kappen auf Grund der typologischen Merkmale des begleitenden Materials, wesentlich erleichtert. Bei der Zeitbestimmung muss vor allem jenes archäologische Material beachtet werden welches typologisch charakteristisch, bzw. bezeichnend ist, u. zw.: einschleifige Bogenfibeln, Nadeln, Spiral-Brillenfibeln und Torques.

Mit der Zeitbestimmung der einschleifigen Bogenfibel haben sich — besonders in letzter Zeit — zahlreiche Archäologen befasst (s. Anm. 20—28). Auf Grund der erzielten Resultate, können diese Fibeln aus Japodischen Gräbern in die Ha A₂ — B Stufe datiert werden. Mehrköpfige Nadeln sowie Spiral-Brillenfibeln können — leicht möglich — jüngeren Datums sein; Im Allgemeinen werden letztere von den meisten Sachverständigen Ende Ha B und Anfang Ha C Stufe der Eisenzeit datiert . . . Indem die Kalotten-Kappen den Schüsselhelmen aus Šmarjeta (Slowenien) nah verwandt sind und letztere — auf Grund des übrigen Materials der Grabeinheiten — ebenfalls Ende Ha B und Anfang Ha C Stufe datiert werden, ist es folglich möglich — auf Grund aller bisher erwähnten Funde — die Japodenkappen Ende der Ha B und Anfang Ha C Stufe der Eisenzeit bei den Japoden, zu datieren.

Typ II — konische Kopfbedeckung

Die konischen Kopfbedeckungen sind aus dünnem Bronzeblech gefertigt und in der Regel mit getriebenen, geometrischen Mustern verziert. In den Japodischen Gräbern erscheinen drei Varianten.

Variante A — (Taf. II, Abb. 17; Taf. III, Abb. 21; Taf. V, Abb. 44 und Taf. VIII, Abb. 65)

Die Kopfbedeckung ist in dieser Variante ebenfalls aus dünnem Bronzeblech angefertigt. Die Ränder der zusammengefügteten Teile liegen übereinander und sind mit Nieten befestigt. Alle — ohne Ausnahme — sind mit getriebenen Mustern verziert, u.zw. an der gesamten Oberfläche. Bei einigen Exemplaren sind die Muster in Methopen oder Streifen geordnet. Diese Variante ist in den folgenden Örtlichkeiten vertreten: Kompolje, Prozor, Vrebac, Trnovac Lički, Trošmarija. Die grösste Zahl dieser Objekte wurde in Prozor gefunden.

Variante B — (Taf. VIII, Abb. 67, 67a)

Die Kopfbedeckung dieser Variante unterscheidet sich von den vorhergehenden nur durch die am hinteren Teil der Kappe, am unteren Rand angebrachten, stäbchenartige Bronzefransen. Bisher ist nur ein einziges, aus Prozor stammendes Exemplar bekannt.

Variante C — (Taf. IV, Abb. 36; Taf. VI, Abb. 56; Taf. VII, Abb. 63 und Taf. VIII, Abb. 64)

Bei der Kopfbedeckung dieser Variante ist der ganze untere Rand der Kappe rundherum mit einer aus Bronzestäbchen bestehenden Franse verziert, während die Flächen mit in Gruppen (Methopen) geordneten, getriebenen Mustern verziert ist. Diese Variante ist in den folgenden Örtlichkeiten vertreten: Kompolje, Prozor, Drenov Klanac.

Alle drei Varianten dieser Kopfbedeckung wurden im engen Raum des japodischen Kerngebietes gefunden. Gegenwärtig bestehen keinerlei ähnliche Funde aus den übrigen, von Illyren angesiedelten Gebieten. Die einzige Ausnahme bildet die Kopfbedeckung aus Roviga (Italien), welche in einigen Wesenszügen an die hiesigen (jugoslawischen) Exemplare erinnert (s. Anm. 56).

Bezüglich der Zeitbestimmung gelangt d. Vf. — auf Grund der geschlossenen Grabeinheiten sowie der typologischen Analyse der Objekte selbst — zur Folgerung dass diese Kopfbedeckungen während der ganzen blühenden Eisenzeit (Ha C Stufe) im Umgang waren. Als kennzeichnendes, und Zwecks Zeitbestimmung wichtiges Material, erscheinen in den Gräbern einschleifige Bogenfibeln mit einer Bernsteinperle am Bogen, dreischleifige Bronzefibeln und Nadeln mit mehreren Bernsteinkügelchen oder -perlen.

Typ III — Stirnreifen (Taf. VII, Abb. 61)

Der Stirnreif auf der oben angeführten Bildertafel ist vorläufig auf japodischem Gebiet noch ein Unikat, jedoch wurden drei solcher Stirnreifen, mit fast identischen Verzierungen, in geschlossenen Grabeinheiten des liburnischen Gräberfeldes in Nin gefunden (s. Anm. 62).

Auf Grund des Fundes einer Proto-Certosafibel in einer der erwähnten Grabeinheiten, datierte S. Batović diese Stirnreifen in die IV Entwicklungsphase der liburnischen Eisenzeit, bzw. in das IV Jh. (Ha C) und d. Vf. vertritt die Ansicht dass diese Zeitbestimmung auch im Falle der Japodischen Stirnreifen zutreffend sei.

*Typ IV — Kopfbedeckung aus Bronzekettchen
(Taf. IX, Abb. 68 a, 69, 70, 71 a)*

Bisher wurden drei Exemplare des aus Bronzekettchen bestehenden Kopfschmuckes gefunden, und zw. in Prozor, Krbavica und Udbina. Die Exemplare aus Krbavica und Udbina sollten eigentlich nicht als selbstständiger Kopfschmuck gewertet, sondern als ein Bestandteil (Zubehör) der Kalotten-Kappe betrachtet werden — wie dies aus der Rekonstruktion der Kappe aus dem Grab 67 von Kompolje hervorgeht (Taf. II, Abb. 10) und müssten folglich der selben Zeitepoche angehören.

Das Exemplar aus Prozor besteht aus einer Vielzahl bronzener Kettchen welche derart untereinander verbunden sind dass sie eine Art Kalotten-Kappe bilden. Im Nacken sind lange, aus Kettchen bestehende Franzen welche bis zur Schulter fallen. Da diese Exemplare nicht in geschlossenen Grabeinheiten gefunden wurden, ist deren Zeitbestimmung etwas erschwert. In Anbetracht dessen dass in der Ha C Stufe an vielen Fibeln lange Kettchen mit Anhängseln erscheinen — deren Ausführung vollkommen jener der Kettchen des Kopfschmucks gleicht — vertritt d. Vf. die Ansicht es sei leicht möglich dass derartige Kopfbedeckungen just während der blühenden Eisenzeit (Stufe Ha C und Ha D) im Umgang waren.

Typ V — Halbrunde, flache Kopfbedeckung (Taf. VII, Abb. 60, 62)

Diese Art Kopfbedeckung ist aus dickem Bronzeblech hergestellt; die Form und die Löcher entlang des Randes lassen deutlich erkennen dass es sich hier um einen Teil einer Stoff- oder Lederkappe handelt und dass das Bronzeblech zur Zierde an letztere angenäht war. Bis jetzt wurden nur zwei Exemplare gefunden: in »Vranića gomila«, in Široka Kula und in Prozor. Obwohl beide Exemplare aus Gräbern stammen, ist uns keine geschlossene Grabeinheit erhalten geblieben. Behilflich bei der Zeitbestimmung sind jedoch die übrigen Funde aus »Vranića gomila« welches ausschliesslich Material der Ha C und Ha D Stufe der Eisenzeit enthält, so dass — ohne auf eine präzisere Datierung einzugehen — auch diese Exemplare der selben Zeitepoche zuzusprechen sind.

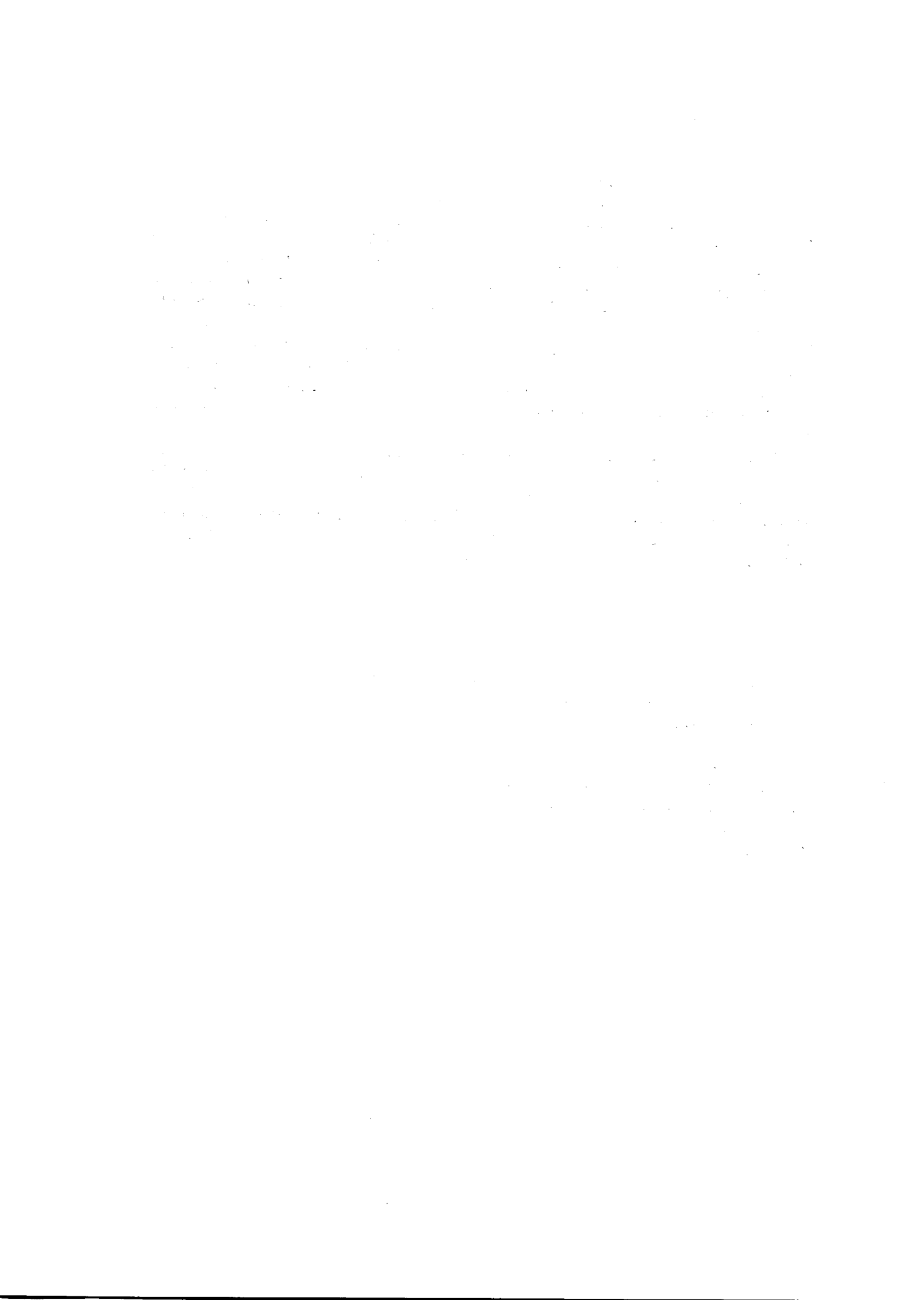

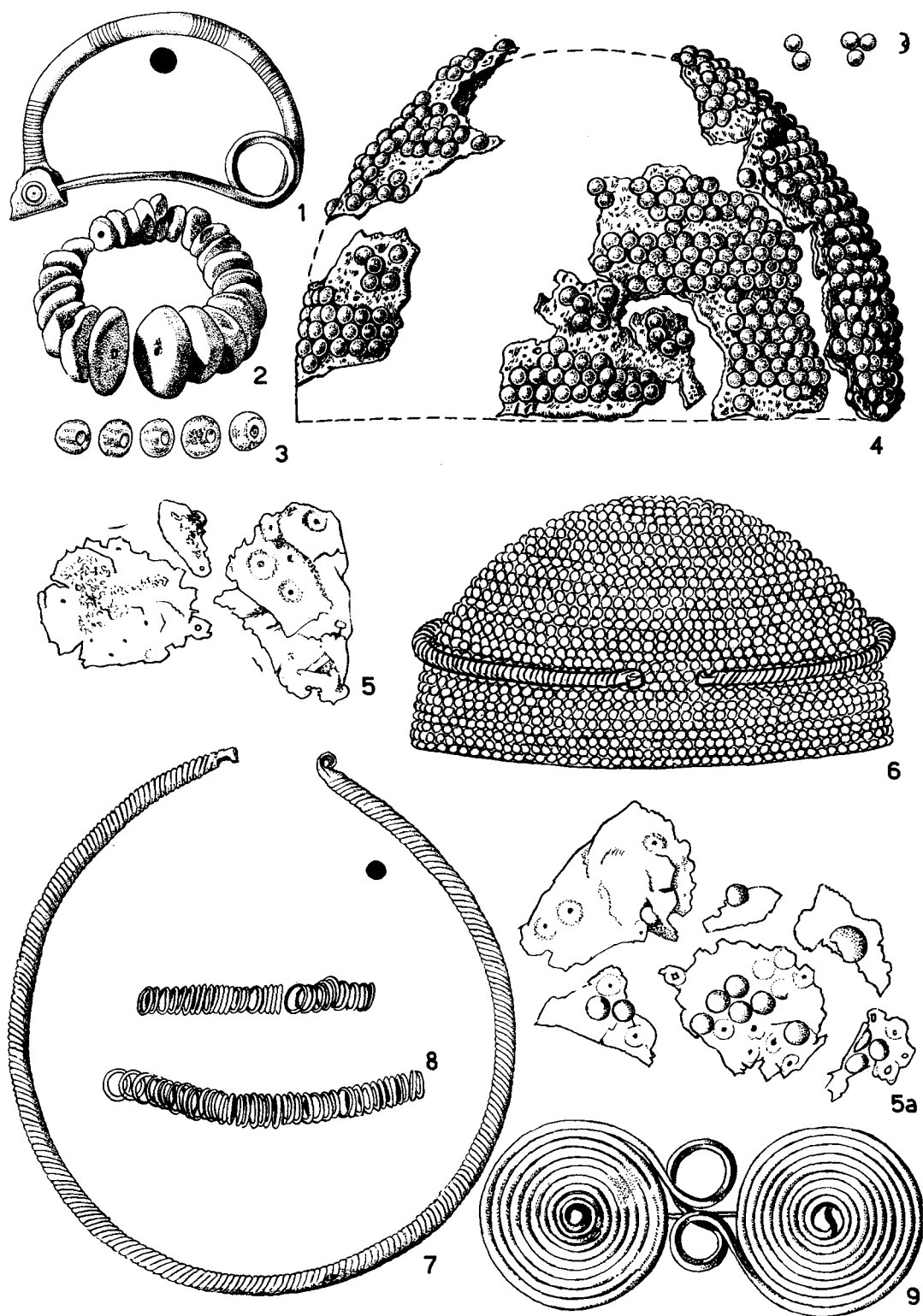
Zuletzt sei noch erwähnt dass — der genauen Datierung einzelner Typen und Varianten ungeachtet — die Mehrzahl der Kappen und Kopfbedeckungen der blühenden Eisenzeit bei den Japoden zugesprochen werden darf. Dass zahlreiche Typen und Varianten von Kappen und anderen Kopfbedeckungen gleichzeitig im Umgang und gebräuchlich waren, ist nicht allein für die japodische Kultur bezeichnend. Während der blühenden Eisenzeit finden wir in der Situlenkunst ein sehr gutes Beispiel für die simultane Vielfältigkeit von Kopfbedeckungen. So z.B. sind auf der Situla aus Vače zweierlei Kappen vertreten, auf der Situla aus Bologna — vier Arten von Kappen und Helmen, und auf der Situla aus Certosa sogar sechs Arten! Es ist vollkommen offenbar dass die Kappen alle in derselben Gegenwart sind da sich die auf Situlen dargestellten Szenen immer auf Ereignisse und Handlungen aus dem alltäglichen — bzw. für den betreffenden Kupferschmied Meister — aus dem gegenwärtigen Leben bezogen.

Ferner sei noch hervorgehoben dass bestimmte Typen der Japodischen Kappen heute noch in der Lika — in etwas abgewandelter Form — als Teil der Landestracht fortbestehen — Beweis einer ausserordentlich lange erhaltenen Tradition dieser Gegend Jugoslawiens. Die Kappen aus welchen sich — nach Ansicht d. Vf. — die gegenwärtige Likaner Kappe entwickelt hat, finden sich dargestellt auf Taf. VIII, Abb. 67 und 67 a; Taf. IX, Abb. 68, 69 — s. Anm. 69—72.

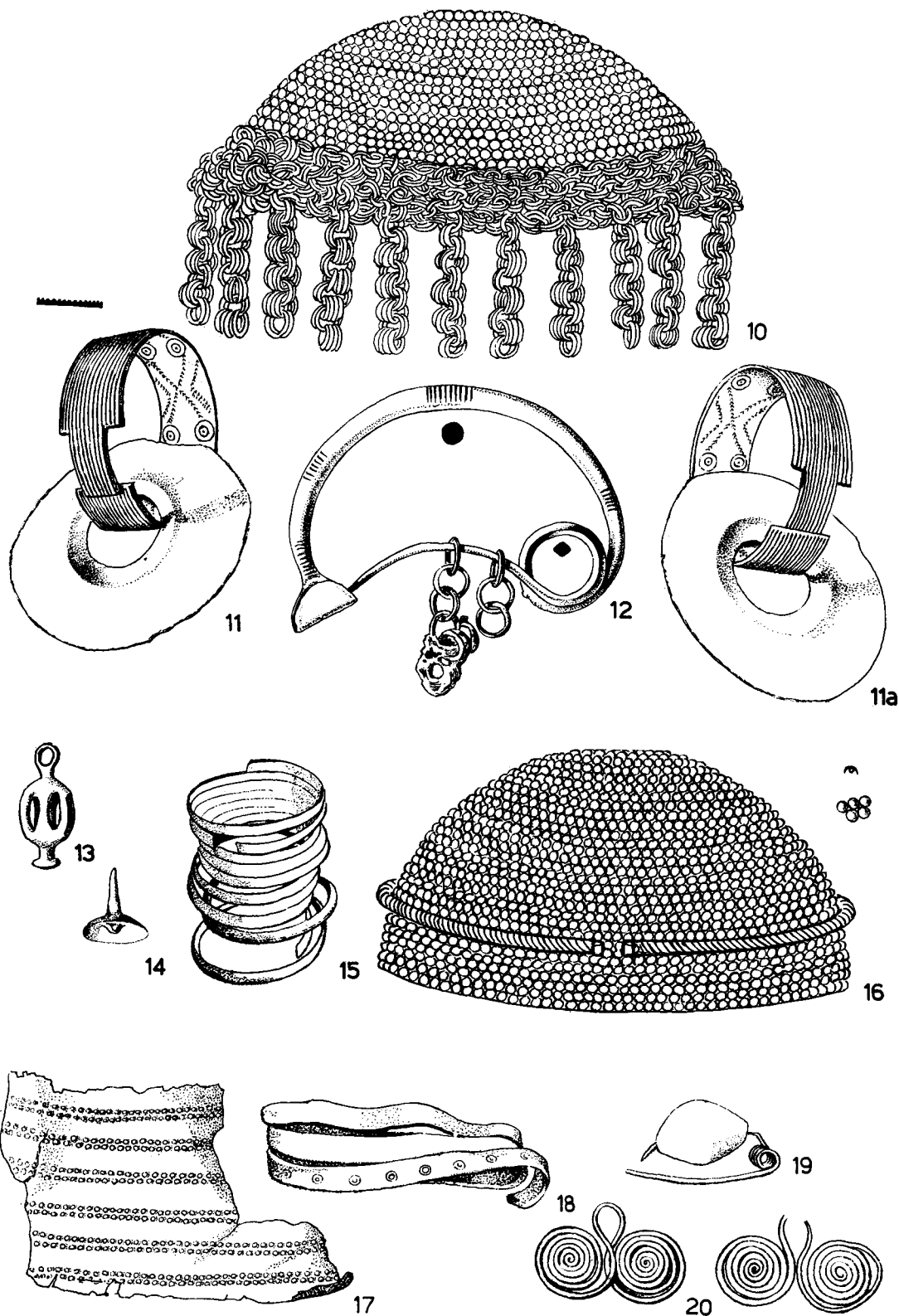
ABBILDUNGSNACHWEIS

- Taf. I, Kompolje 1—4 Grab 51; 5—9 Grab 57
 Taf. II, Kompolje 10—12 Grab 67; 13—16 Grab 63; 17—20 Grab 104
 Taf. III, Kompolje 21—27 Grab 137; 28—32 Grab 43
 Taf. IV, Kompolje 33—37 Grab 169; 38—43 Grab 197
 Taf. V, Kompolje 44—50 Grab 139; 51—54 Grab 384
 Taf. VI, Kompolje 55—59 Grab 274
 Taf. VII, 60 Prozor; 61 Kompolje; 62 Široka Kula; 63 Prozor
 Taf. VIII, 64 Drenov Klanac; 65 Prozor; 66 Kompolje, Grab 5; 67, 67a Prozor
 Taf. IX, 68, 68a, 69 Prozor; 70 Krbavica; 71, 71a Udbina
 Taf. X, Verbreitungskarte japodischen Kappen und Kopfbedeckungen

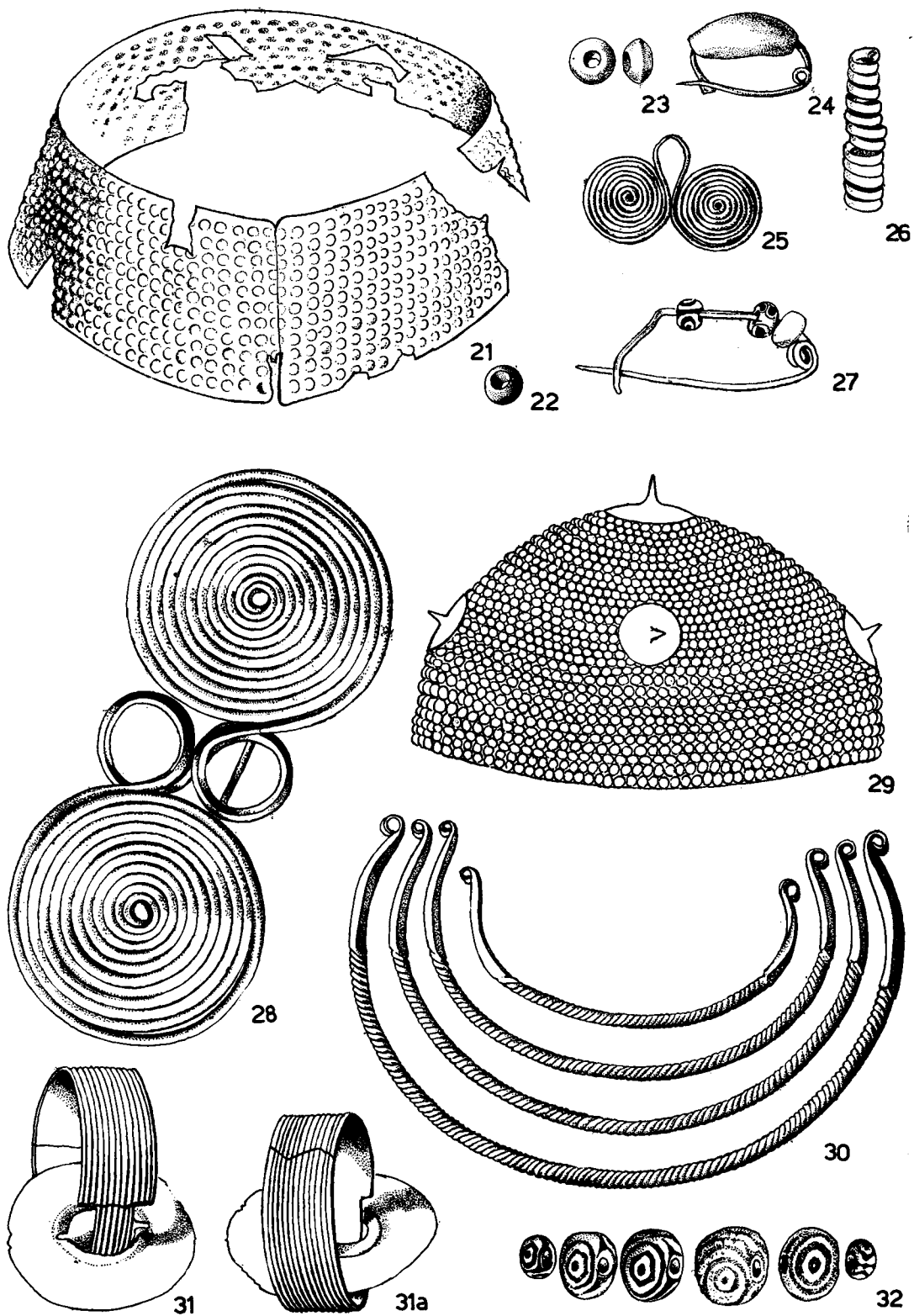

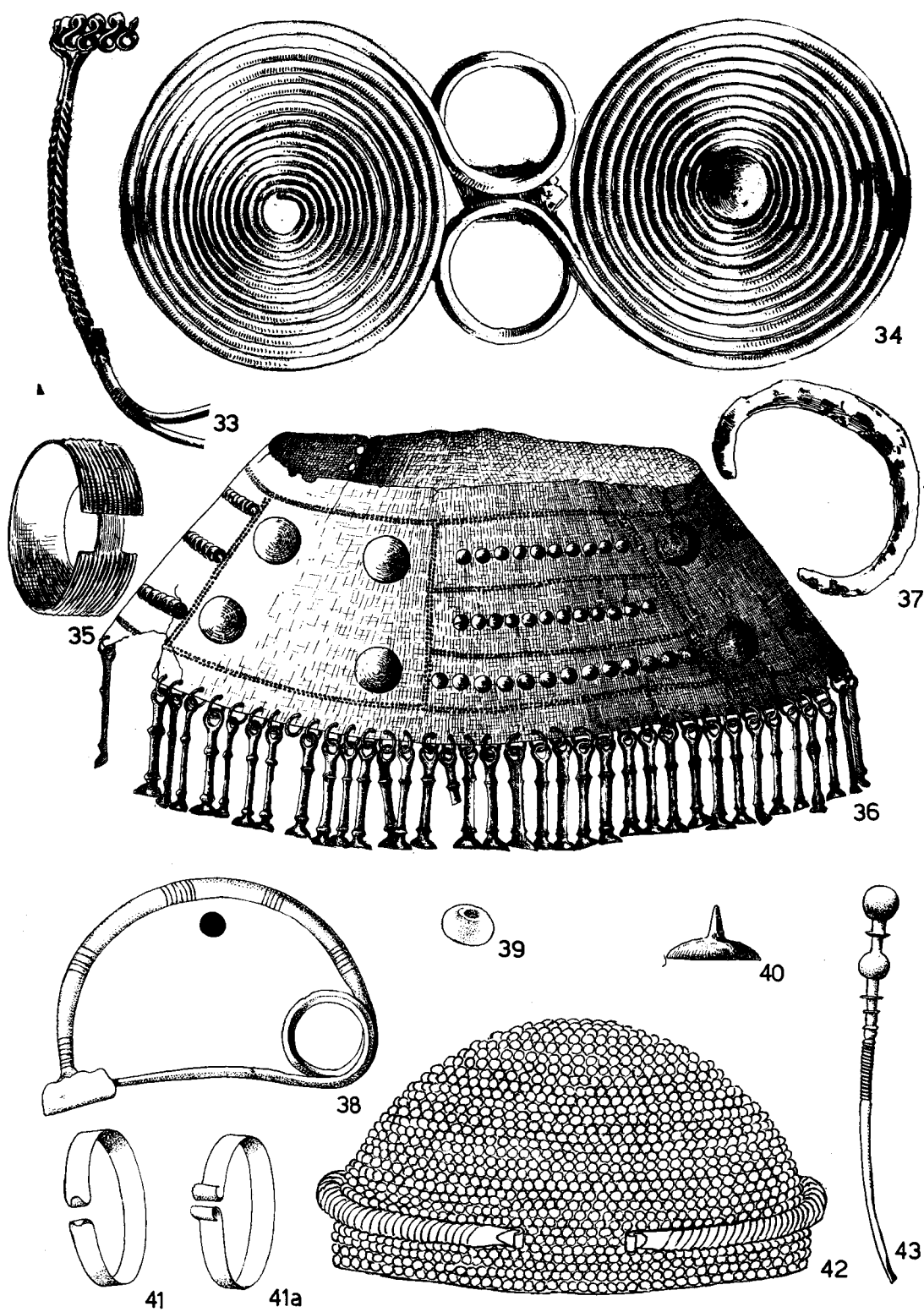
Kompolje: 1—4, grob 51; 5—9, grob 57

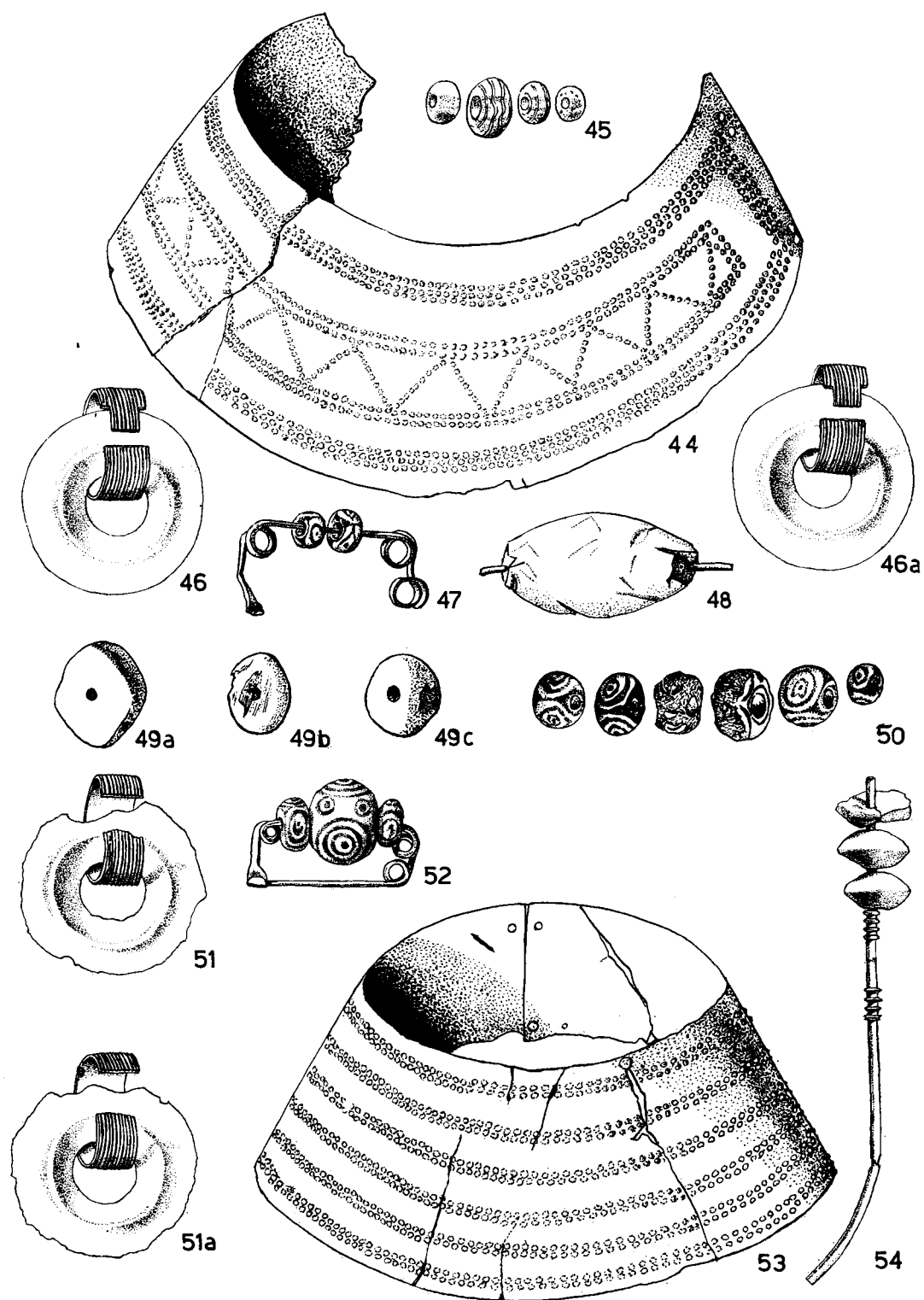
Kompolje: 10—12, grob 67; 13—16, grob 63; 17—20, grob 104

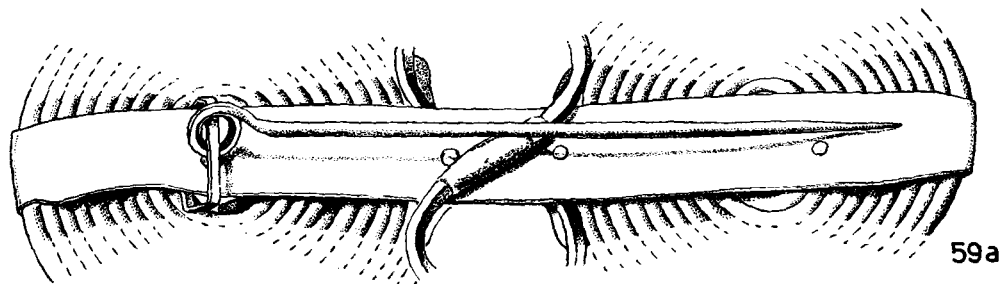
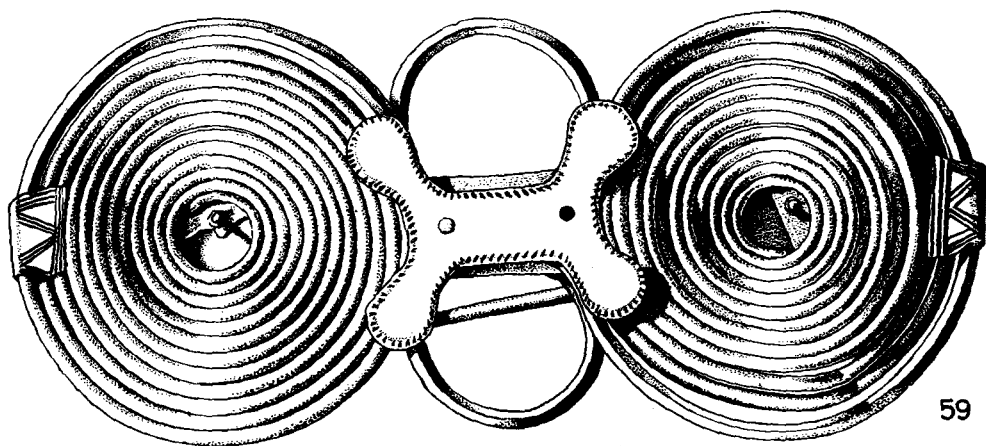
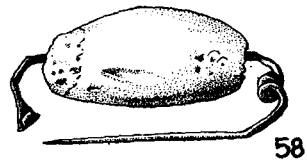
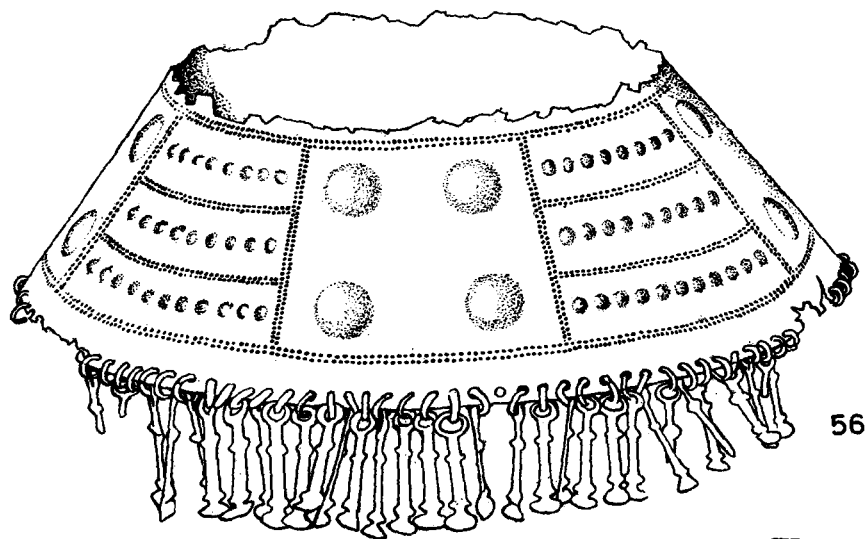
Kompolje: 21—27, grob 137; 28—32, grob 43

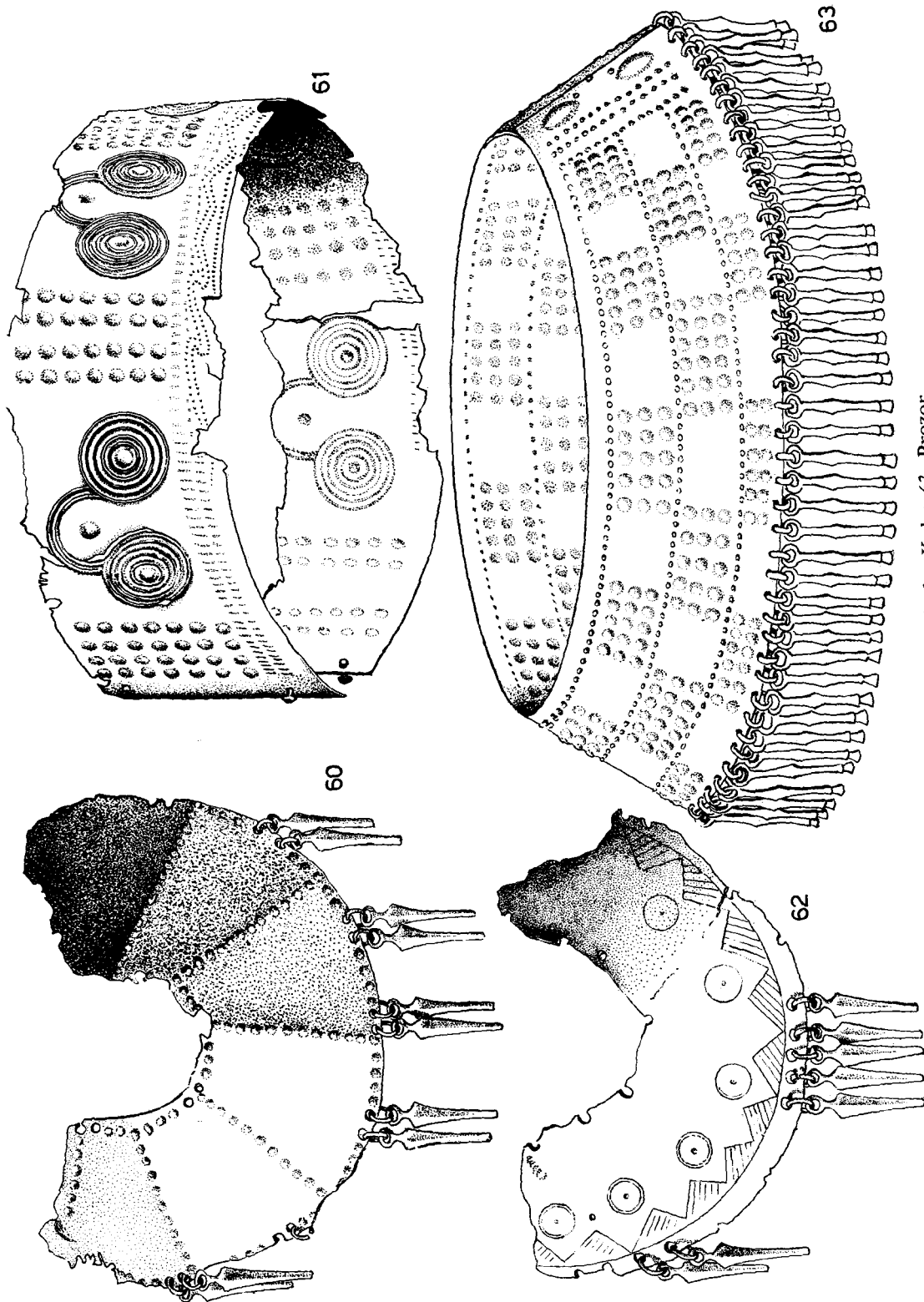
Kompolje: 33—37, grob 169; 38—43, grob 197

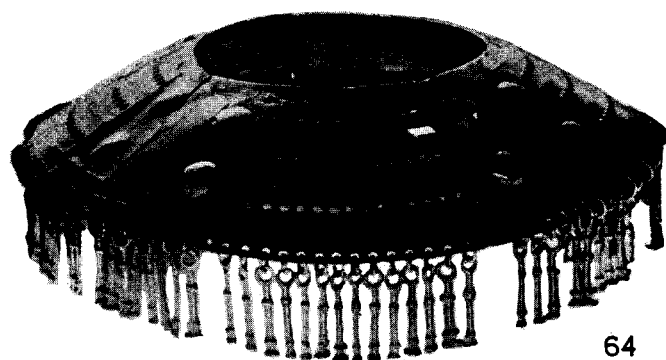
Kompolje: 44—50, grob 139; 51—54, grob 384

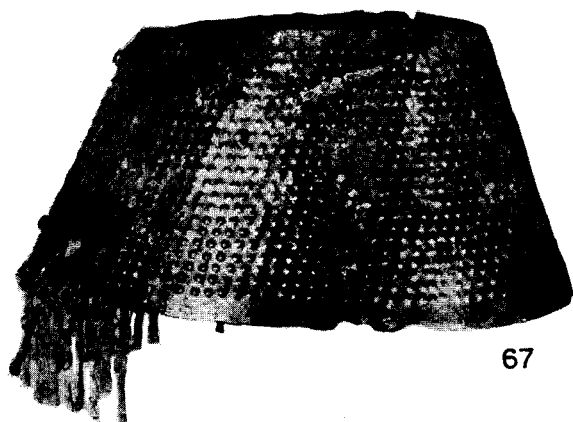

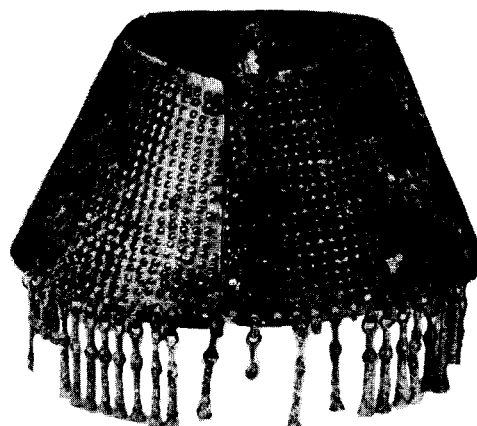
60, Prozor; 61, Kompolje; 62, Široka Kula; 63, Prozor

64

67

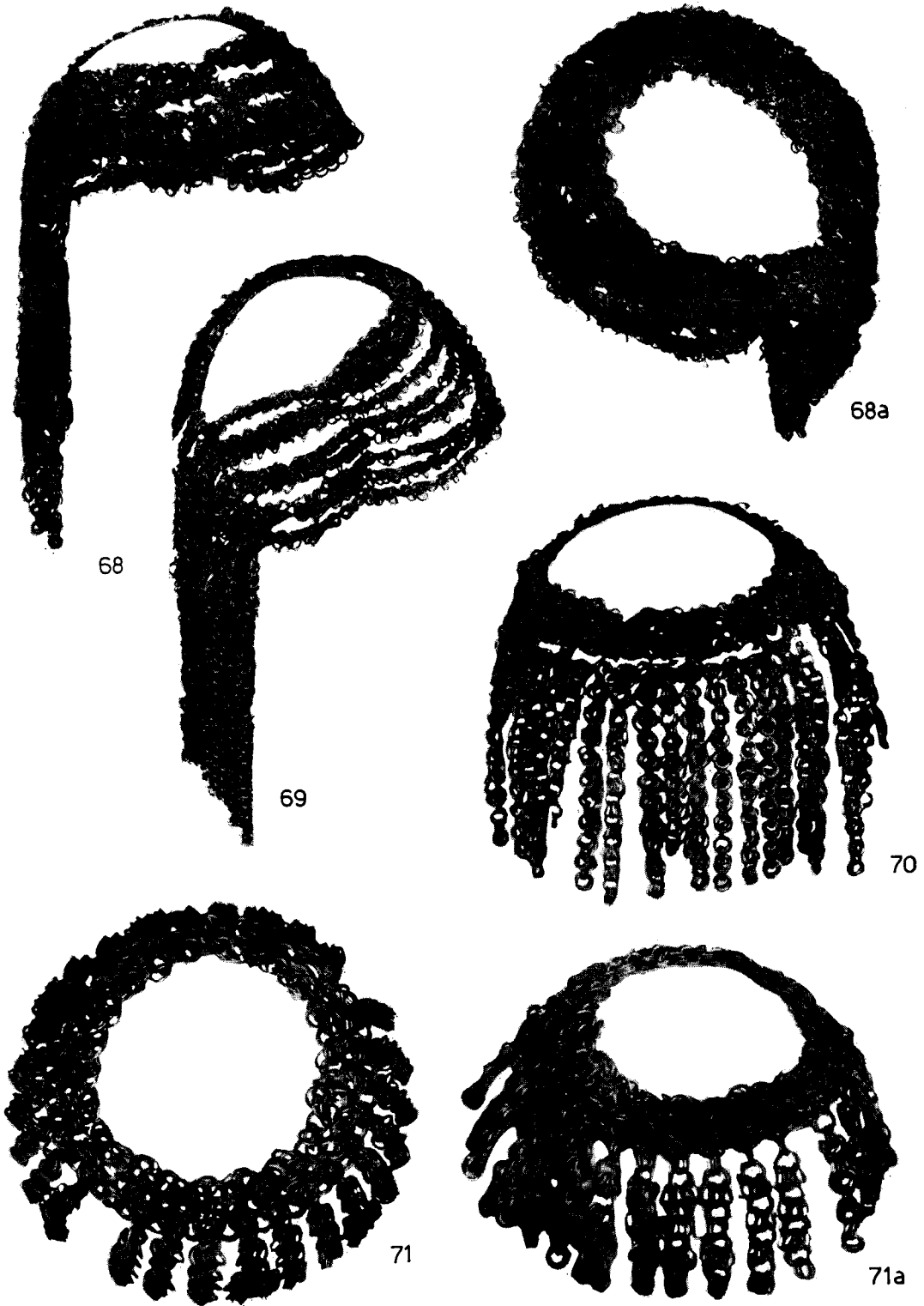
67a

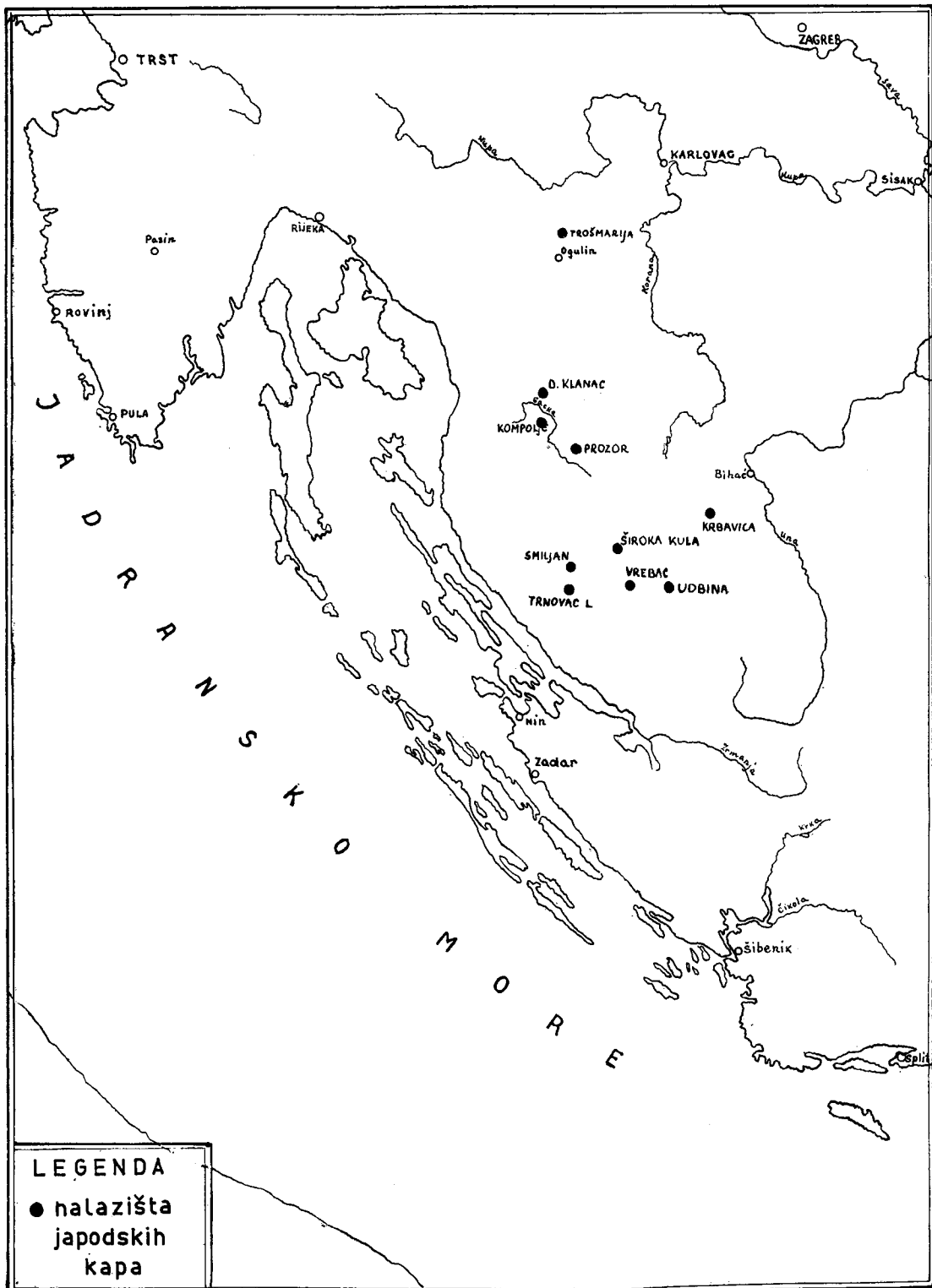
66

65

68, 68a, 69, Prozor; 70, Krbavica; 71, 71a, Udbina

Karta rasprostranjenosti japodskih kapa i oglavlja

IVICA DEGMEĐIĆ

SJEVERNO I ISTOČNO PODRUČJE ILIRA*

U historijsko vrijeme nalazila su se ilirska plemena u zaleđu jadranskog obalnog područja unutar linija koje čini razdjelnica Jonskog i Jadranskog mora i alpsko područje oko Tergeste. Granična linija ovog područja prema sjeveru dopirala je do Dunava i do ušća Save između Panonije i Mezije, a prema jugoistoku sve do Peonije.

Strabon VII 260 ističe da ilirsko područje obuhvata prostor od gorja Rodope, pa sve do Dunava i Alpa, a na drugom mjestu (VII 266) izričito navodi kao granice Dunav, ilirske i tračke gore. Slično određuje područje Ilira i Apijan Illyr. 1 prema kojemu granica počinje s juga Haonije i Tesprotije, a prema sjeveru vodi preko Makedonije i Trakije dalje sve do Dunava. U Apijanovu podatku izričito se naglašava smjer rasprostiranja Ilira od juga prema sjeveru.

U doba rimske vlasti zapliću se pojmovi oko ilirske granice, jer su se veliki upravni organizmi javljali pod ilirskim imenom, gdje su granice bile oktroirane po samovolji okupatora. Ovdje se kao najkrupniji primjeri navode dioba Panonije u dvije polovine za vladanja Trajana, pa Dioklecijanova i Konstantinova diofa u dijeceze, čime je Panonija podijeljena u četiri dijela.

Dalje se redaju ostali organizmi: *limes Illyrici* rudni distrikti, naročito *metalli Ulpiani Pannonici*, a zatim i ilirska carina, dobro poznata pod imenom *publicum portorii Illyrici*. Unutar navedenih sistema ističe se ilirsko ime prema najbrojnijoj grupi stanovnika, no u istim okvirima mogu se naći i neilirski plemena, naročito keltska i tračka koja su ovdje živjela u simbiozi. Zbog tih razloga valja biti na oprezu da se upravni pojmovi ne zamjenjuju sa stanjem etničke rasprostranjenosti.

Izvan Balkanskog poluotoka poznata su područja Ilira — i to periferno — već od prastarih vremena na italskoj jadranskoj obali. Najprije su to bila povremena lutanja koja su završavala potpunim preseljenjem i trajnim boravištima. Sve se to dogodilo otprilike u vrijeme kolonizacije iz Grčke prema južnoj Italiji i Siciliji, a počelo je već u minojsko doba. Ipak, istočna obala Jadranskog mora ostala

---

* Referat održan na Simpoziju o Ilirima u antičko doba — u Sarajevu 10.5.1966, gdje je i štampan u sažetku, kako slijedi:

Bericht vorgelegt in Sarajevo den 10. Mai 1966. am Symposium über die Illyrier im Altertum mit Zusammenfassung in deutscher Sprache Ss. 55—58 in der Schriftreihe »Publications speciales« t.V »Centre d'études Balkaniques« livre 2. Sarajevo 1967.

je i dalje klasičnim područjem Ilira (Strab. VII 259), koje se kao dug potez prostiralo od Ambrakijskog zatona sve do alpskih izdanaka.

U ovom dugom pojasu ilirskih plemena kao središte uzimao se Epir, još od mitskih vremena, te njegove veze na sjever prema Lihnidskom jezeru. Ondje je prastara cesta narodâ, Egnatia, privlačila većinu ilirskih plemena te ih je vodila prema Japigiji u Italiji, kao i uzduž čitave istočne obale Jadranskog mora, visoko na sjever.

Epir je u puno historijsko doba bio ugrožen od Makedonije i njene moći u porastu, što ga je izvrglo Siciliji i njenom presizanju za posjedom otoka u Jadranskom moru. Da bi potisli Ilire s istočne obale Jadranskog mora, tirani u Sirakuzi već su za to našli saveznike — i to još 390. — a saveznici su bili Kelti. Ta su nastojanja našla odraza u poeziji, jer su sicilski dvorski pjesnici smislili priče da legaliziraju sirakuške aspiracije u Jadranskom moru. Poslužila im je priča o Kiklopu i Galateji te su pomoću etimoloških igrarija tumačili podrijetlo Gala od ovoga para (RE VII 517) i time dokazivali srodnost Kelta i Ilira.

Utjecaj Epira na Ilire sve je više slabio, a naročito poslije 167. god., kad je pao pod vlast Rima, kojom je prilikom pobjednik Emilije Paulo dao poubijati oko 150 000 ljudi i razoriti 70 gradova u cvatu. Ipak, i u takvim prilikama, Iliri su se brzo snašli te se njihova glavnina smjestila između Lihnidskog i Labeatskog jezera. Rimljani su brzo pobijedili i njihove kraljeve, no narod Ilira kao cjelina nije se još dugo dao tako lako slomiti.

Jezgra Ilira pomakla se s vremenom prema Boki Kotorskoj i njenom zaleđu, gdje su se do danas u kontinuitetu sačuvala mjesna imena *Risan* (od Rizon), *Perast* (Pirusti), *Budva* (Bouthoe). Plinije III 144 spominje u opisu ilirskih plemena, južno od Naronâ, jedno kao *Illyrii proprie dicti*, po čemu se može zaključiti da ovo pleme, kao nosilac općeg nacionalnog imena, mora da pripada svakako središtu čitava ilirskog područja.

Komponente o biti Ilira polaze od načina života, a jednako i od različitih kulturnih stupnjeva i kulturnih krugova. Između načina velikih zaposlenosti, ratarstva i stočarstva, Iliri su izabrali stočarstvo, što uvjetuje priroda zemljišta, a poznato je da je njihovo područje gorovito. Ovakav način života prisiljava na trajnu promjenu boravišta, jer se uvijek treba brinuti za ljetnu i zimsku pašu.

Pastirski je život ujedno prilika da se priroda upozna izbliza, pa je to dovelo do otkrića ruda i rudarstva. Krajevi koji su nanizani uz cestu Egnatiju bili su na glasu zbog zlatne i srebrne rude, pa se naročito ističu zlatni rudnici gore Pangeja i srebrni rudnici oko Damastiona. Tako je ilirski nacionalni heroj ili bog Kadmo bio slavljen i kao *heros archegetes* rudarstva (Plin. VII 197).

Osim navedenih zanimanja Iliri su bili poznati još i kao pomorci i brodograditelji, jer im je nemirni način života dao prilike da se nađu jednako u blizini mora kao i u krajevima bogatim šumom. Ne bi se moglo reći da je Ilirima za to dao poticaja Epir, odakle su se širili kulturni utjecaji, kako je već rečeno. More je njima tuđe, što dokazuju i najstariji dijelovi Odiseje, gdje se navodi proročanstvo Tirezije Odiseju da će doći među ljude koji ne poznaju mora, a to se odnosilo na Epir (Homer 11, 122). Tako je pomorstvo kod Ilira njihovo vlastito svojstvo, a to u negativnom smislu potvrđuju i najstarije rimske informacije koje prikazuju

Ilire kao zloglasne gusare. Rimske klevete na Ilire kao gusare ne daju uvida u veličinu njihove vlastite pohlepe, koju su Iliri upravo kao gusari znali ljuto kažnjavati. Zato je Rimljanima pomorstvo kod Ilira ostalo samo u negativnoj slici. Međutim, prije Rimljana dobro su bila poznata ilirska brodogradilišta — Ἰλλυριῶν ναυπηγία — koja je vanredno cijenio makedonski kralj Filip V, koji je naručio za se flotu od sto brodova. Ti su brodovi poznati pod ilirskim imenom *lembi*, te ih je i Filip naručio pod ovim ilirskim imenom (Polyb. V 109,3). Isto tako poznate su brze ilirske lađe pod imenom *liburnae*, nazvane po istoimenom ilirskom plemenu koje je od starine bilo na glasu kao izvrsni pomorci.

U pogledu urbane civilizacije ne može se odrediti koliki su stupanj Iliri postigli. Taj stupanj ipak nije bio tako nizak, uzmu li se u obzir veze s Krećanima, čiji su saveznici bili Iliri. U istom smislu i susjedstvo Etruščana povoljno se odražavalo na Ilire, naročito na Japode, koji su uživali veliku naklonost Etruščana. Važna je komponenta i grčka kolonizacija na jadranskim otocima u razvoju viših oblika života kod Ilira. Kad Ciceron (ad fam. 5, 10 a, 3) spominje brojne gradove u Dalmaciji — *viginti oppida sunt Dalmatiae antiqua, quae ipsi sibi asciverunt, amplius sexaginta* — onda se zaista može govoriti o razvijenoj urbanoj civilizaciji koja je imala i svoj vlastiti karakter.

Ratarstvo kao jedno od općih velikih ljudskih zanimanja, u odnosu na Ilire, dolazi u obzir u ravninama između Save, Drave i Dunava. Uzgoj žitarica u Panoniji, koji je već od brončanog doba ovdje opće raširen, o čemu postoje arheološki dokazi, odaje i u etničkim imenima svoju nazočnost. Katalog naroda uzduž Drave sadrži kod Plinija III 147 ova imena: *Draus per Serretes, Serapillos, Iasos, Andizetes*. Etimološki prva dva imena sadrže riječ σιρός, lat. *sirus*, u značenju: »žitna jama«. Ime *Iasi* odražava se u ličnom imenu *Iasion* koje se odnosi na mitskog junaka, ljubavnika Demetre, božice žitnih usjeva. Helanik (FHG I s. 53. fg. 58) izričito spominje Iasiona kao ratara, pa bi se smisao plemenskog imena *Iasi* mogao protumačiti od njihovog zanimanja, tj. ratara.

Primjeri analogija sa sastavnim dijelom -siro- nalaze potvrdu u Peoniji i Trakiji, što se naročito odražava u etničkom imenu *Siropaiones* (Herodot V 15) u smislu »Peonci sa žitnim jamama«. Svakako, mogla bi se riječ *siros* shvatiti i kao »jama za stanovanje«, »zemunica«, što se arheološki jednako često susreće, ali je za žitorodne krajeve, kao što je Podravina i Peonija, bliži pojam žitna jama.

Smjesta se postavlja pitanje utjecaja između Panonije i Peonije, ako se analizira ime *Siropaiones*. To ime dopušta zaključak da su se žitne jame nalazile jednako u Peoniji kao i u Panoniji, a utjecaji idu od starijeg pojma na mlađi. Koji je dakle pojam stariji, Peonija ili Panonija? Valja odmah odgovoriti da su ljudi antike držali Peonci narodom iskonske starosti, u čemu kod Strabona (VII 281 fg. 38) alterniraju u istom smislu Frigijci, Pelagonci i mitski Titani. Svi oni jednako znače prastar elemenat, tako star da isti Strabon ne zna jesu li Peonci naseljeni kao potomci Frigijaca ili je među njima obratan odnos. Uzme li se u obzir historijska činjenica da su se Frigijci iz Evrope naselili u Maloj Aziji, može se reći da je njihov centar u Evropi, tj. Peonija, pojam veće starosti nego što je njihova. Po ovoj analogiji može se zaključiti da je i Panonija u odnosu na Peoniju mlađa,

jer se vjerojatno jedan dio stanovništva preselio na sjever, kao što su se Frigijci naselili u Maloj Aziji.

Iz navedenih primjera može se zaključiti da je peonsko ime najstarije, pa kad se tumači pojam starosti, vrijedno je da se za ilustraciju shvaćanja ljudi u doba antike navede mišljenje egipatskih svećenika. Za njih veli Herodot II 2 da su s neobičnim ponosom isticali starost svoga vlastitog naroda. Bili su uvjereni da starijeg naroda na Zemlji nema, a na pitanje bi li mogao biti netko još stariji — sustezljivo su dopuštali mogućnost da bi to mogli biti samo Frigijci. Danas je poznato da se imena Peonci i Frigijci uklapaju u širi okvir pod imenom Tračani, ali je teško protumačiti međusobne odnose, jer se pojmovi utapaju u mraku mitologije i religioznih predodžbi.

Pojam starine vole isticati ljudi koji se bave ratarstvom te su zbog načina života vezani na sjedilačku intenzivnu priljubljenost zemlji. To vodi na misao o Materi Zemlji kao iskonskom i najvećem božanstvu koje su upravo Frigijci štovali na način divljih orgijastičkih ispada, te su se zbog toga raspojasanog kulta kao narod potpuno izrodili i iščezli. U tome su ih njihovi srodnici u Evropi još dugo nadživjeli.

U Podravini, gdje se mogu susresti peonska imena, postoji i tračko plemensko ime *Andizetes*, kao i frigijsko ime *Noricum*. Etimologija imena *Andizetes* sadrži riječ *diza*, *-dizos*, što u tračkom jeziku znači »utvrda«, pa se navedeno ime može protumačiti kao »stanovnici utvrde« (Jokl u Ebert Reall. VI 39 a). Ime *Noricum* ima analogiju u nepromijenjenom obliku $\nu\omicron\rho\rho\iota\kappa\acute{o}\varsigma$ (*Euemeridas* FHG IV 408), u značenju »mješina« ($\acute{\alpha}\sigma\kappa\acute{o}\varsigma$), što je preuzeto iz frigijskog jezika. Riječ *norikós* dolazi u priči o Marsiji, što dovoljno jasno govori o frigijskom kulturnom krugu.

Dovoljan je kratak uvid da se imena *Paeonia* — *Pannonia* uzmu kao identična, jer su samo jezični fiziološki glasovni zakoni razlog što su ta imena odvojena. Svakako, može se pripisati blizini Ilira što je do razlike došlo. Razmatranje o identitetu oba navedena etnika dovodi na misao o jedinstvu teritorija od Egejskog do Jadranskog mora. Samo, tko je prekinuo to jedinstvo?

Prema *Herodotu* (IV 49) postoji »tribalska ravnica« nasuprot ušća Ibra (Angros), što se kao činjenica kronološki može smjestiti najmanje u 6. vijek prije našega računanja vremena. Odnosi se na Tribale, divlje ratničko tračko pleme, u biti slično ostalim divljim tračkim plemenima, kao što su Geti i Besi, koje poznamo pod imenom »gorski Tračani«. Tribalima najljući neprijatelji bili su ilirski Autarijati, kasniji iskorjenitelji Tribala. Uzme li se u obzir da su Tribali došli odnekuda sjeverno od Rodope te da su prodrli na zapad sve do linije Ibra, izazvali su time otpor Autarijata, koji su — kao što je poznato (*Strab.* VII 318) — svoju moć proširili sve do rijeke Margus. Ovakve prilike mogle su prekinuti pristup Peonaca na sjever, čime su prestale veze između obje zemlje.

Nakon ove promjene može se kao logična posljedica očekivati žešći priliv ilirskih plemena u sjeverno područje preko Save. Vremenski bi se ti događaji mogli smjestiti otprilike u 7. vijek. Dok je postojao zajednički geografski okvir, vjerojatno je bio samo jedan oblik imena: *Paeonia*; međutim, u rastavljenim područjima, naročito kod prevlasti Ilira na sjeveru, ime je postalo *Pannonia*.

Krajnja sjeverna granica ilirskih plemena dosegla je gornji tok Dunava i istočne obronke Alpa. Nema direktnih dokaza za prisutnost ilirskog imena u području Alpa, osim etničkih imena *Breuni* i *Genauni* koje samo Strabon (IV 171) spominje kao Ilire. Međutim, ovaj podatak nije uvjerljiv, jer su oba navedena plemena bila daleko na zapadu, između retskih i keltskih plemena, te je vjerojatnije da pripadaju jednoj od ovih skupina.

Arheološki nalazi kulturnog stupnja pod imenom Hallstatt atribuiraju se Ilirima. To znači da bi se u području nalazišta Hallstatt nalazili Iliri, pa budući da se ondje susreće etničko ime *Carni*, može se zaključiti da su oni ti Iliri na koje nas upućuju arheološki nalazi. Nema vijesti koje bi potvrdile ovaj zaključak, štaviše, prema izvorima u trijumfalnim fastima za god. 115, a povodom trijumfa *Marka Emilija Skaura*, spominju se Karni kao keltsko pleme DE GALLEIS KARNEIS (CIL I p. 460). U području koje je tako gusto naseljeno keltskim plemenima nije teško prema prvom dojmu zaključiti da su sve etničke skupine keltskog podrijetla, pa su tako i Karni proglašeni Keltima.

Preostaje da se drugdje traže analogije imenu Karna. Koliko je poznato, u njihovoj blizini ih nema, nego vrlo daleko, na jugu moguće je naći ime *Karnos*. To se ime odnosi na otok nasuprot ušća rijeke Aheloja, koji pripada Akarnaniji, a današnje mu je ime Kalamos. Ovaj otok spominju samo po imenu pisci *Skylax* 34 i *Plinije* IV 53, a *Hesihije* ga i tumači u značenju »ovan«, što se može usko dovesti u vezu s *arnós* »janje«, te ovi izrazi gotovo simboličkim jezikom govore o glavnom zanimanju otočana, tj. o uzgoju ovaca. Daljim razmatranjem etimologije dolazimo do antiteze *Karnos-Akarnanes*, dakle srodnih stanovnika kopna i otoka (Jokl u Ebert Reall. VI 36 b), kojima ipak nije tako lako odrediti nacionalnost. Ovaj kraj leži u području ilirske periferije, kako se može zaključiti nabranjem *Eforovim* (kod Strabona VIII 285), gdje uz Ilire spominje Epirote, a od Grka Akarnance, Etolce i ozolske Lokre. Kod *Apolodora* (FHG I p. 163) začetnici naselja u Akarnaniji dolaze iz Epira, čime je istaknuto njegovo centralno značenje. Susjedstvo i blizina Ilira dopuštaju zaključke o srodnosti, što je još značajnije, uzme li se u obzir da su sve navedene narode Grci držali polubarbarima, čije podrijetlo ide u davna vremena, sve do mitskih Lelega. Važno je da se u svim navedenim etničkim imenima istakne značenje velike starosti kad im se navodi podrijetlo od Lelega.

U skupinu starih imena »polubarbarskih« naroda po grčkom shvaćanju, među kojima su i Iliri, ide i ime *Karnos*, pa budući da je identično s etnikom *Carni*, nameće se misao o doseljenju ovih posljednjih s krajnjeg juga na krajnji sjever ilirskog etničkog prostora. U tom slučaju može se govoriti o zajedničkom geografskom okviru istorodnog etničkog elementa. Ovi daleki pomaci mogu se lako zamisliti još u vrijeme kretske kolonizacije u minojskoj fazi, a još više u vrijeme dalekih grčkih lutanja koja su bila posljedica trojanskoga rata.

Analogiju u tvorbi mjesnih imena *Carnuntum* i *Metapontum* istaknuo je već *R. Much* (Hoops Reall. III p. 393) te im je protumačio značenje, prvome kao »grad Karna«, a drugome »grad Metapa«. Oba primjera znače međusobnu ekstremnu udaljenost, jer se *Carnuntum* nalazi na Dunavu, a *Metapontum* u Italiji, duboko na južnoj obali Lukanije. Značajno je što se za stanovnike u okolici Meta-

ponta tvrdi da su etnička mješavina koja je nastala od doseljenika s Krete, Ilirika i Italije (Prob. Verg. buc. VI 31), okolnost koja upućuje kako je došlo do tvorbe imena.

Sudeći po analogijama, utjecaji su dolazili s druge strane mora, iz Ilirika i njegova južnog susjedstva. Kod Ilira se susreće u različitim oblicima *Metabos* — *Metapa* — *Messaba*, a u Akarnaniji grad *Metapa* spominje *Stefan iz Bizanta*, pa je lako zaključiti odakle potječu imena *Messapioi* i *Metapontum* na italskom tlu. Poznata su od starine povremena i stalna seljenja sa stadima s jedne na drugu obalu mora koja su se za mirna vremena splavima lako mogla prebaciti od jutra do večera. Analogija grada *Metapa* u Akarnaniji i otok *Karnos* s *Metapontom* u Italiji dopuštaju zaključak da je put doseljenika išao s *Karna* u južnu Italiju.

Ime *Karna* u južnoj Italiji nije zasvjedočeno, što bi moglo značiti da su vrlo rano otišli dalje na sjever. U kasnije historijsko vrijeme *Karni* se spominju uz *Venete*, pa nije isključeno da to susjedstvo traje iz davnih vremena, kad *Veneti* još nisu došli do ušća *Pada*. *Venete* je i moderno istraživanje proglasilo *Mesapima* (Kretschmer *Glotta* 30, 162), dakle stanovnicima južne Italije, a oni su sami u doba antike s ponosom isticali svoje trojansko podrijetlo (Plin. III 130), što podrazumijeva put od *Troje* cestom *Egnatijom* na južnu italsku obalu. Prema tome, bili bi *Veneti* frigijskog podrijetla, a to potvrđuje i kult »konjokrote« *Diomeda* koji je *Tračanin*, pa prema tome evropski srodnik *Frigijaca*. Kult *Diomeda* kod *Veneta* ostavio je traga u imenima mjesta sve do juga, na putu od *Mesapije* do ušća *Pada*, uz italsku obalu *Jadranskog mora*.

Kult *Diomeda* i njegovi tragovi idu i dalje uz morsku obalu od ušća *Pada*. *Strabon* (V 178) ga spominje u području rijeke *Timava*, a ovdje već nalazimo *Karne*, pa se može govoriti o utjecaju koji su *Veneti* vršili na svoje susjede. Utjecaji su vjerojatno bili uzajamni, jer kod *Veneta* se spominje i kult božice *Artemis Aitolis* (*Strab.* V 179), a taj bi bolje pristajao *Karnima* dok su bili na jugu, gdje je *Etolija* u susjedstvu s *Akarnanijom*. Susjedstvo je značilo srodnost, što izričito ističe *Livije* (31, 29): *Aetolos, Acarnanas, Macedonas, eiusdem linguae homines*. Tako bi se moglo zaključiti da su *Karni* prenijeli kult *Artemide* *Etolske* s juga na sjever i dali ga *Venetima*.

Uzajamni utjecaji između *Veneta* i *Karna* na jugu mogu se zamisliti samo indirektnim zaključivanjem. Njihova povezanost na sjeveru već je mnogo direktnija. Kod *Veneta* bila je luka *Adria*, na ušću *Pada*, glavno stovarište za jantar, koji se odatle širio u luke *Mediterana*. Jantar se dobavljaao s *Baltika*, a od mnogih putova kojima je išla njegova doprema važan je onaj uz rijeku *Vislu* u smjeru prema *Dunavu*, gdje je bila stanica *Carnuntum*, kao jedna od najznačajnijih. Odatle pa do ušća *Pada* isticale su se stanice: *Poetovio* na *Dravi*, zatim *Emona* blizu izvora *Save* i *Tergeste* kao prva stanica na moru koju je doticala jantarska cesta. Već je rečeno da *Carnuntum* znači »grad *Karna*«, pa se može zaključiti da su se zbog svoje posredničke uloge u dobavi jantara našli tako visoko na sjeveru. Tu je vjerojatno tajna što su se s krajnjeg juga preselili na krajnji sjever, pružajući svoje usluge *Venetima*. Može se uzeti kao pouzdano da je njihovo područje sezalo od rijeke *Timava* do stanice *Carnuntum*, vjerojatno kao dug i uzak pojas u kojem su se nalazili i ostali spomenuti gradovi: *Poetovio*, *Emona* i *Tergeste*.

Kasnije, za vrijeme rimskog carstva, Veneti i Karni sačinjavali su jednu administrativnu cjelinu koja je poznata kao *decima regio Italiae*. Prostorno, na granici s Japodima nadovezivali su se na veliki ilirski prostor jednako blisko i usko kao prije na jugu, u Akarnaniji, te se zaista može govoriti o cjelini istorodnog etničkog elementa, i to ilirskoga, koji u slučaju Karna ima i primjesa još od mitskih prastanovnika na Balkanskom poluotoku.

Sjeverna granica Ilira dosizala je dakle Carnuntum na Dunavu i spuštala se na Dravu u smjeru jantarske ceste do Petovija. Tu je prelazila područje plemena Serretes i nije mogla nastaviti linijom Drave zbog plemena Serapilli, Iasi i Andizetes, nego je južnije, paralelno s Dravom, nastavljala prema istoku u liniji koju otprilike čine obronci gora: Ivančica, Kalnik, Bilo-gora, Papuk, Krndija, a onda se naglo spuštala u smjeru ušća rijeke Bosne. Za stočarski narod, kakvi su bili Iliri, važno je da čitave komplekse gora imaju u svom posjedu radi ljetnih paša. Zato se granična linija povlači iza gora, imajući na umu nadiranje ilirskih plemena s juga na sjever.

Ispod navedene linije od Petovija prema istoku sve do ušća Bosne trebalo bi da se nalaze *Breuci*. To odgovara podacima o njihovom smještaju na obje strane Save, što bi se moglo shvatiti: od ušća Bosne na zapad sve do ušća Kupe, gdje su Breuci graničili s Kolapijanima, kako se čita kod Plinija (III 147): *Saus per Colapianos Breucosque*. Kolapijanima pripada porječje Kupe, a naročito prostor između Save i Kupe do ušća Krke (Korkóras) u Sloveniji, gdje bi se već mogla očekivati granica prema Karnima. Južna granica Kolapijana zacijelo je zauzimala samo ravnicu uz Kupu, jer su brdski krajevi već pripadali Japodima.

Smještaj Breuka, kao vrlo moćnog ilirskog plemena, daje dovoljno uvida u vodeću ulogu koju su oni imali u borbama protiv Rimljana za uspostavljanje slobode. Može se uzeti kao pouzdano da je u njihovu posjedu bilo čitavo porječje rijeke Bosne i još dublje na jug, porječje Neretve (Naron). U starim periplima spomenuto je do koje granice morska plovidba, uz rijeku Naron, postaje riječna plovidba, a kad rijeka prestaje biti plovna, put nastavlja dalje kopnom uz putokaz rijeke. Toga dakako ne spominju peripli, ali je tako logično, ako se putovanje nastavlja.

Pojava Breuka na jugu, i to u najstarijoj fazi njihove egzistencije, može se zaključiti po nekim etničkim i mjesnim imenima. To je prije svega ime *Bryges* u području ceste Egnatije, za koje se zna da su evropski ostaci Frigijaca, o čemu svjedoči identitet imena u dva oblika koja su nastala samo zbog glasovno-fizioloških razlika. Uspomena na Brige u području ceste Egnatije zadržala se vrlo dugo, što se vidi i po imenu stanice *Brucida*, koju su zabilježili itinerari iz kasne antike. Ne može se razjasniti kakva je veza između Briga i ilirskih Breuka, ali isto geografsko područje za oba elementa bit će glavni razlog što je utjecaj Briga bio toliko jak da su i svoje ime nametnuli drugima.

Zaključak bi iz ovoga bio da su se Breuci u najstarijoj fazi nalazili u području ceste Egnatije, kao i većina drugih ilirskih plemena. Njihov smještaj u historijsko vrijeme visoko na sjeveru, u Panoniji, govori da su vrlo rano krenuli iz svoje južne postojbine. Po analogiji s Liburnima, koji su također iselili iz područja Egnatije, a zna se da se to dogodilo u 8. v. pr. n. e., moglo bi se zaključiti da ni

Breuci nisu otišli kasnije, nego čak možda i prije Liburna. Poznato je da su Liburni iz područja Egnatije selili u etapama, pa su se zadržali i kod ušća Neretve, a onda krenuli na sjeverozapad. Njihovo iseljenje s juga pada u 8. v. pr. n. e., kad su ih iz područja Egnatije istisnuli Korinćani. Na putu koji su prešli Liburni od Dirahija do ušća Neretve nije se ni prije ni poslije njih našlo traga Breuka, pa se može zaključiti da su ovi u ranije vrijeme odselili prema Savi putem uz Neretvu i Bosnu. U kompleksu događaja koji se odnose na Brige vrlo je vjerojatno da je opća nacionalna katastrofa u vezi s propasti Troje imala odraza na poremećaje u području ceste Egnatije. To bi bio razlog iseljenju Breuka na sjever.

U Panoniji istočno od Breuka našlo se još jedno ilirsko pleme, a to su bili *Amantini*. Njihov se smještaj može odrediti istočno od ušća Bosne, između Save i Dunava, pa uzvodno Dunavom do ušća Drave nastavljajući u uskom pojasu uz Dunav do njegova pregiba kod Budimpešte. Amantini su se s juga na sjever iselili prilično kasno, nekako oko sredine 1. v. pr. n. ere. Njihovo seljenje dovodi se u vezu s porazom keltskih Boja na Tisi, koji im je zadao dački kralj Burebista. Tada je ostalo pusto vrlo prostrano područje, koje su Iliri smjesta počeli koristiti kao pašnjake za svoja stada (Strab. V 213).

Amantini na jugu bijahu pleme poznato zbog drevne starine. Smještaj im je bio na granici Epira, gdje se grad *Amantia* sačuvao do u kasno doba antike. Ogranak Amantina kao *liberi Amantini* (Plin. IV 35) mogao se naći u području Egnatije na tlu pokrajine Orestis. Po tom se može zaključiti da su se Amantini samo djelomično iselili u Panoniju, gdje se njihovim imenom završava sjeverna granica Ilira.

U pogledu istočne ilirske granice valja uzeti kao ishodište jezero *Lychnitis* na cesti Egnatiji. Kao što je poznato, u tom su se području od starine sakupljala ilirska plemena, pa su i lutanja počinjala odavde. Najčišći ilirski etnički element mogao se naći oko Lihnidskog jezera, tu su oni razvili i jednu svoju specijalnost u privrednoj djelatnosti: soljenje i sušenje riba (Strabon VII 271).

Za vrijeme makedonske vlasti, između Lihnidskog jezera i utoka Aheloja, sva ilirska i neilirski plemena imala su jednaku nošnju i način češljanja. Mnoga su od tih plemena znala i grčki jezik, naročito u Epiru, gdje je u Dodoni bilo prastaro »pelazgičko« svetište Zeusovo, što je privlačilo Grke i strance. U tim prilikama ustanova kraljevske časti bila je znak više civilizacije i upravo mnogi od »barbara« nisu znali za ovaj oblik vlasti, ali ukoliko bi se odlučili da ga uvedu, birali bi strance kao kraljeve (Strab. na nav. mj.).

Od Ilira bili su Enhelejci još iz mitskog doba i Linkesti u historijsko vrijeme, za koje se spominje da su imali kraljeve. Tu su čast uveli Enhelejci i predali je potomcima Kadma i Harmonije, a Linkesti su odabrali korinthske Bakhijade za svoje kraljeve (Strab. na nav. mj.). Kadmo je karsko ime, pa budući da se često spominje kao Feničanin, valja uzeti u obzir da su imenom »Phoinix« bili često nazvani Karani, što je kasnije prešlo i na Kadma. Međutim, kod Ilira u historijsko vrijeme dolaze kraljevska imena Agron, Caravantius, Genthios, koja su karskog podrjetla, pa se može govoriti o karskim utjecajima na Ilire, kad se govori o Kadmu, a ne o feničkim.

Priča o Kadmu u odnosu na Enhelejce — a treba istaknuti da Kadmo ide među najstarije mitske heroje — spominje ga kako je išao pred vojskom Enhelejaca sa svojom ženom Harmonijom, i to oboje u zmijskim likovima (Euripid *Bakhe* 1340). Etimološka osnova imena Enhelejaca sadrži riječ »enchelys«, što znači »jegulja«, a to vjerojatno ima veza s prirodnom činjenicom, tj. pojavom jegulja u Lihnidskom jezeru. Ovakva se ista činjenica može utvrditi i za jezero Kopais kod Tebe koje je bilo na glasu zbog jegulja, a s Kadmom je u vezi zato što je on osnivač grada Tebe. U ovom su gradu jegulje uživale božansku čast te su imale svoje vlastite svećenike. Kompleks zmijskog lika, pod kojim su Kadmo i Harmonija nastupili uoči svoje smrti, i jegulje Enhelejaca može se samo tako protumačiti da se zmiya i jegulja shvate kao srodna bića, kakvim ih je primitivna zoologija zaista i shvaćala. Zmiya kao prastaro božanstvo bila je štovana naročito kod Ilira, ali etiologija ovoga kulta kod njih nije dovoljno protumačena. Možda bi to bio simbol cerebralne spine, kao što se kod Plinija (X 188) spominje: *Anguem ex medulla hominis spinae gigni accepimus a multis*, kojoj se iskazivala božanska čast. Japodske brončane pločice s reljefom višestrukoga zmijskog lika možda imaju isti smisao.

U pogledu kulta Kadma i Harmonije kod Ilira treba spomenuti spomenike kojih je moguće bilo naći od Keraunskoga gorja do Pule u Istri, a stari su ih pisci tumačili kao grobove ovih dvoje diviniziranih bića. Napokon Kadmo u zmijskom liku postaje simbolom ilirstva. Enhelejci su najstarije i najmoćnije ilirsko pleme, iz vrlo dalekog vremena, koje bi vjerojatno odgovaralo predminojskoj Kreti, pa se može uzeti u obzir da je u takvom vremenu nastalo njihovo ime kojim su se tada nazivali svi Iliri. Ono je ostalo sačuvano u području između Kopaisa i Lihnida, dok su se njegovi nosioci još zadržavali ondje, a seobama se počelo zamjenjivati drugim imenima, dok se nije sasvim izgubilo u historijsko vrijeme.

Mlađa ilirska plemena koja su potekla od Enhelejaca započinjala bi seobe od Lihnidskog jezera kao ishodišta. Prema istoku se u prvo vrijeme nisu pomicali dalje od linije koju čini *Drilon*, i to od ušća uzvodno dokle je plovao (Strab. VII 262). U sferu Ilira ide i *Scardus mons* (Šar-planina), gdje je ilirski utjecaj sačuvan u kontinuitetu, kako se i po imenu vidi, iako se tu mogao osjećati utjecaj susjedne Peonije kao prastare kulturne sile. Od Šar-planine granična se linija penjala u područje razvođa za Jadransko i za Crno more. Tu se nalazi izvor rijeke *Angros* (Ibar), za koji *Herodot* (IV 49) veli da »teče od Ilira« i da se izliva u *Brongos* (Morava) ondje gdje se nalazi »tribalska ravnica«.

Ilirsko područje gdje izvire *Angros* pripada Autarijatima, za koje je već rečeno da su bili najljući dušmani Tribalima. Između oba naroda značio je vertikalni tok rijeke *Angros* granicu, koja je i kasnije to bila, ali kao istočna granica Ilira prema Dardaniji. Područje koje je prije pripadalo Peoncima, pa su ga oni poslije god. 284. morali prepustiti svojim suplemenicima iz Troade, Dardancima. To se dogodilo poslije nasrtaja Kelta na Malu Aziju, te su je ispraznili, što su vjerojatno u istom smislu učinili i u Peoniji. Tako je Dardancima ostala jedino ova mogućnost, pa su se preselili u prostor između Ibra i Vardara te time postali susjedi Ilira.

Bilo je već dugo u moći Autarijata da određuju granice susjednih naroda, možda čak i nekoliko stoljeća prije Herodota. Kao najmoćnije i najodličnije ilirsko pleme ocjenjuje ih Strabon (VII 263), a vidi se da su zauzimali čitav prostor u hidrosistemu rijeke Drine, o čemu svjedoči njihovo ime, u kojem je sadržano ime rijeke Tare, pa se po tome može zaključiti da pretežno predio izvora Drine ide u njihov posjed. O starini plemena može se zaključiti na temelju izvora koji navodi *Stefan iz Bizanta* (FHG III p. 643, 33), gdje se spominju kao tesprotsko pleme, dakle duboko na jugu, što upućuje na ranu fazu. Stefanovo je svjedočanstvo uvjerljivo jer se poziva na tri imena: Haraks, Favorin i Eratosten. Tako se i u ovom primjeru potvrđuje pravilo da se ilirska plemena sele s juga na sjever.

Za Autarijate bi se moglo očekivati da su dospjeli visoko na sjever, tj. do Save, jer se spominju njihova neprijateljstva sa Skordiscima, a i s Tribalima, kao što je već rečeno, koji su poznati i kao neprijatelji Skordiska. Zna se da su Skordisci živjeli u području donje Save, zatim Dunava do ušća Morave, pa su do ove linije zacijelo dopirali i Autarijati u svojim pohodima na Skordiske i Tribale. Ovi su posljednji navedenu liniju dijelili zajedno sa Skordiscima, pa je zato bilo dosta razloga za sukobe. Putokaz Autarijatima do Save svakako je mogla biti rijeka Drina i ukoliko su Autarijati presizali na istok, to je moglo biti nakon prelaska Save i upada u Panoniju, te tim područjem dalje na istok. Drini na istok smetnja su mogla biti *Moesicae gentes — Dardanis laevo latere* (Plin. IV 3), među koje treba ubrojiti i Tribale, jer je već rečeno da se »tribalska ravnica« nalazila između Drine, Save i Zapadne Morave iznad ušća Ibra. Ostala mezijaska plemena ne spominju se po imenu, ali njihova se prisutnost opaža u mjesnom imenu *Singidunum*. Sastavni su dijelovi toga imena trački etnik *Singi-* i keltska riječ *-dunum*, što dovoljno jasno govori o simbiozi mezijaskih i keltskih plemena.

Otkako je ugrožena samostalnost ilirskih plemena najprije zbog porasta makedonske, a kasnije i rimske moći, linija istočne granice Ilira izložena je velikim promjenama. Kao kaznenu mjeru proveo je Kasandar god. 210. preseljenje pobijeđenih Autarijata daleko na istok iza gore Orbelos (Belasica), te u ovom okviru ne može biti govora o organskoj povezanosti Autarijata s ostalim Ilirima. Poslije toga su nastavljena nasilna preseljavanja Ilira u neprekidnom trajanju od Makedonaca do Rimljana, naročito u Dardaniji, koja je do kraja antike potpuno ilirizirana. Odras toga je ilirsko ime rijeci Vardaru, koji je već od Homera došao na glas pod imenom *Axios*, ali je to ime nestalo u iliriziranoj Dardaniji zamijenivši se ilirskim *Vardarios*, što je protumačeno u smislu »Crna rijeka« (Krahe, *Die Sprache der Illyrier* I p. 94).

U doba rimske vlasti još je teže odrediti liniju istočne granice Ilira, iako vijest iz kasne antike (Dimens. prov. 18) navodi rijeku Drinu kao istočnu granicu Panonije, dakle područje gdje su Iliri dominantni. Neobično je samo što se ime Panonije u tom slučaju susreće južno od Save, međutim, to je tvorevina Rimljana koja je predstavljala njihove rudarske distrikte. Granična linija distrikata išla je duboko ispod Save te je presjecala Drinu gotovo po sredini njena toka i nastavljala dalje na istok da obuhvati rudna područja u Srbiji. Pod ovakvim okolnostima zaista je teško određivati područja pojedinih etničkih grupacija.

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

NOVI DOLABELIN »TERMINACIJSKI« NATPIS IZ OKOLICE JABLANCA

Aktivnost Kornelija Dolabele (*P. Cornelius Dolabella*), jednog od najistaknutijih namjesnika Ilirika — iz vremena kad se ova provincija, kojom je on upravljao nekih šest godina, počela nazivati i *Dalmatia* — već je uočena i ocijenjena u historiografiji tih krajeva¹. Niz natpisa, važnih za poznavanje razvoja antičkog Ilirika i života njegova stanovništva u vrijeme ranog carstva, govori o bogatoj i vrlo raznolikoj Dolabelinoj aktivnosti u povjerenoj mu provinciji². Ta se aktivnost posebno odražava u gradnji brojnih utilitarnih građevina u gradskim centrima provincije, u izgradnji široke cestovne mreže u provinciji koja se nadovezivala na značajne prometne arterije susjednih krajeva, kao i u reguliranju graničnih pitanja između ilirskih plemenskih općina i područja koja su im pripadala. Samo u ovom poslijeratnom razdoblju došla su na vidjelo u području Ilirika (Dalmacije) tri nova natpisa s Dolabelinim imenom, u kojima obavezno nalazimo i njegovu namjesničku titulu (*legatus Augusti pro praetore*). Zanimljivo je da su u istom razdoblju otkrivena i dva Dolabelina natpisa u području Prokonzularne Afrike³, gdje je ovaj bivši namjesnik Ilirika (Dalmacije), u rangu odnosno s titulom prokonzula, vršio također, kroz kratko vrijeme, namjesničku dužnost i istakao se — kao vojskovođa, ugušivši Tacfarinatuovu pobunu.

Dok su se oba natpisa s našeg područja — prvi pronađen na Visu⁴ a drugi u Cavtatu⁵ — nesumnjivo odnosila na građevinsku aktivnost namjesnika u odnosnim antičkim gradovima, tj. u Issi i u Epidauru, ovaj treći i posljednji u nizu tih spomenika otkriven je u sjevernim dijelovima provincije — u današnjem Hrvat-

¹ Jedna od posljednjih ocjena dana je u referatu potpisanoga na IV međunarodnom kongresu grčke i latinske epigrafije u Beču, 1962. god. (v. Akte des IV. Intern. Kongresses für griechische u. lateinische Epigraphik, Wien 1964 str. 338 i d.), posvećenom problemima kronologije namjesnika Publija Kornelija Dolabele.

² Ibidem.

³ Epigraphica, Rivista italiana di epigrafia, g. XX, 1958, str. 3 i d.

⁴ Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. LIV, 1952, str. 41 i d.

⁵ Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, g. VI—VII, 1957—59, str. 121 i d.; usp. i Vjesnik za arheol. i hist. dalm., sv. LXI, 1959, str. 156 i d.

skom primorju, nedaleko od Jablanca⁶ — i pripada zanimljivoj skupini tzv. »terminacijskih« natpisa⁷, kojima su namjesnici provincije, preko naročito opunomoćenih vojničkih starješina s funkcijom arbitara (*iudices*), provodili teritorijalna razgraničenja među peregrinskim općinama i plemenima.

Dolabelinu ulogu u rješavanju tih značajnih i vrlo delikatnih pitanja provincijalne administracije potvrđuje već par natpisa iz sjevernih područja provincije, koja su pripadala Liburnima⁸. Jedan od tih natpisa⁹, koji potječe od nekog anonimnog njegova nasljednika u namjesništvu provincije (natpis je iz vremena između 20. i 70. god. n. e.), pridaje mu, kako se čini, ulogu inicijatora takve jedne vrlo široke akcije, koja mora da je bila dio smišljenog, općeg plana pacifikacije provincije, s ciljem da bi se utro put bržoj njenoj romanizaciji. Ta »f o r m a D o l l a b e l l i a n a«, koja se spominje u navedenom natpisu, vjerojatno je sinonim za neku nepoznatu nam m a p u koja je obuhvatala možda čitavo područje provincije ili samo jedan njen dio (Liburnija?) s provedenim razgraničenjem teritorija peregrinskih općina koje su se tu nalazile. Očito je da je anonimni Dolabelin nasljednik u upravi ovom ilirskom provincijom, vjerojatno koji decenij nakon prve provedene regulacije, bio ponovo suočen s istim teritorijalnim problemima, pa se pri njihovu ponovnom rješavanju, sasvim normalno, poslužio postojećim arhivskim shemama (f o r m a), koje su katkada još imale živo svjedočanstvo i u postojećim terminacijskim natpisima. Primjer za to nam je baš i jedan Dolabelin natpis s teritorija starog Corinija (*Corinium*)¹⁰, koji govori o provedenom razgraničenju između te općine i susjednih Nedita (*Nedinum*), a na koji se, na istom spomeniku, nadovezuje tekst terminacijskog akta namjesnika Aula Ducenija Gemina, u vezi s tim istim pitanjem. Ono se, kao što se vidi, još jednom oštro postavilo i zahtijevalo repliku namjesnikove intervencije i rješenja.

Nije nam poznato da li je Dolabela do kraja proveo započetu akciju u vezi s reguliranjem spornih, neriješenih teritorijalnih pitanja ove balkanske provincije,

⁶ Prvu informaciju i interpretaciju natpisa dala je u dnevnoj štampi (riječki *Novi list* od 29. XI 1962) R. Matejčić, koja je vršila istraživanja na području tzv. »jablanačkog limesa«, gdje je spomenik s ovim važnim natpisom pronađen. Sam natpis preliminarno je objavio G. Novak u svojoj radnji o epidaurskim problemima (*Quaestiones Epidauritanae* — Rad JAZU, knj. 339, str. 108), očekujući da se njime epigrafičari pobliže pozabave.

Dužnost nam je da se ovdje drugarski zahvalimo R. Matejčić, koja nam je prepustila stručnu objavu spomenika i dala odgovarajuće podatke, zajedno s fotografijama spomenika, a također i A. Glavičiću, direktoru senjskog muzeja — gdje se spomenik čuva — koji nam je dostavio dodatne podatke o spomeniku, također s njegovim fotografijama. Zahvaljujem također i V. Miroslavljeviću na fotografiji natpisa sa Begovače.

⁷ Prvi kompletniji pregled »terminacijskih« natpisa ove provincije dao je A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der röm. Provinz Dalmatien* (*Abhandlungen des Archäol.-epigraph. Seminars der Universität, N. F., H. III, Wien 1939.*). Detaljniju analizu natpisa dao je u novije vrijeme A. Jagenteufel u studiji: *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian* (*Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, 12, Wien 1958.*).

⁸ *Ibidem.*

⁹ Betz, o. c., str. 34. ([... *iussu... leg*] *Aug. pr. p[r. s]ecundum formam Dollabellianam restituit*); usp. G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, str. 82, 84.

¹⁰ CIL III 9973 (v. Jahresh. Österr. Archäol. Inst. XII, 1909, Bb. 14 i d.); Betz, o. c., br. 1 i 7.

čijoj je organizaciji, kao jedan od prvih namjesnika sa stalnim sjedištem unutar njenih granica, udario solidne temelje. »Pax Romana«, koja je za Augusta vladala rimskim imperijem, trebala je donijeti punu pacifikaciju svim zemljama što ih je Rim pokorio silom oružja, a jedan od njenih oblika i garancija za miran razvoj u novoosvojenim pokrajinama, kao i u onima koje su poslije dugotrajnih opiranja i pobuna (»bellum Batonianum«)¹¹ trebale dobiti određeni status, bilo je reguliranje i svih unutrašnjih sporova, posebno onih koji su se odnosili na međuplemenske i druge teritorijalne odnose. Dolabela je svakako još u početku svoga namjesnikovanja u Iliriku uočio taj problem i njegovo značenje za afirmaciju rimske vlasti u tim krajevima, pa je prišao temeljitom i sistematskom rješavanju ovih pitanja, kojima su i njegovi nasljednici, naročito u toku 1. i 2. stoljeća n. e. morali poklanjati punu pažnju i bez obzira na to da li su pojedini slučajevi — kao što su pokazali gore navedeni primjeri — već bili razmatrani i rješavani ili ne. Formulacije nekih terminacijskih natpisa takve su da pretpostavljaju ponekad i inicijativu samih zainteresiranih strana — plemenskih općina — koje su tražile bilo reviziju, bilo sankcioniranje ranije donesenih odluka.

Natpis iz okolice Jablanca zasad je najsjevernije nađeni terminacijski spomenik u Iliriku (Dalmaciji)¹² i jedini iz toga područja, oko velebitskog masiva, ukoliko tu nećemo ubrojiti jedan već odavna poznati natpis uklesan u litici kraj izvora Begovače, na samom Velebitu (T. I), koji ne ide u kategoriju pravih terminacijskih spomenika¹³, o kakvima je dosada bila riječ; nedostaju mu elementi iz kojih bi bila vidljiva uloga namjesnika pri određivanju granica odnosnih općina. To je, kako se čini, sankcioniranje privatnog dogovora o međama koje su dijelile područje Ortoplina od parentinskoga (Parentini) kao i o dozvoli pristupa Ortoplinima spomenutom izvoru (*aditus ad aquam vivam*), koji je bio na području Parentina.

Novi spomenik (T. II), veoma nepravilna oblika (koji se ne čini samo posljedicom lošeg stanja očuvanosti), u stvari je običan masivan i izdužen blok od domaćeg, lokalnog vapnenca, sivkaste patine. Približne su mu dimenzije: vis. cca 1,00 m, šir. cca 0,40 m (gornji dio) — 0,20 m (donji dio), deb. cca 0,35 m. Spomenik je nađen u ruševini suhozidine (T. III), široke cca 1,00 m, koja se iz okolice Jablanca — tačnije iz područja između Stinice i Klačnice — ravno pruža u pravcu Velebita. Nalaz ovog spomenika s natpisom »in situ« objašnjava, čini se, u potpunosti karakter i funkciju spomenute suhozidine, koja bi, zasad jedina na čitavom području ove provincije, imala predstavljati ostatak originalne međe povučene između teritorija dviju plemenskih ilirskih općina koje spominju odnosni epigrafski izvori.

¹¹ Taj rat — bolje poznat kao Batonov ustanak (6—9. god. n. e.) — spominje natpis CIL V 3346 (... [*bello*] *Batoniano praefuit Iapudiai et Liburn(iai)*).

¹² Najsjeverniji dosadašnji nalazi pripadaju području staroga Corinija (*Corinium*), koje je ujedno ostavilo najviše epigrafskih po-

tvrd razgraničavanja prema susjednim peregrinskim općinama (*Neditima* — *Nedinum* — ponajčešće).

¹³ CIL III 15053: *Ex conv[e]ntione finis/inter Ortoplinos et Pare/ntinos, aditus ad aquam/ [v]ivam Ortoplin[i]s pas(s)us/ (quingentos) latus I (?)*.

Izvorni tekst natpisa na žalost nije do nas dopro neoštećen. Oštećenja koja su u toku stoljeća zadesila kameni blok koji nosi natpis zahvatila su djelomično i sam tekst, uglavnom s desne strane. Današnjih pet redaka natpisa, čini nam se, ne sadrže čitav izvoran njegov tekst, jer je jedan redak, kako se očito vidi — između sadašnjeg četvrtog i petog retka — bio temeljito radiran još u antičko doba¹⁴. Vrijeme a i prave razloge toj razuri danas nije moguće ustanoviti, iako se mogu praviti različite pretpostavke, o čemu će biti govora malo dalje. Mišljenja smo dakle da je izvoran tekst natpisa sadržao šest redaka, što nisu uzeli u obzir dosadašnji objavljiivači natpisa. Visina slova nije jednaka u svim recima. Veličinom posebno odskaču ona u 1. retku, dok su ona u daljim recima znatno manja. Širina udubljenja nastala razurom nekadašnjeg 5. retka odgovara prosječnoj visini ostalih redaka.

Natpis se sačuvao u ovakvom stanju:

EX·DEC /
P·COR NEL /
DOLLABELAE (sic!)
LEG PRO PRA /
 5 *//////////*
INT·BEG/OS·ET·ORTOPLI/

1. redak sadržao je samo jednu od varijanti službenih formula kojima najčešće započinju terminacijski natpisi: *ex decreto*, tj. odlukom namjesnika... Ta nam je formula već poznata s jednog drugog, davno otkrivenog Dolabelina terminacijskog natpisa iz Corinija¹⁵, koji nije istovetan s već spomenutim corinijskim natpisom ovog istog namjesnika, odnosno Ducenija Gemina. Izuzetno krupna slova kojima je bila izražena ova formula na jablanačkom natpisu ne dozvoljavaju — zbog ograničene širine redaka — da se ona restituira u cjelini. Duljina ostalih redaka natpisa dopušta tu uz već postojeća slova još samo jedno, dakle *EX DECR(eto)*. Uz navedenu formulu terminacijski natpisi ove provincije poznaju još i druge slične formule — kao na primjer: *ex edictu*¹⁶ (!), *iussu*¹⁷... — kojima se vjerojatno htjelo i terminološki nijansirati karakter namjesnikove intervencije u pojedinim konkretnim slučajevima. Tako spomenuti već corinijski natpis koji se odnosi na dva vremenski odvojena akta namjesnika Dolabele i Ducenija Gemina u pogledu razgraničavanja istih teritorija, između Nedita i Corinijaca, sadrži obje navedene varijante: »*ex edictu P. Corneli Dolabele*« (sic!)... »(*termini*) *restituti iussu A. Duceni Gemini*«. Kako ovaj drugi termin nalazimo i još kod niza

¹⁴ R. Matejčić (1. c.) drži da je to udubljenje, nastalo razurom, »horizontalni žlijeb koji simbolično označava među«.

¹⁵ Jahresh. Österr. Archäol. Inst. XII, 1909, Bb. 32, 3. (Usp. Jagenteufel, o. c., st. 12—13, 8).

¹⁶ CIL III 9973 (sic).

¹⁷ Ibidem, CIL III 2883 = 15045², 8472, Jahresh. Österr. Archäol. Inst. XII, 1909, Bb. 30.

terminacijskih natpisa u Dalmaciji, čini se da je taj oblik, koji mora da je odražavao i najjednostavniju upravnu proceduru namjesnikova ureda, bio i najviše uobičajen u terminacijskim aktima ove provincije. Nasuprot ovoj skupini početnih formula terminacijskih natpisa, koje u neku ruku pretpostavljaju namjesnikovu intervenciju »ex officio«, stoji druga skupina s formulacijama koje aludiraju na prethodno traženje i dogovor spornih stranaka o namjesnikovu pravorijeku u pogledu međusobnih teritorijalnih sporova. Primjeri kao što su: »...*secundum conventionem utriusque partis*¹⁸...« ili »...*iudex datus ex conventione*¹⁹...« očitito to potvrđuju.

2—4. redak sadrže namjesnikova imena i titulu. Dolabelina onomastička formula pojavljuje se tu gotovo u punom obliku, tj. s tria nomina (bez navođenja filijacije), što je dosta rijetko na njegovim spomenicima ove provincije. U natpisima se naime veoma često izostavlja gentilno ime namjesnikovo (Cornelius), a uz to vlada i prilična nesigurnost u grafiji njegova cognomena, po kojemu je on najčešće i poznat. Uz pravilan oblik *Dolabella* javljaju se i varijante (koruptele): *Dollabella*²⁰, *Dolabela*²¹ i — kao na našem natpisu — *Dollabela*. Ova posljednja varijanta nastala je vjerojatno zamjenom pozicija prostog i geminiranog L, iako se čini da je prvo L u spomenutoj geminati naknadno bilo radirano, ukoliko to možda nije posljedica oštećenja površine kamena koja se primjećuje i na drugim mjestima. *AE* na kraju 3. retka (ime je u genitivu) je u ligaturi, kao što su u ligaturi i riječi u 5. (6) retku: *INT(er)* i *ET*. Oštećenje kamene površine očitito je i u 2. retku, gdje je između slova *R* i *N*, u namjesnikovu gentilnom imenu, plitko udubljenje (ostao je neispisan prostor za otprilike jedno slovo), no to upućuje da je kamena površina bila oštećena i prije postanka natpisa. U istom retku jedva se primjećuje, na početku, kratica namjesnikova praenomina (*P*), dok je uslijed oštećenja desne strane kamena nestalo krajnje slovo — genitivni dočetak (*I*) — u gentilnom imenu.

Dok restitucija 1—3. retka natpisa ne predstavlja problem, nepotpuno sačuvani 4. redak, kao i puna razura 5. retka daju mogućnost raznolikih kombinacija kako za dopunu spomenutih mjesta tako i za interpretiranje samoga natpisa. U 4. retku dana je Dolabelina titulatura: službeni namjesnički naziv, koji nam je poznat s niza natpisa ove, u to vrijeme već definitivno carske provincije²². Tradicionalan i gotovo redovit oblik te titulature — koju nose i Dolabelini nasljednici — jest: *leg(atus) pr(o) pr(aetore)*, katkada i *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*. Ponekad je samo prijedlog (*pro*) tu ispisan potpuno. S obzirom na dosta brojne analogije

¹⁸ Jahresh. Österr. Archäol. Inst. XII, 1909, Bb 14 i d. (30).

¹⁹ CIL III 2882.

²⁰ Betz, o. c., 34 (11), Jagenteufel, o. c., 114, 41.

²¹ CIL III 9973.

²² Doba Dolabeline uprave u ovoj provinciji je vrijeme kad je, čini se, njen raniji naziv, *Illyricum*, počeo sve češće ustupati mjesto onome *Dalmatia*; taj proces započeo

je inače već ranije usporedo s podjelom jedinstvenog Ilirika na dvije provincije, od kojih je jedna bila kasnija Dalmacija a druga Panonija. Ilirik je bio gotovo čitavo vrijeme carskom provincijom, uz izuzetak kraćeg razdoblja, u početku Augustove vlade (27—22. god. pr. n. e.), kad je njime u ime senata upravljao prokonzul. Usp. F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 104, b. 2.

za to na natpisima ove provincije, iznenađuje krajnje *A* u sačuvanom dijelu retka (iza *PR*) koje se mora još odnositi na namjesnikovu titulaturu, bez obzira na razuru slijedećeg retka, sa sadržajem kojega ga ne smijemo izravno povezivati. Vizuelno-grafička kompozicija 4. retka jasno ide u prilog njegovoj sintaktičkoj povezanosti s dvama prethodnima, u kojima je namjesnikovo ime, i koji s njime čine zatvorenu cjelinu. Imajući na umu sve to, rješenje je moguće tražiti samo u dva pravca, iako sigurnih analogija za njih na spomenutom području nema: Ili, naime, u sačuvanom obliku *PRA* imamo nešto proširenu kraticu za *praetore*²³ — najvjerojatnije *PRA[ET(ore)]* — ili *A* treba separirati od *PR*; u tom bi se slučaju ono jedino moglo odnositi na početak imena cara za kojega je Dolabela vršio namjesničku funkciju u Iliriku (Dalmacija), dakle: *A[VG(usti)]*. Da li bismo prihvaćanjem te solucije imali još jednu — ovaj put ne grafičku — koruptelu teksta, prema uobičajenoj titulaturi *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*, nije lako ustanoviti, ali ne smijemo ni isključiti tu mogućnost. Kompletniju i prihvatljiviju dopunu ove varijante, kao na primjer *leg(atus) pr(o) pr(aetore) Aug(usti) Imp(eratoris)* — ili *Caes(aris)* — nije moguće uzeti u obzir zbog nedovoljnog prostora za takvu restituciju.

5. (radirani) i 6. redak činili su sadržajnu i sintaktičku cjelinu. Ovako predan 6. redak, nakon izvedene razure, sadržajno je nejasan i krnj, jer posve nedostaje objašnjenje bilo akcije, bilo akta u vezi s onim što se tu spominje. Kako je to nesumnjivo bio posljednji redak u tekstu natpisa, očito je da je takvo objašnjenje moralo stajati naprijed, ma kako kratkom formulom bilo dano. Poznati terminacijski natpisi ove provincije imaju redovito, uz već navedene elemente, i određene formule koje se odnose na samo izvršenje terminacijskog akta, a također ime osoba — iz redova vojnih jedinica koje su stacionirale u provinciji — koje su, kao *iudices*²⁴, po naređenju namjesnika, izvršile razgraničenje među spornim plemskim teritorijima. Ovdje, sudeći po svemu, mjesta za jedno i drugo nije bilo. U najboljem slučaju — pretpostavljajući da su slova bila nešto manja od onih u ostalim recima (koji su i sami bili nejednake visine) — nedostaje cca 15–16 slova. Ostaje nam dakle da pretpostavimo relativno kratku formulu koja će, bez navođenja imena suca (*iudex*), najjednostavnije i najpotpunije — s jedne strane — objasniti radnju zbog koje je natpis bio i postavljen (v. 6. redak), a — s druge strane — taj rečenični sklop povezati s prvim dijelom natpisa, tj. s akcijom samoga namjesnika. Analogija, odnosno primjera za takvu restituciju ovoga retka ima više. *Exempli gratia* dajemo ovdje najjednostavniju formulu, koja, kako nam se čini, najbolje povezuje oba dijela natpisa: *termini positi*²⁵. I druge formule,

²³ Uz spomenutu uobičajenu kraticu (*PR*) u označavanju navedene funkcije na epigrafskim spomenicima sasvim rijetko dolazi i puna riječ, redovito uz nepokraćeni prijedlog: *pro praetore* (tako npr. CIL III 8472, 14184^{55 56 57}, 14401^{a b c}, 14430 i dr.).

²⁴ *Iudices* — odnosno *iudex* — spominju se u ovim terminacijskim natpisima provincije: CIL III 9838, 2882, 9864^a.

²⁵ Usp. CIL III 8472 (*.. terminos posit..*), 9864^a (*ut.. terminos pon(eret)..*), 12794 (*termini recogniti et restituti*).

kao na primjer: *determinati fines*²⁶, *finis directus*²⁷ i sl. mogle bi podjednako doći u obzir, a tih je formula još i znatno više kad su povezane s imenom određene osobe (*iudex*) koja je razgraničenje provela, tj. kad je formula izražena ličnom konstrukcijom (na primjer: *terminos posuit, determinavit fines, iudex datus*²⁸ i sl.).

Našom restitucijom teksta: *termini positi* (5. r.) *int(er) Begos* — ili radije *Begios* — *et Ortopl[in(os)]* (6. r.) došli smo do najvažnijeg i najinteresantnijeg dijela natpisa, koji nam je sačuvao, kao i toliki drugi, imena dviju peregrinskih općina u Iliriku (Dalmaciji), koje su se sporile u vezi s međama svojih teritorija. Stanovnici spomenutih općina su *Begi(i)* i *Ortoplini*, koji su, kako iz toga proizlazi, bili susjedi. Iz drugog jednog, otprije poznatog natpisa, koji je ovdje već bio spomenut²⁹, znamo i za druge susjede Ortoplina: za Parentine (*finis inter Ortoplinos et Parentinos*); ovi su s njima imali i posebno utanačenje o zajedničkom korišćenju izvora koji su bili na parentinskom području. Kako se ovi Parentini ne mogu dovesti u vezu sa stanovnicima Parentija u Istri, jer je njihov teritorij — odnosno kasniji kolonijski ager — bio veoma udaljen odatle, treba pretpostaviti postojanje odnosne dublete u etnonimiji sjevernog ilirskog područja, kakve nalazimo i na ostalom ilirskom području (npr. *Iader* — *Iadestini*, grad u Liburniji i *Iader*³⁰ — **Iadestini* (?) (= *Jadastini*)³¹, hidronim na području salonitanskog agera i dr.). *Ortoplini* su stanovnici *Ortope*, vjerojatno liburnskog grada poznata mnogim antičkim piscima. Pod tim imenom, u grčkoj grafiji Ὀρτοπλα spominje ga Ptolemej³², a bilo je pokušaja da se kao etnonim taj oblik restituira i u (po svoj prilici iskvarenom) tekstu Ps.-Skylakova Periplusa (Ὀρτοπ(ε)ληται)³³. Pliniju je poznat pod imenom *Ortoplinia*³⁴. *Ortopla* se obično locira u područje današnje Stinice u podvelebitskom primorju, s čime je u skladu i najnoviji podatak s našeg jablanačkog natpisa. On zapravo potvrđuje, iako ne precizira, lociranje *Ortope* u blizini današnje Stinice, koja je svakako bila na nekadašnjem ortoplinskom teritoriju. Etnonim *Begi(i)*³⁵, a ni ime naselja iz kojega je izveden, nije bio poznat u takvoj grafiji. Najbliži oblik nalazimo kod Geografa iz Ravene (*Bigi*)³⁶, odnosno

²⁶ CIL III 9973; Jahresh. Österr. Archäol. Inst. XII, 1909, Bb. 4 i d. (v. Betz, o. c. 30, 1) donosi »poboljšanu« lekciju: *determinav[it]* ...; sličan termin ima i CIL III 9938.

²⁷ CIL III 2883 = 15045², Jahresh. Österr. Archäol. Inst. XII, 1909, Bb. 30 (v. Betz, o. c., 9).

²⁸ V. bilj. 24, 25, 26.

²⁹ Bilj. 13.

³⁰ A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Wien 1957, str. 159 i d. s. v. *Jader*.

³¹ O pripadanju toga etnonima hidronimu *Jader*, a ne istoimenom liburnskom toponimu v. naš rad u *Vjesniku za arheol. i hist. dalm.* LII, 1935—1949, str. 19 i d. (Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba — *Jadastini*).

³² Ptol. II 16, 2.

³³ § 21 (GGM. I, 27); v. A. Mayer, o. c., str. 250 s. v. *Ortopla*. (Tradicija je u Ps.-Skylakovu tekstu sačuvala na tom mjestu: Ὀλσοῖ Ἰεδῆται.)

³⁴ N. h. III 140.

³⁵ Natpis dopušta mogućnost i jedne i druge lekcije, ukoliko se na spomenutom mjestu ne radi o još jednom površinskom oštećenju kamena. Iako je *G* dan u obliku koji veoma podsjeća na *C*, ne može biti spora o glasovnom interpretiranju toga znaka. I Matejić i Novak (11. cc.) čitali su, međutim, taj etnonim *Beci* (*Becos*), a prva ga je, k tome, u hrvatskoj verziji proširila u *Becosici*(!).

³⁶ Rav. IV 22, V 14.

kod Guida³⁷, koji redovito donosi iste podatke. Grafija početnog labijala drugačija je kod ostalih pisaca, tako da je ime naselja kod Plinija *Vegium*³⁸, što odgovara Ptolemejevu obliku Οὐεγία³⁹. Sudeći po tome, i naš bi etnonim (*Begi*, odnosno *Begii*, nikako dakle *Beci*, *Becii* i sl.), s obzirom na glasovnu vrijednost početnog suglasnika — labijal B — morao glasiti V e g i (V e g i i), iako bi se tome protivio današnji izgovor toga (?) imena, navodno sačuvan u toponimu Karlo-b a g⁴⁰. Ovaj prvi epigrafski podatak o starom Vegiju, odnosno stanovnicima koji su nastavali određeni teritorij koji mu je pripadao (Vegi ili Vegiji), išao bi dakle u prilog postojećem mišljenju da je spomenuti grad bio na položaju današnjeg Karlobaga, odnosno negdje u njegovoj neposrednoj blizini — nedaleko od mnogo poznatije Senije (*Senia*). — Jelić⁴¹ je, kako je poznato, tražio Vegiju mnogo južnije, negdje u području današnjeg Starigrada — u Planinskom zaljevu, pod Velebitom — gdje se inače locira stari *Argyruntum*. Kad bismo prihvatili to mišljenje, teritorij Vega (Vegija), kao susjeda već približno lociranih Ortoplina, bio bi odviše prostran za jednu ne baš tako značajnu i poznatu peregrinsku općinu.

Na kraju evo i naše restitucije teksta novog, jablanačkog, terminacijskog natpisa:

*Ex dec[r(eto)] / P(ubli) Cornel[i] / Do(l)label(l)ae / leg(ati) pr(o) pra[e-
t(ore)] — ili: leg. pr. pr. A[ug(usti) (?)] —⁵ [termini positi (?)] / int(er) Beg(i ?)-
os et Ortopli[n(os)].*

Dolabela je bio namjesnikom Ilirika (Dalmacije) nekih šest, sedam godina. Tu mu je dužnost povjerio August, i to u posljednjoj godini svoga života (14. god. n. e.); ostatak je proveo kao Tiberijev legat (*legatus pro praetore*). Na toj je dužnosti ostao do 20. god.⁴², da bi nakon kraćeg boravka u Rimu preuzeo novu funkciju namjesnika Prokonzularne Afrike. Razdoblje, dakle, između 14. i 20. god. n. e. vrijeme je u koje je bilo provedeno razgraničenje teritorija između Begija (Vegija) i Ortoplina, o kojemu govori ovaj novi terminacijski natpis iz okolice Jablanca, a i vrijeme kad je on bio postavljen kao vidljiva oznaka međi koja je bila podignuta u obliku spomenuta suhozida. Ako bi se u našoj restituciji 4. retka varijanta: *LEG·PR·PR·A[VG]* mogla prihvatiti kao vjerojatnija, imali bismo elemenat za još preciznije, uže datiranje tog akta, koji je mogao biti izvršen samo u prvoj godini Dolabelina namjesništva u Iliriku (Dalmaciji) — 14. god. n. e. — koja je istodobno i posljednja godina Augustova vladanja. To bi, nadalje, značilo da je pred nama jedan od najranijih — u svakom slučaju najraniji poznati nam — terminacijskih natpisa ove provincije, a i to da je Dolabela odmah nakon preuzimanja namjesničke dužnosti u ovoj balkanskoj provinciji bio suočen s navedenim problemima i da je tako reći u prvim danima svoga namjesnikovanja u Iliriku prišao sistematskom rješavanju tih pitanja.

³⁷ Guido 116 (224, 2; 231, 9; 543, 6); usp. A. Mayer., o. c. s. v. Vegia.

³⁸ N. h. III 140.

³⁹ Ptol. II 16, 2.

⁴⁰ A. Mayer, o. c., str. 355, s. v. Vegia.

⁴¹ L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji (Glasnik Ze-

maljskog muzeja u BiH., sv. X, 1898, str. 539 i d.; v. str. 540).

⁴² D. Rendić-Miočević u Vjesniku za arheol. i hist. dalm. LIV, 1952, str. 41 i d. (posebno str. 47); isti u Akte des IV. Intern. Kongreses für griech. u. lat. Epigraphik, Wien 1964, str. 338 i d.

Ostaje još da se pokuša objasniti razlog radiranja 5. retka ovog veoma važnog povijesnog dokumenta.

Radiranja dijelova antičkih natpisa uglavnom nastaju iz dva razloga: Ili se time pokušala otkloniti nehotična pogreška koju je klesar, prepisujući originalni koncept teksta, načinio — pa je zatim preko radiranog mjesta uklesao nova slova, odnosno novi tekst — ili je to bio akt poznat nam pod imenom *damnatio memoriae*, kojim je, naknadno i iz posebnih političkih ili drugih motiva, uklonjeno s natpisa ime neke osobe koja je došla u nemilost vladara ili dvora uopće. Ovdje, čini se barem, ni jedno ni drugo ne dolazi u obzir. Pomnjlivo radirani redak dokaz je da se željelo odnosni dio teksta temeljito, a ne samo simbolično ukloniti. Iako pravog motiva njegovu uklanjanju zapravo ne vidimo, možemo samo pretpostaviti da je jedna od stranaka u sporu, koje se ovdje spominju, vjerojatno nezadovoljna pravorijekom namjesnikova opunomoćenika (*iudex*), uklonila s natpisa formulu koja je pokazivala da je t u d a tekla me đ a (*termini positi* ?) između njena teritorija i onoga susjedne, tu imenovane, općine. Vjerojatno taj d o k a z nije bio uklonjen neposredno nakon što je bio postavljen, nego nešto kasnije, u želji da će nova odluka, nekog od Dolabelinih nasljednika, izmijeniti stanje u korist nezadovoljne strane. A da je takvih ponovnih presuđivanja — bez obzira na njihov ishod — bilo u ovoj provinciji, potvrđuje nam više puta ovdje citirani natpis iz okolice Corinija, kojim je namjesnik Aulo Ducenije Gemin sankcionirao odluku donesenu za namjesnikovanja istoga Dolabele u pitanju razgraničenja teritorija između Corinijaca i Nedita.

Kao što je već naprijed spomenuto, danas raspoložemo obilnom zbirkom terminacijskih natpisa ove provincije, posebno iz njenih sjeverozapadnih krajeva — područje Liburna — koji nam otkrivaju konstantnu brigu njenih namjesnika za rješavanje spornih teritorijalnih pitanja na povjerenom im području. »*Forma Dollabelliana*« bila im je u tome putokazom, koji su oni, dakako, u danim situacijama, mogli i zaobilaziti. No za to još nemamo sačuvanih dokaza kao što ih imamo u obratnom smislu. Kako novi terminacijski natpisi nisu rijetkost na ovom području mogu se očekivati još i drugi. Možda će takav jedan dati odgovor i na pitanje koje je pred nas postavio ovaj jablanački natpis i dati nam kakav novi podatak — iz dalje historijske perspektive — o toku i pravcu međe između Vegija i Parentina, a isto tako i između njih i drugih njihovih susjeda. Ponovljeni podaci o pojedinim peregrinskim općinama — pogotovo ako se dadu terenski čvršće fiksirati (kao što je slučaj i s onima danim u ovom natpisu) — dragocjen su prilog topografiji i etnografiji antičkih oblasti rimskoga carstva, napose naše zemlje; oni postepeno i sigurno rješavaju pitanja koja opća historiografija sama, bez pomoći tih lokalnih i neposrednih izvora, ne može riješiti, a ni dati nam punu sliku o životu onih osnovnih ćelija od kojih je svaka rimska provincija bila satkana, a koje su redovno ostajale u punoj anonimnosti i sjeni svojih romaniziranih metropola i velikih urbanih središta. U tome vidimo i posebno značenje novog Dolabelina terminacijskog natpisa, koji, vjerojatno, neće biti posljednji u tom nizu.

ZUSAMMENFASSUNG

EINE NEUENTDECKTE TERMINATIONSINSCHRIFT DES STATTHALTERS
DOLABELLA AUS DER JABLANAC GEGEND

Gelegentlich der Erforschung des sogenannten »Limes von Jablanac« im Norden des römischen Dalmatiens, wurde vor einigen Jahren eine Inschrift entdeckt welche offenbar zur Gruppe Terminationsinschriften gehört, d. h. zu einer Gruppe von Steindenkmälern mittels deren die festgelegten Grenzen zwischen den einzelnen peregrinischen Gemeinden der jeweiligen Provinz (im vorliegendem Falle Dalmatien) markiert waren.

Die Inschrift (Taf. II u. III), in einen groben, unbehauenen Steinblock gemeiselt, ist nicht vollkommen erhalten geblieben. Nebst einigen geringeren Schäden welche sich leicht ergänzen lassen, weist eine totale antike Razur der 5. Zeile auf, deren Ergänzung sich jedoch auf Grund anderer bekannter Beispiele ähnlicher Terminationsinschriften, in welchen sich entweder stereotype Formeln bezüglich des Terminationsvollzuges, oder durch konkrete Fälle bedingte Varianten wiederholen, versuchen liesse.

Der Verfasser liest und ergänzt die Inschrift von Jablanac folgenderweise:

*Ex dec[r(eto)] / P(ubli) Cornel[i] / Do(Mabel(l)ae / leg(ati) pr(o) pra[e-
t(ore)] — oder: leg. pr. pr. A[ug(usti) (?)] — ^s[termini positi (?)] / int(er) Beg
(i?)os et Ortopli[n(os)].*

Von den zwei peregrinischen Gemeinden deren Grenzbestimmung, unter dem Statthalter Cornelius Dolabella, die besagte Inschrift behandelt, ist uns letztere bereits aus epigraphischer Quelle her bekannt (CIL III 15053). Das antike *Ortopla* (*Ortoplinia*) war bereits den Schriftstellern des Altertums bekannt (Pseudo-Skylax (?), Plinius, Ptolomaeus), dessen Lage im heutigen Stinica am Fuss des Velebits zu finden ist. Vom ersten wird es unter der Namensform *Vegium* erwähnt, vom zweiten wird es *Ὀβεγία* genannt, woraus sich schliessen lässt, das auch auf dieser allerneusten Terminationsinschrift aus Dalmatien, der Ethnonym *Vegi(i)* und nicht *Begi(i)* gelesen werden muss trotz der in der Inschrift gegebenen Schreibart (der Anfangsbuchstabe *B* hat folglich hier den Lautwert *V*). Infolge dieses neuen Beweismaterials lässt sich die Lage des besagten *Vegi(i)*, als im Gebiete des heutigen Karlobag gelegten, bestimmen (die zweite Hälfte dieses Namens enthält, wahrscheinlich, den Rest dieses alten Ortsnamen und Ethnonyms).

Die besagte Inschrift mehrt die Zahl derjenigen welche den Namen des bekannten dalmatinischen Statthalters Publius Cornelius Dolabella enthalten, und ist seit dem zweiten Weltkrieg bereits die dritte derartige neuentdeckte Inschrift aus dieser Provinz. Es ist beachtenswert dass sämtliche auf Dolabella sich beziehende Terminationsinschriften aus dem nördlichen Dalmatien stammen, einem Gebiete welches im antiken Zeitalter den Liburniern unterstand; wahren jedoch Dolabella übrigen Inschriften seine Tätigkeit bei der Regelung der Grenzbestim-

mung zwischen den einzelnen Stämmen Liburniens vermerken, ist die letztentdeckte nicht nur die nördlichste der bisher gefunden Terminationsinschriften Dolabellas, sondern überhaupt die nördlichste Inschrift dieser Art welche in dieser römischen Provinz je entdeckt wurde. Der Inhalt der Inschrift ist zweifellos ein weiteres Glied in der Kette der Terminationsvollzüge dieses bekannten dalmatinischen Statthalters, dessen diesbezügliche Tätigkeit eine spätere Inschrift seines anonymen Nachfolgers mit dem Bestehen einer ausgearbeiteten Landkarte der peregrinischen Gemeinden der Provinz (*»forma Dollabelliana«*) in Zusammenhang bringt.

Tafelbeschreibung

Tafel I: Inschrift im Felsen gemeisselt, bei Begovača im Velebit-Gebirge.

Tafel II: Neue Inschrift in der Umgebung von Jablanac, am Fusse des Velebit-Gebirges.

Tafel III: Inschrift bei Jablanac »in situ« an der Trockenmauer — dem antiken Grenzmerkmal.

Natpis na živoj stijeni pokraj Begovače na Velebitu

Novi natpis iz okolice Jablanca pod Velebitom

Jablanački natpis »in situ« na subozidini — antičkoj medji

BRANKA VIKIĆ-BELANČIĆ

ISTRAŽIVANJA U JALŽABETU KAO PRILOG UPOZNAVANJU ŽIVOTA U ZALEĐU DRAVSKOG LIMESA

Arheološka istraživanja u Jalžabetu kod Varaždina 1962. i 1963. godine vršena su u okviru problematike Limesa u Panoniji, jer su ranija rekognosciranja tog područja dozvoljavala pretpostavku da se radi o antiknom nalazištu, koje ulazi u sklop Limesa, bilo neposredno ili kao njegovo ekonomsko zaleđe.

Lokalitet se nalazi na zemljištu Poljoprivredne zadruge (kat. čest. 393/7, 8 i 9)¹, a leži uz rijeku Plitvicu, koja ga ograničuje sa sjeverne i sjeverozapadne strane, dok se na južnoj primjećuje depresioni pojas širok 2—3 m koji je vjerojatno ostatak nekadašnjeg jarka ili kanala.

Na samoj obali Plitvice 1947. god. S. Vuković iz Gradskog muzeja u Varaždinu otkrio je substrukcije mosta od kamena i rimske opeke, što su kasnijom regulacijom rijeke posve uništene. Iste godine u koritu Plitvice, nedaleko od današnjeg lokaliteta, nađen je žrtvenik posvećen Silvanu od nekog Flavija Viktorinusa, vojnika XIII legije gemine², koji je nestao prije nego što ga je imenovani mogao otpremiti u muzej. Neposredno uz zapadnu granicu lokaliteta izvađen je iz rijeke keltski mač³.

Zbog ovih važnih nalaza Vuković je iskopao manju sondu u najzapadnijem dijelu lokaliteta u neposrednoj blizini Plitvice. Sonda je dala antikni građevni

¹ Ovo je zemljište ranije pripadalo zemljoradniku Šagiji iz obližnjeg Bartolovca, pa je stoga prof. Vuković nalazište registrirao kao lokalitet Bartolovac, iako leži na području Jalžabeta.

² Vuković je spomenik vidio i uzeo podatke. Kasnije je načinio rekonstrukciju od gipsa. Natpis je pročitao na ovaj način:

SILVANO

SACR

FLAVIVS

VICTORINVS

MIL. LEG. XIII G

V S L L M

Poznato je da je LEGIO XIII GEMINA, između 43. i 45. god., stacionirala u Ptuju, namjesto Legio Augusta VIII. Po drugi put boravila je u Ptuju za Vespazijana, dok je 98. god. car Trajan nije poslao u Daciju. Za Galijena su vojnici ove legije pomagali pri izgradnji III Mitreja u Ptuju. J. Hoffiller—B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, 1938, br. 313 314 i 317 — M. Abramić, *Führer durch Poetovio*, 1925, p. 181, 244. — B. Saria, *Zur Geschichte der Provinz Dacien*, *Strena Buliciana*, 1924, p. 249. — A. Mocsy, *Pannonia*, *Paulys—Wissowa RE. Supl. IX*, 614.

³ Za sva tri podatka dugujem zahvalnost prof. Stjepanu Vukoviću, naučnom suradniku Gradskog muzeja u Varaždinu, u penziji.

gruh, fragmente keramike i nekoliko željeznih čavala. Jedan ulomak opeke imao je pečat L.OCT.S. Ponovno rekognosciranje izvršeno je u proljeće 1961. god. (Vikić-Vuković) te se pokazalo da se antikni površinski nalazi javljaju na rasponu od cca 300 m × 100 m.

Cijela situacija pružala je indicije da je ovaj lokalitet mogao pripadati obrambenom pojasu Dravskog limesa, te su stoga u dva navrata vršena istraživanja kako bi se utvrdio njegov karakter, pravac širenja i opseg.

Godine 1962., izvršeno je ispitivanje sjeverne polovine lokaliteta sistemom sonde, a 1963. god. sondiranje na južnoj polovini i djelomično sistematsko iskopavanje u srednjem dijelu⁴ (sl. 1).

U prvoj kampanji iskolčeno je pet sonde, a druga i peta još su proširene prostorima 2 a i 5 a.

SONDA 1

Iskolčena je u sjeverozapadnom dijelu, cca 10 m od obale Plitvice. Smjer istok-zapad. Veličina 6 m × 3 m.

Već u drugom otkopnom sloju (20—40 cm) javljaju se ulomci antikne keramike i opeke, te životinjske kosti, sve izmiješano s valucima i šljunkom. Debeli sloj šljunka i valuca nastavlja se do dubine od 60 cm, a sadrži po koji kamen vapnenac, dosta opeke i keramike, te tri željezna predmeta, jako korodirana. Slijedi sloj sivožučkaste gline s vrlo malo priloga. Nema ziđa ni žbuke.

Čini se da se ovdje radi o tragu rimske ceste ili pošljunčanom dvorišnom prostoru. Na 1,20 prestaje se s iskopom.

SONDA 2

Leži sjeveroistočno od prve sonde na udaljenosti od 11 m. Istog je smjera i veličine.

Drugi i treći otkopni sloj (do 60 cm) sadrži mnoštvo ulomaka opeke seskvi-pedal i krovnih tegula, te keramike, osobito grublje, domaće. Osim toga nađen je nož s karičicom i oveći željezni čavao (T. XI, 6 i 18).

U jugoistočnom dijelu sonde javlja se dosta kamene građe od urušenih zidova, a u samoj južnoj stijeni sonde pojavljuje se na dubini od 25 cm zid širok 45 cm, radi kojeg je sonda proširena (prostor 2 a, 3 m × 3 m). Međutim, zid prestaje nakon 50 cm dužine. Građen je od poluobrađenog kamena vapnenca, vezanog blatom, te je sačuvan do visine od svega 25—30 cm. U blizini gornjeg ruba ziđa otkriveno je nekoliko ulomaka srednjovjekovne keramike.

U prostoru 2 a, na dubini od 60—70 cm, ležala su dva ulomka opeka s pečatom L.OCT.

Sloj od 80 cm—1 m sadrži sivožutu glinu bez priloga. Kako je nakon kratkog vremena počela probijati i nadirati voda, moralo se prekinuti s iskopom.

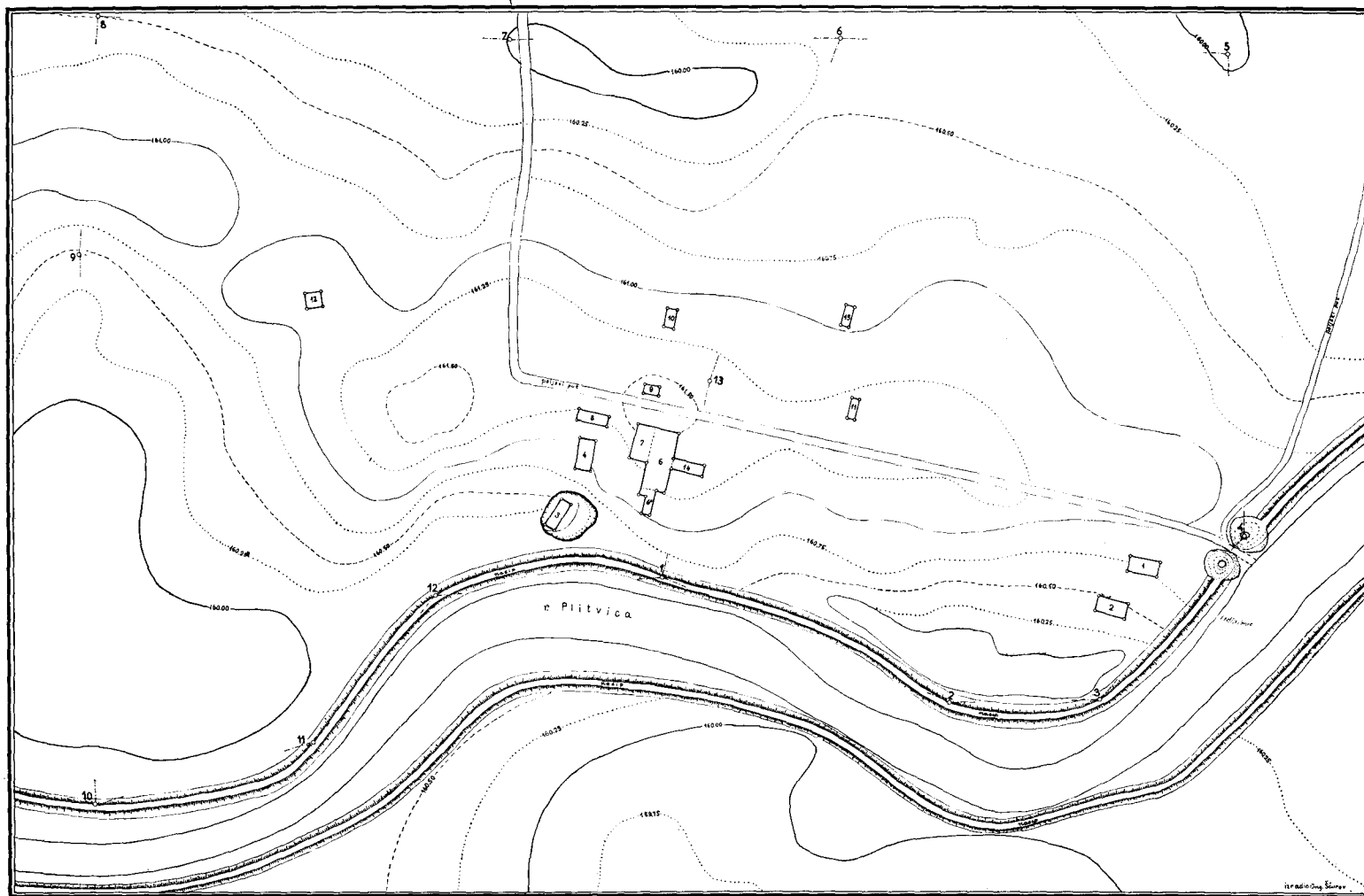
⁴ Radi lakšeg sagledanja problematike ovog nalazišta i njegove materijalne baze iznosim u najkraćim crtama karakter svake sonde,

jedino onaj dio gdje su sonde sistematski proširivane i spajane obrađen je kao cjelina.

Arheološka sondiranja u Jalžabetu u 1962-1963g.

mjerilo -1:300

Sl. 1. Situacioni plan lokaliteta sa sondama.

SONDA 3

Iskolčena je u sjeveroistočnom dijelu zemljišta u šumarku joha. Smjer sjeveroistok-jugozapad. Veličina $6\text{ m} \times 2\text{ m}$. U drugom i trećem otkopnom sloju, pored dosta ulomaka građevnih i krovnih opeka (tegula, imbrices), nađeno je mnogo fragmenata keramike, osobito grublje, s metličastim ukrasom. Osim toga, otkrivena su dva željezna nožića (T. XI, 17 i 19) i velik broj životinjskih kostiju i zubi (konj, koza). Na dubini od 30 cm nađen je novac Konstancija II (jače izlizan), a na 40 cm u istočnom dijelu sonde novac Aleksandra Severa. I u ovoj sondi na 80 cm ušlo se u sloj žutosive gline bez arehološkog inventara. Na 1,30 prestaje se s iskopom.

SONDA 4

Leži južno od sonde 3 na udaljenosti od 9 m. Smjer sjever-jug. Veličina $6\text{ m} \times 3\text{ m}$.

Sadržaj drugog otkopnog sloja sličan je kao u ostalim sondama, samo što ima izrazito mnogo životinjskih kostiju i zubi (goveda, konja, svinje i ovce). Od keramike se javljaju ulomci posuda za hranu, dna posuda i valjkaste drške sivih vrčeva. Slojevi od 40—80 cm obiluju građevnim grupom od urušenih zidova (kamen, građevna i krovna opeka, žbuka i paljevina). Nađeno je i dosta fragmenata keramike, sive, crne i grublje domaće. Na dubini od 80—90 cm otkriven je fragment sigilate s ukrasom, kao i nekoliko željeznih predmeta — nožić, klin i okov (T. XI, 20, 23 i 33). U sjevernom dijelu sonde, na istoj dubini, javlja se trag poda od crvene ilovače, debelog cca 10 cm, a na 1 m prosloj crvene ilovače i gara.

U ovoj sondi nastavlja se kulturni sloj s mnogo ostataka paljevine do 1,40 cm, te je na toj dubini otkriveno grlo amfore i fragment glatke sigilate. Na 1,50 pojavila se žuta, sterilna glina i prodire voda.

SONDA 5

Iskolčena je 13 m zapadnije od prethodne sonde, ima smjer sjever-jug, a veličinu $8\text{ m} \times 2\text{ m}$.

Nakon humoznog sloja odmah se ulazi u sloj s građevnim grupom izmiješanim s fragmentima keramike i životinjskih kostiju i zubi (goveda, svinje). Isti karakter imaju treći i četvrti otkopni sloj (40—80 cm), s tim što je vrlo mnogo kamene građe od urušenih zidova, zatim opeke i žljebnjaka od krovne konstrukcije. Sloj od 60—80 cm dao je dosta fragmenata sigilate i od staklene posudice.

Na dubini od cca 75 cm dolazi se do solidnog temeljnog zida, širokog 92 cm, pravca istok-zapad, koji je sačuvan u visini od 40 cm. Nešto kasnije otkriven je drugi zid, smjera sjever-jug, slične kvalitete i dimenzija⁵. Budući da se u stvari radilo o križištu zidova koji se pružaju u svim smjerovima, sonda je proširena prema istoku (prostor 5 a, $3\text{ m} \times 2\text{ m}$), a u drugim pravcima nisu se mogli pratiti zidovi zbog kratkoće vremena i oskudnih financijskih sredstava. U blizini samog

⁵ O zidovima će biti detaljnije govora prilikom analize arhitekture u cjelini.

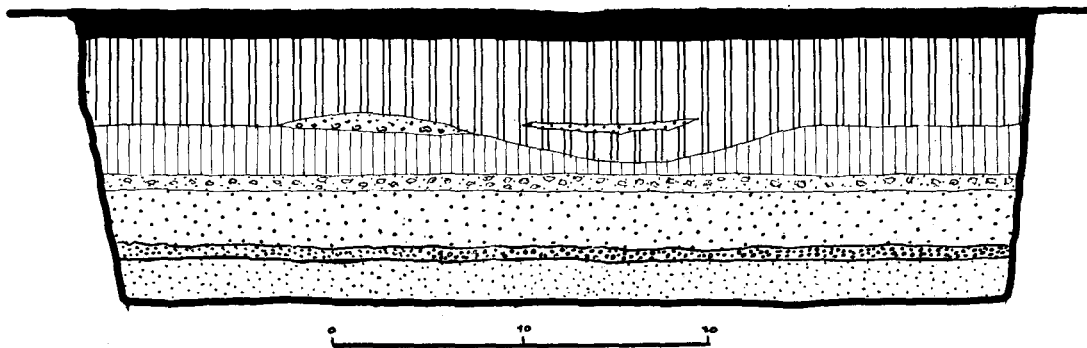
križišta, na dubini od 80 cm—1 m, nađeno je 8 gotovo cijelih tegula i žljebnjaka, dva velika čavla (T. XI, 6 i 7) i dosta gara od drvene građe (hrastovina i jelovina). Osim toga, ovaj je sloj dao nekoliko fragmenata sigilate i imitacije sigilate, dva željezna nožića (T. XI, 21 i 22) i kosti goveda i svinje. U proširenju 5 a, na istoj dubini, ležala je fragmentirana zdjela s ukrasom ureza i sgrafitom CANDIDA, a u blizini nje ulomci posude rađene rukom, koja podsjeća na situlu (T. V, 5 i VII, 16).

Kada se počeo skidati sloj od 1,20 naniže, probila je voda, zbog čega se moralo prekinuti s radom.

U toku druge kampanje 1963. god. ponovo je otvorena sonda 5 a, koja je dala križište rimskih zidova (T. I, 1), te je vršeno sistematsko proširivanje u svim smjerovima (prostori 6, 6 c 7 i 14), tako da je istražena površina od oko 200 m². Osim toga, nastavljeno je sondažno ispitivanje, i to na južnoj polovini lokaliteta (sonde 8—13) (vidi situacijski plan).

Na sistematski ispitanom prostoru oko sonde 5, kojem je veličina 15 m × 14 m, dispozicija slojeva slična je kao u sondama 4 i 5, tj. slojevi od 20—60 cm sadrže vrlo mnogo antiknog građevnog materijala od urušenih zidova — kamen, opeku, žbuku, gar i paljevinu, zatim dosta ulomaka keramike, osobito provincijalne, kosti goveda, konja, svinje, ovce, koze i divlje patke, a iznad samog zida u prostoru 6 c novac cara Gracijana (dubina 40 cm).

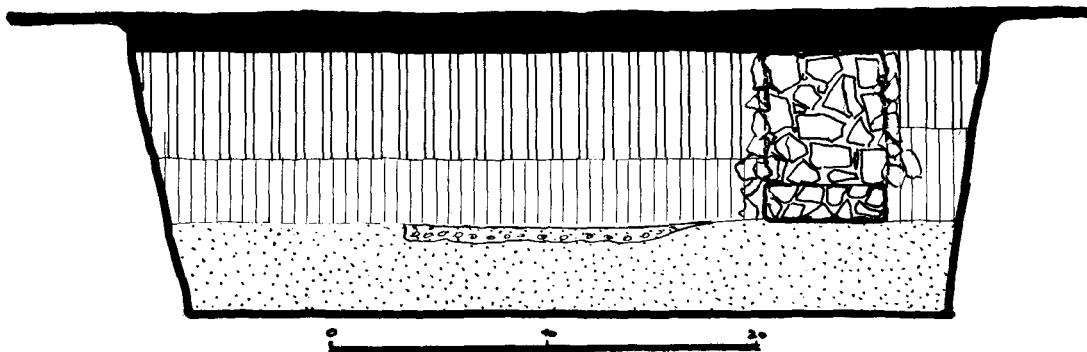
Na dubini od 50 cm vide se u prostorima, odnosno sondama 6 i 14, veće površine poda od crvene ilovače, debljine 10—13 cm (sl. 2 — tekst). U slojevima od 60 cm—1 m nađeno je također kamene građe i ulomaka opeke, od toga jedna u sondi 6 s pečatom L.OCT (dub. 90 cm).

Sl. 2. Pogled na dva poda i deblji sloj gara u sondi 6.

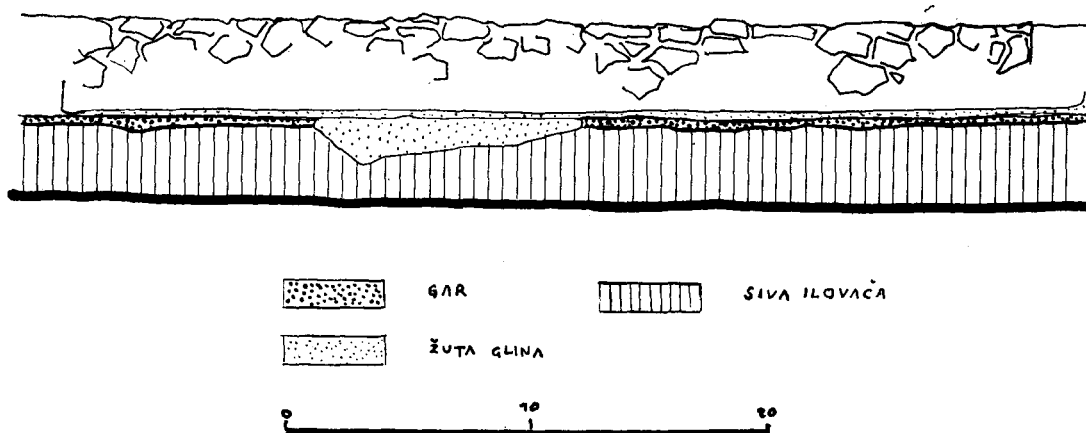
Na nivou od 80 cm dolazi se do drugog poda od crvene ilovače, koji je na površini paljen, a ima gotovo istu debljinu i strukturu (sonde 6 i 7, ista slika). Osim toga, bilo je mnoštvo keramike, importirane i domaće, fragmenata od staklene posudice, nekoliko predmeta od željeza — dva nožića, potkovičasti okov, spona, okov s karikom, četiri čavla i brončana pinceta (T. IX, 15 i XI, 9—12, 16, 25, 28 i 31). S ovim materijalom bile su izmiješane kosti i zubi goveda, konja, ovce i koze (sonde 4, 5, 6 i 7).

Na dubini od 75 cm dolazi se do rimskih temeljnih zidova, kojih su gornje partije gotovo potpuno uništene. Jedino se u sjevernom profilu sonde 7 može pratiti zid gotovo do humoznog sloja, ali je razlabavljen (sl. 3 — tekst). Ovaj je zid zajedno s temeljem visok cca 78 cm. Temelji završavaju na dubini od 1,10 m, a ukopani su u sloj sivožute gline u kojem ima arheološkog inventara.

Sl. 3. Pogled na razlabavljeni zid u sjevernom profilu sonde 7.

Neposredno ispod nivoa donjeg ruba temelja javlja se sloj paljevine, cca 5 cm debljine (1,15 m — 1,20 m) (vidi sl. 3 — tekst), koji je osobito dobro uočljiv ispod samog zida u sondi 7 (sl. 4 — tekst) te prati cijelu njegovu dužinu. U njemu i

Sl. 4. Zapadni pogled istočnog zida prostorije 1 sa debljim slojem gara.

ispod njega do dubine od 1,40 otkriveni su ulomci keramike, fragment opeke s valovnicama i veći željezni nož s drškom (T. XI, 29.), dok je sloj neposredno iznad paljevine 1 m — 1,15 m dao nekoliko fragmenata sigilate, među kojima i dva dna od posuda s pečatom. Na 1,40 m počinje sloj žute, sterilne ilovače s dosta pijeska. Otkriveni temelji pripadaju građevini od koje su potpuno ili djelomično oslobođene tri prostorije, odnosno prostora. Prostorija 1, koja je jedina u cjelini istražena i koja je ugaona, ima veličinu 4,50 × 4,20 m, a zidovi su joj visoki svega 40 cm (T. I, 2). U njenom zapadnom dijelu na 50 cm i 80 cm dubine sačuvani su većim dijelom ostaci podova od crvene ilovače, na površini paljeni. Zapadno od

nje leži prostorija 2, od koje je dijeli pregradni zid širok 45 cm. Ona je iste širine, ali još nedefinirane dužine (T. II, 1). Otvaranjem sonde 14 oslobođen je njen sjeverni zid u rasponu od 8 m, a da se nije došlo do zapadnog kraja prostorije (T. II, 2). Ovaj zid leži u istoj liniji sa sjevernim zidom prostorije 1. Od pregradnog zida obje prostorije nadovezuje se u smjeru sjevera, pod pravim kutom, masivni zid, koji je dug 10,5 m (sonde 6 i 6 c). Prekinut je nasilno tako da se ne može definirati prostor 3, kojem on predstavlja istočnu stranu. U sjevernom i južnom dijelu sačuvan je u visini od 40 cm, dok je u srednjem svega 20—25 cm visok (T. III, 1).

Zidovi su građeni od poluobrađenog, žućkastog vapnenca, tako da su veći kamenovi poslagani uz rub, a manji lomljenci, ubačeni u sredinu zajedno s većim valucima i pijeskom (T. III, 2). Kod sjevernog zida prostorije 2 rubni su kamenovi nešto manji (vidi T. II, 2).

Vezivna žbuka također je jako gruba, žućkaste je boje i ima vrlo krupan agregat šljunka i pijeska. Vanjska žbuka nije sačuvana, ali je u sadržaju prostora bilo dosta fragmenata, koji su također grublje fature i na površini vrlo malo zaglađeni (debljina 5—8 cm).

Na zidovima prostorije 1 i 2 vidljiv je deblji sloj sivkastobijele žbuke, koja je služila za poravnavanje temelja. Debljina je 3 cm, a agregat do 20 mm veličine. Na njoj se ne vide otisci opeka, po čemu se može zaključiti da je na temelj opet zidano u kamenu⁶ (vidi T. I, 2). Zgrada je imala drvenu konstrukciju krova pokritu tegulama i imbrices, što se lako može utvrditi po sadržaju prostorija i sonde, koje su bile pune krovnih opeka, gara od jelova i hrastova drveta te željeznih čavala raznih veličina.

Rušenje zidova i krova prouzročilo je uništenje podova.

Paralelno s ovim sistematskim radom u srednjem dijelu lokaliteta vršeno je sondiranje na njegovoj južnoj polovici, gdje su — kao što smo već spomenuli — iskolčene na raznim položajima sonde 8, 9, 10, 11, 12 i 13.

SONDA 8

Iskolčena je 6,5 m istočnije od sonde 7. Ima smjer istok-zapad, a veličinu 6 m × 2 m.

Ova sonda nije dala arhitekturu, ali je po sadržaju slojeva vidljivo da su zidovi potpuno uništeni (usitnjen kamen i opeka, zdrobljena žbuka, vrlo mnogo paljevine). Na dubini od 80 cm nalazi se trag poda na površini od cca 2 m × 2 m, a u debljini od 10—13 cm. Sonda obiluje keramičkim priložima, od kojih se ističe sigilata, fragmenti posude za tamjan s plastičnom valovnicom, fragment firma svjetiljke i dr. Otkrivena su i dva ulomka opeka s pečatom L.OCT i (L OC) T SI, na dubini od 60—80 cm i 80 cm—1 m. Osim toga, nađena su dva željezna noža, dva jako korodirana štapića i okov s proširenom glavom (T. XI, 21, 24, 27 i 32).

U zapadnom dijelu sonde sloj od 1,20 m—1,40 m dao je samo veći ulomak tegule (28 cm × 26 cm). Nakon toga ušlo se u sterilni sloj žute gline.

⁶ Vjerojatno su zidovi imali prorede od opeka, kako se to često javlja u Panoniji

na arhitekturi iz kasnocarskog vremena (npr. Sirmium, Cibalae, Aquae Jasae i dr.).

SONDA 9

Nalazi se 6 m južnije od sonde 6, ima pravac sjever-jug, a veličinu 3 m × 2 m.

Na 40 cm dubine pojavio se vrlo tvrd sloj nabijenog valuća, zbog čega je nastavljen rad u uskom pojasu uz rubove sonde (T. IV, 1). Sloj valuća sezao je do 80 cm dubine, a u njemu se našlo i nekoliko ovećih ulomaka keramike i novac Valentinijana. Sloj od 80 cm—1 m sadrži lomljeni kamen, čvrsto nabijen, te je u njemu bilo nekoliko željeznih čavala, dvije željezne šipke na kraju svinute u petlju i kosti konja i goveda (T. XI, 13, 14, 15, 26 i 30).

Ispod toga bio je naboj od sive gline debeo cca 30 cm. Na 1,30 m pojavila se žuta pjeskovita glina, posve sterilna, te je na 1,50 m obustavljen rad.

Presjek slojeva jasno pokazuje da se radi o rimskoj cesti (T. IV, 2). Ona je u stvari nastavak ceste iz sonde 1, koja je od obale Plitvice vodila u smjeru Ludbrega, a čiji se trag može pratiti i izvan areala samog lokaliteta.

SONDA 10

Iskolčena je 11 m južno od sonde 9. Ima pravac sjever—jug, a veličinu 4 m × 2 m.

Ova sonda nije dala zidove, ali zato mnogo građevnog materijala, po čemu se vidi da je arhitektura potpuno devastirana. U slojevima od 40 cm—60 cm otkriveno je dosta grube, domaće keramike, a slojevi od 60 cm—1 m sadržali su fragmente obične kućne keramike od žute i crvene gline. Osim toga, nađeno je nekoliko čavala, trn od pređice i manja pređica od željeza (T. XI, 34). U sjevernom dijelu sonde u sloju od 1,10 m—1,30 m ležao je oveći fragment posude za čuvanje hrane, bogato ukrašen s obje strane. Nakon dubine od 1,40 ušlo se u sterilni sloj.

SONDA 11

Udaljena je za 37 m prema zapadu od sonde 9. Položena u smjeru sjever—jug a veličina joj je 4 m × 2 m.

Karakter slojeva gotovo identičan onom u sondi 9, samo što gornji rub ceste leži za cca 20 cm plice, zbog sniženog terena.

Struktura ceste slična, ali je sloj lomljenca nešto tanji. U sloju od 40 cm—60 cm otkrivena su četiri fragmenta grublje keramike i jako patinirani novac cara Klaudija Gotika (na dnu sloja).

Pravac ceste udara gotovo pod pravim kutom na cestu iz sonde 9. Ova cesta išla je u smjeru Kelemen—Varaždinske Toplice, te se može mjestimično pratiti izvan granica lokaliteta.

SONDA 12

Iskolčena je u najistočnijem dijelu južne polovine lokaliteta⁷. Ima oblik kvadrata, stranice 3 m.

⁷ Livada na kojoj je iskopana sonda 12 pripada istom kompleksu, ali je ostala u

privatnom vlasništvu Ozimec Stjepana. Teren je u tom dijelu nešto povišen.

Ova je sonda u prva tri otkopna sloja dala masu kamene građe i žbuke od potpuno uništene arhitekture. Niži slojevi do 1 m obiluju fragmentima keramike, i to najviše crveno obojenih tanjura. Sloj od 1,10 m — 1,40 m sadrži žutu glinu bez ikakvog priloga. Na 1,50 m prestaje se s iskopom.

SONDA 13

Udaljena je od sonde 11 za 13,5 m prema jugu, ali leži nešto istočnije. Pravac sjever—jug, veličina 4 m × 2 m.

Već se u drugom otkopnom sloju javlja mnogo usitnjene žbuke, ali kamena nema. Slijedi sloj valuća i šljunka, debljine 20 cm, u kojem se našlo fragmenata sive domaće keramike, te jedna fibula s petljom (T. IX, 15). Na 60 cm dubine ušlo se u sloj žućkastosive ilovače, u kojem su otkrivena svega četiri fragmenta grube keramike od crnosive gline.

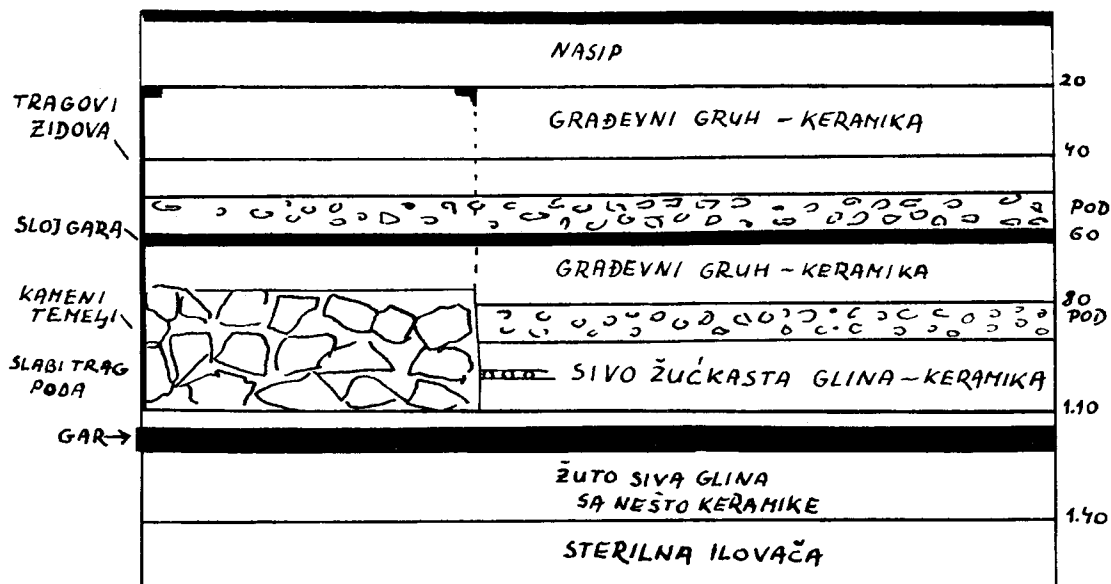
Sloj od 80 cm — 1,20 m sadrži sivu glinu bez priloga. Na 1,50 m javlja se kao u drugim sondama žuta pješkovita glina, posve sterilna.

Za vrijeme dok su vršeni radovi seljak Franjo Kurtek iz Štefanca br. 39, našao je, navodno, vraćajući se s posla (18. X 1963), u samom profilu obale Plitvice nekoliko ulomaka keramike, među kojima i jedan od sigilate s ukrasom, te ulomak opeke s pečatom L.OC dosta izlizan. Prema njegovoj izjavi ležali su na dubini od preko 50 cm od gornjeg ruba obale.

To je ujedno sedma opeka s istim pečatom otkrivena na ovom lokalitetu.

STRATIGRAFIJA

Nakon analize slojeva i sadržaja u svim sondama može se razraditi stratigrafska shema ovog nalazišta (vidi idealnu shemu, sl. 5 — tekst).

Sl. 5. Idealna shema slojeva u sistematski istraženom dijelu lokaliteta.

Antikni kulturni sloj počinje već na 20 cm dubine ispod današnje površine zemljišta, a seže do 1,40 m. Do 40 cm on nije posve čist, jer se u sondama 2 i 2a javlja nekoliko fragmenata srednjevjekovne keramike, a isto tako i po koji ulomak recentne opeke. Tek od 40 cm dubine antikni sloj je intaktan.

Dispozicija slojeva u sondama dosta je slična, s tom razlikom da se u sistematski istraženom dijelu lokaliteta (sonde 5, 6, 6c, 7 i 14) može govoriti o tri horizonta (najstarijem, srednjem i najmlađem) u sondama 4, 8 i 10 o dva (srednjem i mlađem) a u ostalim samo o najmlađem horizontu (zapadni i istočni dio terena). Slojevi do cca 80 cm dubine imaju karakter građevnog gruha, krupnijeg ili sitnijeg, po kojem se vidi da je arhitektura uništena, pustošenjem i požarom, sve do temelja (iznivelirani temelji, jaki tragovi gorenja). Na 50 cm javlja se trag poda od crvene ilovače, na površini paljen (debljine cca 13 cm), a 10 cm niže sloj gara debeo svega 2—3 cm (vidljiv jasno u sondama 6 i 7).

Drugi pod (stariji) slične kvalitete i debljine leži na nivou od 80 cm (sonde 6 i 7).

Sloj od 75 cm — 1,10 m u sistematski istraženom dijelu sadrži kamene temelje. Oni su ukopani u sloj sivo žućkaste gline, koji sadrži arheološki inventar po karakteru stariji od onog iz slojeva iznad razine poda na 80 cm dubine. Da su zidovi sezali gotovo do današnjeg humoznog sloja, pokazuje zid u sjevernom profilu sonde 7 (vidi sl. 3).

Neposredno ispod temelja nalazi se deblji sloj gara (5 cm), a niže njega nastavlja se kulturni sloj do dubine od 1,40 m.

Nakon toga dolazi sloj žute gline s dosta primjese pijeska, koji je potpuno sterilan.

Najdublji sloj, ispod linije gara (1,20 — 1,40 m) po svom je arheološkom inventaru najraniji te pripada najstarijem horizontu (I) ovog lokaliteta, koji je morao stradati u požaru. Slojevi od 1 m — 1,20 m i od 80 cm — 1 m po kvaliteti i sadržini materijala srodni su, ali pokazuju duži kontinuitet života. Oni pripadaju srednjem horizontu (II).

Najmlađi horizont (III) s kamenom arhitekturom seže do 20 cm ispod površine terena (20 cm — 80 cm). Čini se da je i on duže trajao, iako se zasad ne može s potpunom sigurnošću utvrditi na samim temeljima građevne faze. Međutim, nešto drukčija tekstura sjevernog zida prostorije 2, ostaci dva poda (na dub. od 50 i 80 cm), sloj gara na nivou od 60 cm i keramički materijal jasno govore o duljem kontinuitetu života. Nalazi novca iz ovog horizonta (u sondama 3, 6c, 9 i 11) potkrepljuju ovu pretpostavku, a samoj kronologiji daju čvršći okvir.

KRONOLOGIJA

Za kronologiju ovog nalazišta od prvenstvene je važnosti keramika⁸, osobito sigilata, jer materijal od željeza ne može pomoći pri užem vremenskom određivanju. Čak i novci, osim u dva slučaja, služe samo za okvirnu dataciju.

⁸ Zbog velike množine materijala i ograničenog prostora za štampanje nije bilo moguće sve primjerke objelodaniti, nego je načinjen izbor prema slojevima, tako da su

zastupljeni karakteristični oblici, tehnike i vrste ukrasa. Jedino je keramika najstarijeg horizonta uzeta u cjelini u obzir, jer nije zastupljena u velikom broju.

NAJSTARIJI HORIZONT (I)

Najniži sloj koji se nalazi ispod sloja s paljevinom (1,20—1,40 m) dao je relativno malo arheološkog sitnog inventara, i to isključivo keramiku. Zastupljena je tera nigra i obična kućna keramika.

Od tera nigre posuda nađena su četiri fragmenta u sondama 6 i 7. To su:

- a) fragment zdjele od sive gline, tamnosivo obojene, s prstenastim rubom i profilacijom na prijelazu u dno. Ukrašen s tri reda ureza (Kerben). (9 cm × 7 cm). Inv. 10. 435b. (T. V, 1);
- b) manji fragment zdjelice s profilacijama i tri niza gustih i dubljih ureza. Glina svjetlije siva i glačana. (4 cm × 4,2 cm). Inv. 10. 435c. (T. V, 2);
- c) fragment čašice, neznatno podebljanog ruba, finije fature i tanje stijenke. Ukrašena plitkim kanelurama, raščlanjenim okomitim urezima. Grafitirana. (3,7 cm × 2,7 cm). Inv. 10. 438 (T. V, 3);
- d) fragment dna tanjura s vijencem gustih ureza u redovima. Glina svjetlije siva i glačana. (5,4 × 4 cm). Inv. 10.438b. (T. V, 4).

Na prva tri primjerka osjeća se latenska tradicija kako u tehnici izradbe (dimljenje, glačanje) tako i u samom obliku i ukrasu, što je karakteristično za keramiku ranocarskog vremena I st. i prve polovine II st.⁹

Što se tiče četvrtog primjerka, njegov je ukras preuzet sa sigilata, a preko ovih i s helenističkih crno firnisanih tanjura¹⁰, te po svojoj finoj i preciznoj izradbi pripada importu ranocarskog vremena (I st.).

Grublje domaće posuđe s dosta primjese pijeska i čestica kvarca zastupljeno je fragmentima lonaca i dolija za spremanje hrane. To su:

- a) posuda oštećenog dna, koja po obliku podsjeća na situlu. Uz nejednako podebljan rub utisnut je širi i nepravilni žlijeb. Po cijelom tijelu vide se tragovi rada ruku i modelarskog štapića. Glina sivosmeđaste boje. Ovo je rustični domaći proizvod vezan uz halštatske tradicije (promj. 13,5 cm, vis. 18,8 cm). Sonda 5. Inv. 10.438c. (T. V, 5);
- b) fragment crnosivog lonca razgrnutog ruba i trakastog oboda, s ukrasom vodoravnih i kosih brazda naizmjenično. Sonda 5. (12,3 cm × 7,2 cm). Inv. 10.436. (T. V, 6);

⁹ Analogije za zdjele s profilacijom prema dnu mogu se naći među kasnolatenskim i ranocarskim materijalom. I. Hunyadi, *Die Kelten in Karpatenbecken*. Diss. Pann. II, 18, 1942, T. LVIII, 19. — E. Bonis, *Die Kaiserzeitliche Keramik von Pannonien*, Diss. Pann. II, 20, 1942. T. XXI, 29 i p. 160 (Kesz-tely—Ujmajor i Patka). Slična, samo bez ukrasa, otkrivena u platformi bazena u Va-

raždinskim Toplicama (iz kraja I st. i prve pol. II st.). B. Vikić—Belančić, *Keramički nalazi i njihov doprinos za dataciju građevinskih faza antalnog bazena u Var. Toplicama*. *Starinar VII—VIII*, 1956—1957, p. 147, sl. 10, 1.

¹⁰ P. E. Corbett, *Palmette stamps from an Attic Black—Glaze Workshop, Hesperia*, XXIX, 3, 1955, T. 68 i 69.

- c) manji fragment donjeg dijela lonca s metličastim ukrasom, koji seže do samog dna.¹¹ Sivocrna glina, vidi se trag rada prstiju. (5,6 cm × 8 cm). Inv. 10.436b. (T. V, 7);
Ulomke dolija dale su sonde 5 i 6. Glina svjetlije i tamnije siva. Inv. 10437a-d;
- d) s metličastim ukrasom raspoređenim u zonama. (14 cm × 14,7 cm) (T. V, 8);
- e) s gustim i tanjim brazdama po cijeloj površini (13,2 cm × 9,4 cm) (T. V, 9);
- f) s metličastim ukrasom u raznim smjerovima i dvostrukom valovnicom, dublje urezanom (10,3 cm × 9,4 cm). (T. V, 10);
- g) s brazdama i nepravilnom valovnicom. (10,8 cm × 9,4 cm). (T. V, 11).

Lonci i posude za hranu redoviti su inventar panonskih naselja i vila rustika I i II st. Metličasti ukras i valovnica najomiljeniji su ornament, te su nasljeđe iz Latena.¹²

U sondi 4 nađen je na dubini od 1,40 m veći ulomak grla amfore s masivnom valjkastom drškom. Glina žućkastocrvena, dobre fakture (import). Inv. 10.438d (Promjer grla 9 cm).

U prva dva stoljeća carstva amfore su također čest materijal u naseljima, a javljaju se i u ranocarskim nekropolama, osobito jugozapadne Panonije.

Na osnovu analize materijala, koji na sebi nosi jake latenske tradicije (u jednom slučaju halštatske), može se najstariji horizont datirati u vrijeme od sredine I st. do sredine II st.

SREDNJI HORIZONT (II)

Sadrži dva sloja, koja leže ispod nivoa poda (80 cm) kamene arhitekture, a sežu do sloja s paljevinom, kojim završava život stariji horizont (1,20 m).

Već je ranije spomenuto (dio o stratigrafiji) da je materijal iz oba sloja srodan, ali da ipak ukazuje na stanovit vremenski kontinuitet, pa će stoga biti analiziran posebno. Osim toga, u nižem sloju (IIa), tj. od 1 m—1,20 m, nađena su dva fragmenta sigilata s radioničkim pečatom, koji su od osobite važnosti za datiranje ovog stratuma. Time je dobiven terminus post quem za najstariji horizont (I) i terminus ante quem za sloj neposredno iznad njega (IIb), kao i za najmlađi horizont (III).

¹¹ Ukras koji se javlja na loncima čest je i na urnama, pa se nekad teško međusobno razlikuju, tako da se tek po mjestu nalaza može odrediti njihova funkcija. Metličasti ukras, koji seže do dna posude, usko je vezan uz latensku tradiciju (E. Bonis, o. c., T. I, L). Najbliže analogije za naš primjerak imamo u Ptuju i Beču.
B. Vikić-Belančić, Neka obilježja ranocarske

keramike u jugozapadnoj Panoniji, *Starinar XIII—XIV*, 1962—1963, p. 100, sl. 29, 19 i 30, 20. — A. Schörgendorfer, *Die Römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer*, 1942, T. 11, 164)

¹² E. Thomas, *Römische Villa von Tac—Fövenypuszta*, *Acta Arch. Hung.* VI, 1—4, 1955, p. 137, sl. 7, 8—11. — B. Vikić-Belančić, *Starinar XIII—XIV*, p. 109, sl. 46.

SLOJ IIa (1 m — 1,20 m)

Ovaj je sloj dao dosta fragmenata sigilate, među kojima pored glatke ima nekoliko ukrašenih i dva već spomenuta s imenom majstora. Osim toga, našlo se ulomaka marmoriranih, firnisanih i tera nigra posuda, te običnih za svakidašnje potrebe. To su ovi primjerci:

- a) prstenasto dno tanjura ili zdjele od sigilate crvene boje, s prevlakom crvenonarandžastom, jačeg sjaja. U duguljastom polju pečat-SEDATIM (12,5 cm × 6,8 cm). Inv. 10.432. Sonda 6. (T. VI, 1).

Majstor Sedatus potječe iz poznate srednjogalske radionice, Lezoux, a bio je aktivan u vrijeme od Hadrijana do Antonina Pija¹³.

- b) donji dio čašice tipa Dragendorf 33 od crvene gline s prevlakom crvene boje i nešto oštećenim pečatom PRIVATIM (T. VI, 2). (8,7 cm × 5,2 cm). Inv. 10.433. Sonda 7.

Majstor Privatus djelovao je također u jednoj galskoj radionici istog vremena.

- c) fragment sigilate sa scenom lova. Vidi se glava jelena s polegnutim rogovima, na koga skače pas, dok ovog progoni lav, od kojeg su sačuvane samo prednje šape i gubica. Iznad toga je niz sitnih perla i veća, pravilna dvostruka jajnica s priljubljenim prutićima. Glina crvena, prevlaka crvenonarandžasta, srednjeg sjaja. Finija modelacija, ali reljef nešto izlizan. (6,7 cm × 5,3 cm). Inv. Grad. muz. VARAŽDIN 4.033 (T. VI, 3).

Ova sigilata potječe iz Lezouxa, i to III perioda, te se može datirati u vrijeme Trajan-Antonin¹⁴.

- d) fragment s tri kopljasta lista i stražnjim dijelom lava ili pantere u trku nadesno. Naziru se urezi na listovima. Iznad cik-cak traka i manja jajnica sa dva račvasta prutića. Glina i prevlaka crvena, jačeg sjaja. (6,2 cm × 4 cm). Inv. 10.442. (T. VI, 4). Sonda 5.

Ovakav motiv javlja se na istočnogalskim sigilatama iz istog vremena (Trajan-Antonin)¹⁵, što potkrepljuju faktura i boja gline i prevlake.

- e) fragment zdjele na kojem se vidi dio manje jajnice s kratkim prutićima, koji završavaju glavicom, te vrh listića. Prema fakturi istočno-galski proizvod, vjerojatno istog razdoblja. (5 cm × 4,5 cm). Inv. 10.443. Sonda 7;
- f) fragment zdjele tipa Drag. 37, s velikom, plastičnom jajnicom (dvostrukom). Dobre fature, ali crvenonarandžasta prevlaka više djeluje kao firnis nego glazura. Vjerojatno srednjogalski primjerak iz II st. (10,5 cm × 5,6 cm). Inv. 10.444. Sonda 6;
- g) manji fragment donjeg dijela zdjele s ukrasnom trakom u obliku niza slova V sa svinutim krajevima i urezima. Ovaj je motiv čest na sigilatama iz Lezouxa, i to III perioda (Trajan-Antonin), a preuzele su ga i istočnogalske

¹³ G. Juhasz, Die Sigillaten aus Brigetio, Diss. Pann. II, 3, 1935, p. 153, 287.

¹⁴ Tip Dechelette 867. J. Dechelette, Les Vases céramiques ornés de la Gaule Romaine, 1904, p. 132.

¹⁵ E. Fölzer, Die Bilderschüssel der Ostgallische Sigillata Manufakturen, 1913, T. IX, 5 F T. XXII, 1, 13a i 9, T. XXXI, 751.

radionice. Naš je primjerak iz Lezouxa¹⁶. (5 cm × 2,5 cm). Inv. 10.444b. (T. VI, 5). Sonda 5a;

- h) dva fragmenta glatkih sigilata posuda tipa Drag. 37 i 33, koje su prema glini i prevlaci izašle iz istočnogalskih radionica. Te su radionice mnogo eksportirale svoju robu, među ostalim i u Panoniju sve do Markomanskih ratova¹⁷. (12,2 cm × 8,6 cm i 5,7 cm × 5,6 cm). Inv. 10.434a, b. Sonda 6.

U ovom sloju nađeno je i fragmenata s marmorizacijom, svjetlije i tamnije crvene boje. Tako npr. oveće grlo vrča ili amfore s ukrasom vertikalno položenih jezičaca na prijelazu u ramena, dok fragmenti jedne posude fine fakture pokazuju narandžastu marmorizaciju, koja prekriva cijelu površinu u gustim ustalasanim pojasi (10,2 cm × 6,2 cm; 9,5 cm × 6 cm). Inv. 10.445. Sonda 6 i 7. Prema marmorizaciji pripadaju prvoj polovini II st.¹⁸ (T. VII, 1).

Među crveno firnisanim fragmentima tanjura ravnog dna i neznatno uvijenog ruba mogao se rekonstruirati jedan primjerak. Glina svjetlije crvena, namaz tamnije crven. (Promj. 20,5 cm). Inv. 10.445 a. (Sonda 5 a). (T. VII, 2).

Drugi fragment pripada tanjuru koji imitira tip Drag. 36, a prevučen je firnisom narandžaste boje i facetiran s nutarnje strane. (7,7 cm × 5,3 cm). Inv. 10.445 b. (T. VII, 3).

Oba tipa tanjura bila su u modi u I i II st. carstva¹⁹.

Vrlo je lijep fragment pehara s naborima, kvalitetne fakture i firnisa. (6,2 cm × 4,8 cm). Inv. 10.446. (T. VII, 4). Sonda 7. Analogije s duguljastim naborima ukazuju na II st.²⁰

Tera nigra također je zastupljena s nekoliko ulomaka, npr.:

- a) fragment polukuglaste zdjelice s plitkim žlijebom ispod podebljanog ruba. Glina svjetlije siva, tamnije sivo dimljena. (9,4 cm × 6 cm). Inv. 10.435 a. (T. VII, 7). Sonda 6;
- b) fragment zdjelice zadebljanog ruba, blago zaobljene stijenke s profilacijom prema dnu. Tamnije siva glina. (T. VII, 5). Sonda 7;
- c) veći fragment zdjele s prstenastim obodom i profilacijom na prijelazu u strmije dno. Plavkastosiva glina, tvrde fakture i metalnog zvuka (9,6 cm × 4,5 cm). Inv. 10.449. (T. VII, 6). Sonda 5 a.

¹⁶ Juhasz, o. c., T. V, 8. — Fölzer, o. c., T. XXVII, 266.

¹⁷ Fölzer o. c., p. 51. Juhasz, o. c., p. 187.

¹⁸ Za ranocarsku mramoriranu keramiku karakteristično je, da se mrlje nanose pomoću tvrde spužve, dok se kod kasnijih primjeraka izvode debljim ili tanjim kistom. Oelman, *Keramik des Kastels Niederbieber*, Material, zur. Röm. Germ. Keramik, I, 1914, p. 7.

U Panoniji se ova roba javlja tek u II st., i to najviše iz galskih i rajnskih radionica.

Fragmenti iz Jalžabeta rađeni su u ranocarskoj tehnici.

¹⁹ E. Bonis, o. c., T. XXI, 39 i T. XXII, 2.

²⁰ Pehari s naborima najviše su producirani u porajnskim radionicama. Prvi put se javljaju u doba Flavijevaca, a ostaju u modi gotovo do kraja carstva, s tim da mijenjaju oblik nabora i tehniku izradbe. Crveni firnis dobre kvalitete i ovalni nabori karakteristični su za II st. Analogije za naš primjerak imamo s područja Panonije i Norika.

A. Schorgendorfer, o. c., p. 26, T. 17, 239 i 241. — E. Bonis, o. c., T. XVII.

Obično kuhinjsko posuđe dobro je zastupljeno fragmentima lonaca, zdjela, vrčeva od žućkaste, crvenkaste i smeđaste gline, na prijelomu sive uslijed nejednakog pečenja. (T. VII, 8—10).

Osim toga, javlja se u ovom sloju rustična keramika s dosta primjese pijeska i kvarca, a na nekim primjercima vidljiv je trag rada ruku. Tako npr. veći ulomak posude podebljanog ruba i ravnije stijenke, sa širim nepravilnim žlijebom, ispod koje je nareskana traka. Glina žućkastosmeđa, stijenka debela. (11,3 cm × 10,5 cm). Inv. 10.450. (T. VII, 11). Na jednom fragmentu velike posude za hranu od sive gline vide se ispod horizontalnog ruba žljebovi, zatim rastegnuta valovnica, a po tijelu metličasti ukras (16 cm × 15 cm). Inv. 10.43 e. (T. VII, 12). Sonda 6.

Nađena su i dva fragmenta glinenih svjetiljki, i to: od nosa volutne svjetiljke tipa Ivanyi I (Loeschcke I) i fragment dna tzv. firma svjetiljke s pečatom COMVNIS (prva dva slova oštećena). (5,2 cm × 3,7 cm). Inv. 10.476. (T. VII, 13). Sonda 7.

Volutna svjetiljka tipa I omiljen je oblik ranocarskog vremena I i II st.²¹ Što se tiče firma svjetiljke majstora Comunisa, ona se može datirati do vremena Trajana, jer njegova djelatnost završava u prva dva decenija II st. Pripada starijoj generaciji sjeveroitalskih majstora te je razvio živ eksport, među ostalim i u Pannoniju²².

Na osnovu analize cjelokupne keramike iz ovog sloja, te na temelju komparativnog materijala²³ i sigilate, može se sloj II a datirati u vrijeme od početka II st. do druge polovine II st.

SLOJ II b (80 cm—1 m)

I ovaj sloj dao je nešto fragmenata sigilate, tera nigre, crveno obojene keramike i obične kućne keramike od crvenkaste, žute i sive gline.

Od sigilata donosim samo tri fragmenta s ukrasom, i to:

- a) fragment s listom i viticom vinove loze, od crvene gline i s crvenom prevlakom dobre kvalitete i srednjeg sjaja. (8,8 cm × 5 cm). Inv. 10.451. (T. VI, 6). Sonda 14.

Ovaj je motiv omiljen na sigilatama Lezouxa, a vrlo je čest i na kasnoantoninjskim sigilatama iz Rheinzaberna²⁴. Naš je primjerak po fakturi rajncabernški.

²¹ D. Ivanyi, Die Pannonische Dampen, Diss. Pann. II, 2, 1935, p. 10.

²² Tržište mu je pored Italije bila Galija, Germanija, Britanija, Recija, Rimska Dalmacija i Panonija. S. Loeschcke, Lampen aus Vindonissa, 1919, p. 275.

²³ E. Bonis, o. c., T. XIII, 11 za naš primjerak T. X, 5; T. VI, 4; za naš T. X, 8; — K. Poczy, Acta. Arch. Hung. VII, 1—4, p. 96, sl. 6, 1 za naš T. X, 6. — A. Schörgendorfer o. c., T. 13, 192 za naš T. X, 4 i T. XII, 1 za naš T. X, 2.

²⁴ Tip lista sa sedam dijelova (plojki) Dechelette 1167 (Lezoux) i Ricken-Fischer tip P 57. Javlja se na velikom broju sigilata iz Rheinzaberna raznih majstora, kao npr. Cerialisa, Respectusa, Florentinusa, Comitialisa i dr. Ricken-Fischer, Die Bilderschüssel der römische Töpfer von Rheinzabern, 1963, p. 195. Za naš primjerak imamo direktnu analogiju u sigilati iz Rheinzaberna otkrivenoj u Lauriacumu. P. Karnitsch, Die Verzierte Sigillata von Lauriacum, 1955, T. 23, 3.

- b) fragment sigilate s figurom Venus i Herakla (?), između kojih je stup. Venus je zaogrnut peplosom, koji pridržava lijevom rukom, dok je desna uzdignuta i ispružena prema mišićavom muškarcu. Glina crvena, prevlaka crvenonaranđaste boje. (8 cm × 5,6 cm). Inv. 10.452. (T. VI, 7). Sonda 8.

Ovakav lik Venus (samo oslonjen na stup) prikazan je od većeg broja majstora, i to: Lezouxa, Blickweilera, Heiligenberga i Rheinzaberna iz kasnoantoninskog perioda²⁵. Naš je primjerak prema fakturi i prevlaci galski.

- c) fragment ukrašen stiliziranom rozetom i zrakasto postavljenim pojasima s nazubljenim trakama. U međuprostorima vitica s listićem i list akanta. Glina svjetlije orvena, prevlaka tamnije crvena i nepostojana, te se otire. (6 cm × 4,5 cm). Inv. 10.453. (T. VI, 8). Sonda 14. Način ukrašavanja i faktura pokazuju da je ova sigilata izašla iz radionice Westendorf, koja je bila aktivna od kraja II st. do sredine III st.²⁶

Među fragmentima tera nigre ističe se veliki ulomak zdjele (rekonstruirana) polukuglastog oblika, trakastog ruba, koja je ukrašena pojasima od po sedam redova gustih trokutastih ureza. Između pojasa je sgrafito CANDIDA. Ispod zadebljanog ruba plitki žlijeb. Po cijeloj površini blago facetirana. (Promj. 23 cm, vis. 9 cm). Inv. 10.454. (T. VII, 16). Sonda 5.

Iako je rađena u sličnoj tehnici kao ranocarske zdjele tog tipa, ona ima izrazito debele stijenke i zdepast trakasti rub, te predstavlja dekadansu tog tipa.

Otkriveno je dosta fragmenata rubova, stijenki, dna i drški lonaca, zdjela i tanjura od žućkaste, crvenkaste, smeđaste i sive gline, na kojima ponekad ima i tragova boje ili gorenja, Donosimo samo neke oblike:

- a) fragment tanjura ravnog dna i okomite, malo zavinute stijenke, dosta dubok. (6,2 cm × 6,8 cm). Inv. 10.455 a. (T. VII, 14). Sonda 5 a;
- b) fragment donjeg dijela tanjura s povišenom stajaćom plohom i zaobljenom stijenkom. Glina žućkastocrvena, mekša faktura. Inv. 10.455 b. (T. VII, 15). Sonda 7;
- c) fragment zdjelice s uvijenim i jače zadebljanim rubom. (T. XII, 4). Sonda 5 a;
- d) fragmenti lonaca slabije i jače razgrnutog ruba od crnosive gline. (T. VII, 18, 19). Sonda 6;

²⁵ Dechelette tip 184 (Lezoux). o. c., p. 38. — Stensfield—Simson, *Central Gaulish Potters*, 1958, p. 61, 286. Ovaj je motiv preuzet i od istočnogalskih majstora, kao npr. Ianuariusa iz Heiligenberga, Avitusa iz Trieria, na sigilatama iz Rottenburga i dr. R. Forrer, *Die Römische Sigilata Töpfereien von Heiligenberg, Disheim . . .*, 1911, p. 149, sl. 81. — Fölzer, o. c., T. XXVII, 290 (naša se ne oslanja na stup).

²⁶ Ova je radionica najvećim dijelom preuzela repertoar ukrasa rheinzaberških radi-

onica, a djelomično i istočnogalski. Samo je faktura i prevlaka na njenim proizvodima slabija. Dosta su izvozile u Panoniju, a osobito u logore Limesa. Hefner, *Die römische Töpfereien in Westendorff, Obergermanische Archiv*, 1803; Kellner, *Zur Sigilata Töpferei von Westendorf, Sonderdruck aus Baier, Vorg. Blätter*, 26, 1961; K. Kiss, *Die Terra Sigillata Fabrik aus Westendorf, Arch. Ert*, 1946/48. Tip stilizirane rozete Ricken-Fischer 0 42 a.

e) dno posudice s užom prstenastom nožicom, tanje stijenke, crvene boje sa sedefastom prevlakom (6 cm × 5 cm). Inv. 10.455 c. (T. VII, 21);

f) donji dio posude, ravne stijenke, poput lonca za cvijeće. Glina siva, deblja stijenka. (7,5 cm × 7 cm). Inv. 10.455 d. (T. VII, 17). Sonda 5;

Većina ovih primjeraka ima bliskih analogija među keramičkim materijalom Ptuja, Varaždinskih Toplica i Osijeka, a na širem panonskom području Akvinkuma, Intercise, Vile Tac Fovenypuszta i dr.²⁷

NAJMLAĐI HORIZONT (III)

Ovom horizontu pripadaju slojevi od 40 cm—80 cm, koji sadrže u sistematski istraženom dijelu kamene temelje i podove, a u ostalim sondama tragove devastiranih zidova, te mnoštvo keramičkog materijala. Analiza keramike pokazala je duži kontinuitet života u ovom horizontu, a čini se da je bila i stanovita vremenska cezura, koju obilježava sloj gara na dubini od 60 cm. Da je život nastavljen, pokazuju ne samo nalazi keramike i željeznog alata u gornjim slojevima nego i novi pod u prostorijama (dub. 50 cm) i zid povezan blatom (sonda 2 a). Kako postoji očita razlika među keramičkim materijalom sloja 60 cm—80 cm (III a) i sloja 20—60 cm (III b), to će biti analiziran posebno.

SLOJ III a (60—80 cm)

Ovaj sloj dao je svega nekoliko fragmenata sigilate s tamnije crvenom prevlakom, manje postojanom (Rheinzbarn, Westendorf), koja obilježava dekadansu sigilata tokom III st. Svi su fragmenti bez ukrasa.

Crveno obojena keramika i dalje se nalazi, samo je namaz boje više smeđast i lako se otire. Donosimo ove primjerke:

a) polukuglasta zdjela, uvinutog ruba s dva žlijeba i pojasom od tri reda ureza. Glina žućkasta, mekše fature, namaz svjetlosmeđ, većim dijelom otpao. (10,5 cm × 8,6 cm). Inv. 10.456 (T. VIII, 1). Sonda 7;

b) tanjuri horizontalnog ruba, profiliranog ili koljenasto previnutog, tako da jače ili slabije visi. Namaz boje svjetlosmeđast ili narandžast, slabije kvalitete (10,4 cm × 5,8 cm; 9,2 cm × 5,5 cm; 6,4 cm × 8,2 cm). Inv. 10.457 a—c. (T. VIII, 2—5). Sonde 4, 5 i 8.

Veći broj fragmenata pripada običnom posuđu za svakidašnje svrhe iz prirodne boje gline — crvene, smeđe, žućkaste i sive kao npr.:

c) posudici kosih stijenki i ravnog ruba sa žljebovima od lončarskog kola na nutarnjoj strani (13 cm × 7,8 cm). Inv. 10.458. (T. VIII, 6). Sonda 4;

d) donjem dijelu ovećeg vrča od žućkaste gline s plitkim žljebovima na vanjskoj strani. Mekša faktura. (14 cm × 12,5 cm). Inv. 10.459. (T. VIII, 7);

²⁷ A. Schörgendorfer o. c., T. 20, sl. 10, 3 za naš T. XII, 4; T. 5, 76 za naš T. XII, 2. — K. Poczy, o. c., p. 123, sl. 10, 3 za naš T. XII, 4 i p. 122, sl. 9 i 11 za naš T. XII, 5 i 6. Mitteilung über Röm. Funde in Hedderheim, IV, 1907, T. I, 19 za naš T. XII, 12, T. I, 16

za naš T. XII, 9, T. V, 8 za naš T. XII, 11. Za primjerak sa sedefastom prevlakom (T. XII, 12) vidi K. Poczy, o. c., p. 115 (poč. III st.). Osim toga, dosta komparativnog materijala u keramičkim zbirkama Ptuja, Osijeka i Var. Toplica.

- e) lončićima jače ili slabije razgrnutog ruba od smeđaste i sive gline. Sonde 4 i 5 a. Inv. 10.459 a—c;
- f) fragment kadionice tzv. Räucherschale, s plastičnom valovnicom u dva reda, koja dosta strši od stijenke. Glina crvenkasta, na prijelomu crnosiva uslijed nejednakog pečenja. (7 cm × 5,7 cm). (T. VIII, 8). Sonda 4;
- g) nožica od tronožne posude s prstenasto podebljanim obodom. Glina žućkastosivkasta s dosta primjesa pijeska. (11,8 cm × 7,3 cm). Inv. 10.460 b. (T. VIII, 9). Sonda 4;

Grublje posuđe s primjesom pijeska i kvarca od crnosmeđaste i sivocrne gline također je zastupljeno, iako ne tako bogato kao u nižim slojevima. To su fragmenti:

- a) lonaca jače ili slabije razgrnutog ruba. Jedan ima žljebove na vratu i okomite brazde (dublje na truhu). (8,2 cm × 6,5 cm). Inv. 10.461. (T. VIII, 10). Sonda 6;
- b) posude neznatno uvijenog ruba, na obodu zadebljanog, i ravne stijenke. Uz rub ukrasa prekinute valovnice, a ispod nje horizontalni i kosi urezi naizmjenično. Na nutarnjoj strani također valovnice. (6,7 cm × 6 cm). Inv. 10.462 (T. VIII, 11);
- c) od posude sličnog oblika s paralelnim i okomitim brazdama naizmjenično. Glina crnosiva, vrlo grube fature. (7,3 cm × 5 cm). Inv. 10.463. (T. VIII, 12). Sonda 8;
- d) fragment posude s grubim metličastim ukrasom s obje strane. Glina smeđasta, s mnogo čestica kvarca. (6 cm × 5,6 cm). Inv. 10.464. (T. VIII, 13).

Sva ova keramika, iako u nekim oblicima još vezana uz tradicije ranocarorskog vremena, po svojoj fakturi i pečenju, debljoj stijenci, zdepastijim profilima, slabijoj raščlanjenosti, nepostojanom namazu boje i jednoličnijim oblicima, pokazuje stanovitu dekadansu keramičke proizvodnje, koja je karakteristična za III st. Import pomalo jenjava, a provincijalne radionice proizvode serijsku robu, kod koje se ne pazi dovoljno na obradu detalja — ruba, drške, dna i ukrasa.

Datiranje ovog sloja u III st. potvrđuju i analogije kako s našeg područja tako i s teritorija ostalog dijela Panonije i Norika²⁸. Osim toga, ovaj sloj leži iznad sloja II b, koji je sigilatom datiran u kasnoantoninsko doba i prve decenije III st.

SLOJ III b (40 cm—60 cm)

Prilikom analize keramike iz ovog sloja može se zapaziti da dominiraju dvije vrste keramike — plavkastosiva, glatkih stijenci i gruba s mnogo primjese kvarca i pijeska. Osim toga se prvi put javljaju ulomci posuda za drobljenje (tzv. Reibschale), koje imaju smeđu ili zelenu olovnu ocaklinu bilo po cijeloj površini, samo na nutarnjoj strani ili djelomično na vanjskoj strani²⁹. Kod dva primjerka

²⁸ K. Poczy, o. c., p. 122, sl. 9, 5 za naš primjerak T. XIII, 16; T. X, 7 za naš XIII, 11, T. X, 1 za naš XIII, 14, T. VII, 6 za naš XIII, 9.

A. Schörgendorfer, o. c., T. 6, 87 za naš primjerak T. XIII, 6; — K. Sagy, Intercisa I, T. XXIV, 10 i T. XXIII, 14. — Slične pri-

mjerke nalazimo među keramičkim materijalom iz Ptuja, Osijeka i Vinkovaca.

²⁹ Ovaj tip posude potječe iz Italije, gdje se javlja već u Augustovo vrijeme. U Panoniju dolaze u II st. te se proizvode i u domaćim radionicama. U kasnoantikno doba prevlače se olovnom ocaklinom,

vidljivi su tragovi crvene boje na horizontalnom rubu. Na jednom mrlje crvene boje djeluju kao marmorizacija (T. IX, 1 i 2). Inv. 10.464.

Gotovo identične primjerke nalazimo među materijalom iz Vile Tac Fövenypuszta, gdje je otkrivena radionica ocaklene robe, koju E. Thomas datira u posljednje decenije III st. i sam početak IV st.³⁰

Isto tako fragment ječne posudice iz sonde 7 s gustim urezima u pojasima, koji se izmjenjuju s plitko proturanim trakama, identičan je s primjercima iz ove radionice³¹. (5,2 cm × 2,5 cm). (T. IX, 3). Inv. 10.465.

Među fragmentima sivog posuda najviše je valjkastih drški od vrčeva, većih i manjih (T. IX, 4), a ponekad je drška trakasta, s plitkim središnjim žlijebom (T. IX, 5).

Osim toga, javljaju se dna posuda s užom, nestabilnom nožicom (tzv. Zapfenfuss), koja su karakteristična za kasnoantikne vrčeve, kao i grlo vrča s izljevkom, koji se po obliku i fakturi također može datirati u III i IV st.³² (9 cm × 7,6 cm). Inv. 10.466. (T. IX, 6, 7 i 8).

Grublje posude za spremanje hrane zastupljene su većim loncima i fragmentima dolija.

Lonci imaju najčešće razgrnut rub, jače zadebljan, ili zavinut i zdepast. Debljih su stijenki. Glina smeđasta, tamnije i svjetlije siva, na površini hrapava. Inv. 10.467. (T. IX, 9—11). Sonde 6, 8 i 9.

Fragmenti dolija pretežno su od smeđaste ili sive gline, debelih stijenki i horizontalnih rubova, koji su većinom posve glatki (T. IX, 13, i T. X, 1, 2 i 4), a nekad se na širokom rubu nalaze brazde (T. X, 2) ili duboki žlijebovi (T. X, 5). Vrat i tijelo ponekad su prekriti brazdama u horizontalnim ili raznim smjerovima (T. XV, 1 i 3) ili su ove raspoređene u snopovima i sežu gotovo do dna posude (T. X, 1), kao što je to bilo uobičajeno u početku carstva (I st.).

Ne samo karakter keramike iz ovog sloja, koja ga datira u III i IV st., nego i novci pokazuju da je naselje trajalo i u IV st. (najmlađi novac Gracijana, dub. 40—60 cm. Sonda 6 c).

Među građevnim materijalom otkriveno je pet ulomaka opeka s pečatom, porred dva već ranije spomenuta, koji potječu s istog terena. Svi imaju jednak radio-nički pečat, i to:

fragment iz sonde 2 a (sloj 60 cm—80 cm)	LOC
fragment iz sonde 6 (sloj 90 cm— 1 m)	(L) OCT
dva fragmenta iz sonde 8 (sloj 60 cm × 80 cm i 80 cm × 1 m)	L OCT i CT SI (T. X, 6 i 7).
fragment iz 1947. god.	LOCT SE
fragment iz profila Plitvice	LOCT (inv. 10.468).

³⁰ E. Thomas, *Die Römerzeitliche Vila...*, T. LI, 12—18.

³¹ *Ibid.*, T. XLIX, 1—8. — *Römische Villen in Pannonien*, 1964, T. CCV.

³² A. Schörgendorfer, o. c., T. 41, 506, T. 37, 454, T. 41, 519 i 521. — K. Sagy, o. c., T. XXI, 5 i 6. — A. Sz. Bürger, *The Late Roman Ce-*

metery at Sagyar, *Acta Arch. Hung.* XVIII, 1—4, 1966, p. 202, 2 (grob 18) i p. 213 (grob 172, 1). B. Mitrea—C. Preda, *Necropoles du IVe siècle de notre ère decouverte en Muntenie Bukuresti*, 1966, p. 360, fig. 228, 3 i p. 260, fig. 96, 2. Ima dosta analogija za lonce i vrčeve kao npr. p. 298, fig. 146, 7; p. 236 fig. 52, 5, p. 231, fig. 45, 3 i dr.

Ovo je pečat privatnog ciglara L(ucius) OCT(avius) Se(cundus)-a, od kojeg su nađene tri opeke s istim pečatom u Ptuju i Hajdini kod Ptuja³³ i jedna u termama u Varaždinskim Toplicama, a koji je vjerojatno djelovao u samom Ptuju i svojim proizvodima opskrbljivao okolno područje.

Prema položaju u kojem su opeke nađene one spadaju u srednji i mlađi horizont. Ranije smo, analizirajući keramiku iz ovih slojeva, konstatairali da pripada kraju II i III st. pa se stoga djelatnost ovog majstora ne može uže datirati, nego staviti u raspon od kraja II do kraja III st. Kao dopunu toj dataciji donosim podatak iz Varaždinskih Toplica, gdje je, kao što smo spomenuli, otkriven u nasipu kupališnog kompleksa iz vremena cara Konstantina (iza kaldarija, br. 8) ulomak s istim pečatom. Time on pripada građevnoj fazi koja je prethodila konstantinovskom razdoblju, što bi se okvirno poklapalo s naprijed pretpostavljenom datacijom.

Za kronologiju ovog lokaliteta od veće su važnosti i novci (5 komada), iako ne mogu uvijek precizno datirati sloj u kojem su nađeni, kao što je slučaj sa sondom 3, u kojoj su novac Aleksandra Severa (40 cm dub.) i novac Konstanacija II (30 cm dub.) ležali u blizini jedan drugog. U sondi 6 c, neposredno iznad samog temeljnog zida (40 cm dub.), otkriven je novac cara Gracijana.

Ova tri novca samo okvirno ukazuju na činjenicu da je naselje funkcioniralo kroz III i IV st., odnosno od doba Severa do Gracijana, što se gotovo poklapa s ostalim materijalom iz srednjeg i mlađeg horizonta.

Međutim, dva novca mogu pouzdanije datirati izgradnju cestovne mreže oko naselja, i to: trag ceste u sondi 11 u doba Klaudija Gotika, a cestu u sondi 9 u doba Valentinijana.

NOVCI³⁴

1. Av. IMP. ALEXANDAR PIVS AVG (222—235) Glava sa zrakastom krunom, nadesno Rev. PROVIDENTIA AVG SC Božica providnosti an fas, drži klasje i rog obilja, do nogu modius, lijevo	COH. 2. IV, p. 453, no. 511. (sonda 3) (T. XI, 1 a i b)
2. Av. IMP. CLAVDIVS P. F. AVG (268—270) Glava sa zrakastom krunom, nadesno Rev. VICTORIA EXERCIT Trofej s robom na desnoj strani, dolje	(sonda 11) (T. XI, 2 a i b)
3. Av. IMP. FL. VAL. CONSTANTIVS P. F. AVG (323—361)	

³³ J. Silagyi, *Inscriptiones Tegularum Panonicarum*, Diss. Pann. II, 1, 1932, T. XXXI 54 a, b i d. — M. Abramić, *Führer durch die Denkmäler d. Stadt Poetovio*, p. 59.

³⁴ Zahvaljujem kolegi M. Gorencu, višem naučnom suradniku Arheološkog muzeja u Zagrebu i kolegici Zdenki Dukat, kustosu, za pomoć pri određivanju novca.

Glava s dijademom, nadesno (sonda 3)
 Rev. FEL. TEMPORUM. REPARATIO (T. XI, 3 a i b)
 Pobjednik okrenut nalijevo ubija sužnja do nogu

I
 u polju $\frac{\text{I}}{\text{SMTS}}$

4. Av. D. N. VALENTINIANVS P. F. AVG
 Glava s dijademom, nadesno (sonda 9)
 Rev. GLORIA ROMANORVM (T. XI, 4 a i b)
 Car s labarom u sredini, sužanj s lijeve strane
 u polju SISC

5. Av. D. N. GRATIANVS P. F. AVG (375—383) COH. 2, VIII, p.
 Glava s dijademom, nadesno 130, no. 34
 Rev. FELICITAS REIPUBLICAE (sonda 6 c)
 Viktorija ide nalijevo, drži vijenac i palmu (T. XI, 5 a i b)

D I
 u polju $\frac{\text{D I}}{\text{SISC}}$

Vjerojatno prekov u početku legende.

Napokon, za datiranje se mora uzeti u obzir i fibula, koja je otkrivena u sondi 13 (sloj 40 cm—60 cm). Fibula ima nešto spušten luk prema nožici, koja je uzvracena, te ima dvaput omotanu petlju. Igla nedostaje. Materijal: bronca. Duž. 5,6 cm. (T. IX, 14). Inv. 10.478.

Ovaj tip fibule predstavlja retardaciju keltskog tipa, te se u Panoniji i Podunavlju javlja u većem broju, osobito u Carnuntumu i Brigetio. Patekova i Kovrigova smatraju da su pod germanskim utjecajem³⁵. One su u upotrebi kroz cijelo III st., a neke varijante sporadično se sreću i u IV st.³⁶

Z A K L J U Č A K

Prema položaju lokaliteta i karakteru zidova i žbuka, koji su masivni i grube teksture i fature, u prvi mah se činilo da se radi o jednom fortifikacionom objektu koji je štitio prijelaz preko rijeke (rimski most) i sjecište antiknih putova prema Ludbregu (trag u sondama 1 i 9) i Varaždinskim Toplicama (sonda 11).

Međutim, detaljnija analiza cjelokupnog materijala pokazala je drugačiju sliku:

keramika ima izrazito nasebinski karakter;
 sedam opeka nose pečat privatnog ciglara Luciusa Octaviusa Secundusa;
 željezni alat — nožići, spone, ključ, okovi i čavli također pripadaju inventaru naselja;

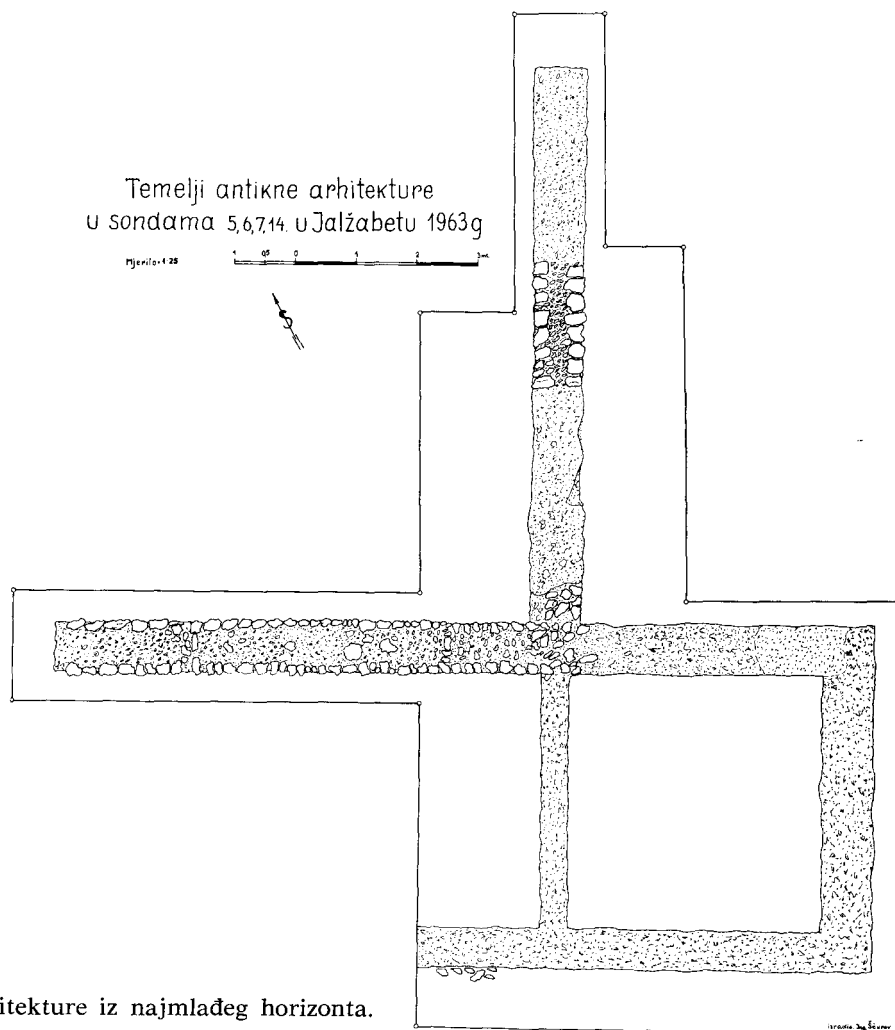
³⁵ E. Patek, Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen, Diss. Pann. II, 19, 1942, T. XXVI, 1 i p. 137. — I. Kovrig, Die Haupttypen der Kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien, Diss. Pann. II, 1937, tip XI, p. 122.

³⁶ E. Patek, o. c., p. 137. — B. Mitrea—C. Preda, o. c., p. 207, fig. 10, 1 i 2 i p. 382 fig. 251, 6.

velik broj kostiju domaćih životinja³⁷ — goveda, konja, ovce, koze i svinje, govori o uzgoju stoke, a kosti divlje patke i lisice o lovu, koji je i danas na tom području razvijen.

Uzimajući sve ove činjenice u obzir, dolazi se do zaključka da otkrivena arhitektura pripada kompleksu vile rustike, koja je vjerojatno, zbog izloženog položaja u nizini, u neposrednoj blizini Dravskog limesa, te zbog vremena svog funkcioniranja, bila masivno građena, odnosno utvrđena.

Takove su vile nađene u većem broju u Galiji, Germaniji i Panoniji, osobito u blizini Blatnog jezera (Balaton), te su karakteristične za kasnije razdoblje carstva³⁸.

Sl. 6. Plan arhitekture iz najmlađeg horizonta.

³⁷ Zahvaljujem prof. Stjepanu Vukoviću, koji je determinirao sve nalaze kostiju i zubi.

³⁸ Npr. Vile u Serville, Saarltdorfu, Tielbachu, Vila Stahl i dr. E. Swoboda, Römische und Romanische Paläste, 1919, p. 105,

11, 112 i 116. — Bonner Jahrbücher, 133, 1928, fig. 56. — Germania Romana, 2, 1924, T. XXVII. — Germania V, 1921, p. 65, fig. 5. — E. Thomas, Römische Villen in Pannonien, p. 389.

U Panoniji one se javljaju u III i početku IV st., te im prednja fasada na krajevima završava rizalitima, ali ako su jače utvrđene, imaju kule na sva četiri ugla. E. Thomas donosi sve varijante koje su dosad poznate u Panoniji³⁹.

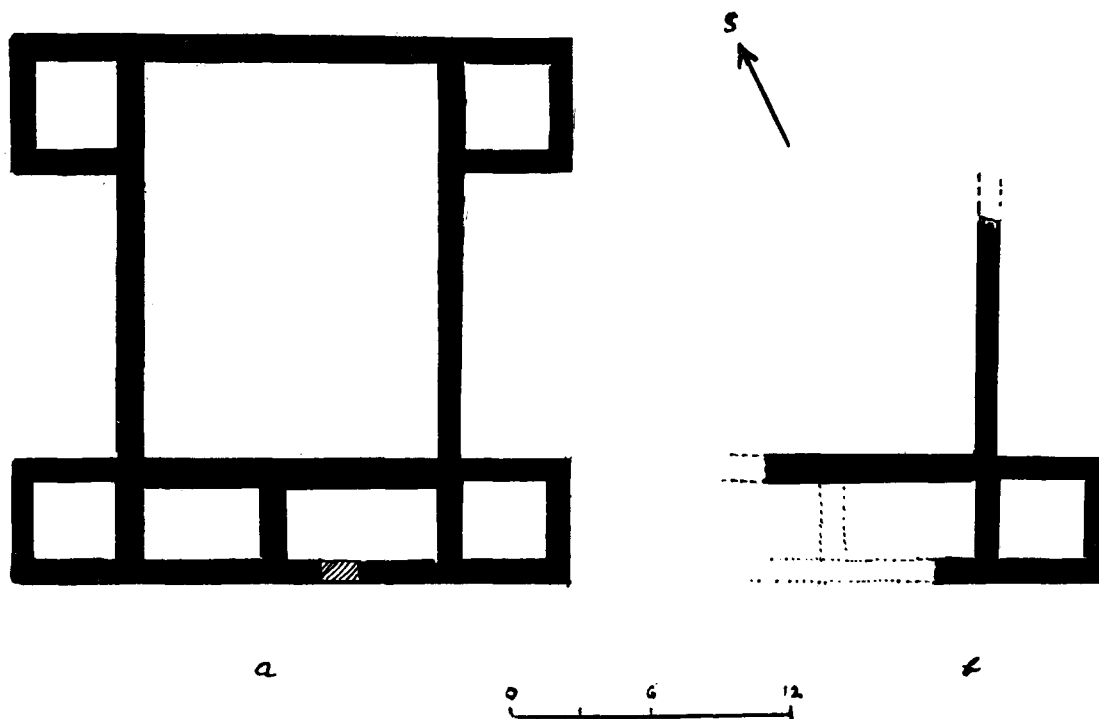
Iako tek malim dijelom istražena, arhitektura u Jalžabetu (sl. 6), po svojoj tlocrtnoj shemi, ima najbližu analogiju u III zgradi utvrđene vile u Gyulafiratót-Pogánytelek iz III i IV st.⁴⁰

Jugoistočna ugaona prostorija 1 vile u Jalžabetu odgovara po položaju, veličini i debljini zidova prostoriji IV spomenute vile, a zid pravca sjever-jug prostora 3 zidu C, koji je u stvari istočni perimetralni zid građevine kao i kod naše vile (sl. 7 a i b). Arheološki materijal također je srodan⁴¹.

Thomasova datira ovu vilu u III i IV st., ali spominje i starije faze iz I i II st., od kojih ima i nešto tragova zidova (iz II faze).

Slična je situacija i s lokalitetom u Jalžabetu, koji također ima starije i mlađe faze života.

Najstarija je etapa, kao što smo već ranije konstatirali, markirana samo keramičkim nalazima i slojem paljevine, dok arhitekture u zasad istraženom dijelu

Sl. 7. Tlocrt vile rustike u Gyulafiratót-Pogánytelek i jugoistočni dio vile u Jalžabetu.

³⁹ Po mišljenju nekih autora porijeklo rizalita treba tražiti u stoama helenističkog razdoblja. U samoj Italiji oni se rjeđe javljaju i nemaju fortifikacioni karakter. E. Thomas drži da vile s rizalitima predstavljaju tip provincijalne vile, koji je izrastao iz nužne potrebe zaštite i obrane. Za Panoniju je

karakterističan od III st. nadalje i ne mora biti vezan uz učvršćivanje limesa u kasno anticko doba (npr. za Valentinijana o. c., p. 359, fig. 174).

⁴⁰ E. Thomas, o. c., p. 44, fig. 19 i 20.

⁴¹ Ibid. T. CCVIII i CCV.

nema. Prema keramici može se ovaj horizont datirati u drugu polovinu I st. i u prvu polovinu II st. Iako debeo sloj gara govori o stradanju, život je obnovljen na istom mjestu.

Materijal (osobito sigilata) iz srednjeg horizonta, u koji su ukopani temelji kamene arhitekture i koji su pokrivali podovi prostorija, datira ovaj horizont od doba Trajana do prvog decenija III st.

Zivot se nastavlja u III stoljeću, te ovom razdoblju pripada kamena arhitektura. Osim keramike o tome govori i novac Aleksandra Severa (sonda 3) i Klauđija Gotika (sonda 11), za čije je vrijeme vjerojatno izgrađena cesta prema Aquae Jasae, koja je išla uz zapadnu stranu kompleksa s arhitekturom (trag ceste u sondi 11), a koja se može pratiti i izvan areala lokaliteta. Za cara Valentinijana mogla je biti načinjena cesta uz južnu stranu građevine, koja je vodila u smjeru Ludbrega (Iovia), što potvrđuje nalaz novca u tvrdom sloju ceste u sondi 9 (trasa ove ceste može se pratiti izvan područja istraživanog terena). Nije isključeno da je i ranije postojala komunikaciona mreža.

Da li novac cara Gracijana (sonda 6 c) ukazuje na završetak života antiknog naselja uz rijeku Plitvicu, ne može se sa sigurnošću tvrditi, ali po svoj prilici zgrada tada nije funkcionirala. Možda toj kasnoj fazi pripada zidici u sondi 2 a, koji je građen od istog materijala (poluobrađeni žućkasti vapnenac), ali je vezan samo blatom.

Da je na istom mjestu bilo života i u srednjem vijeku, barem u zapadnom dijelu nalazišta, pokazuju fragmenti srednjovjekovne keramike u sondama 2 i 2 a.

Nakon što je istražen kompleks stavljen u vremenski okvir, postaje jasniji njegov karakter i uloga u društveno-političkim i privrednim zbivanjima u neposrednom zaleđu Dravskog limesa.

U vrijeme kad je izgrađivan taj sektor Limesa i kada počinje jača urbanizacija jugozapadne Panonije (II st.) bilo je potrebno osigurati i njegovu ekonomsku bazu podizanjem cijelog niza privrednih dobara i zaselaka u plodnim dolinama Drave, Plitvice, Bednje i Save⁴².

Tom razdoblju pripadaju starije faze naselja u Jalžabetu.

U kasnije carsko doba, zbog sve češćih upadica barbarskih plemena i pustošenja, naglo opada živalj i privreda Panonije, tako da seoske vile sa svojom ekonomijom dobivaju sve više na važnosti. Međutim, zbog nesigurnih prilika u drugoj polovini III st. i početkom IV st. vile rustike poprimaju utvrđeni karakter⁴³, a zbog sve veće izoliranosti orijentirane su pretežno na samoudržavanje.

Ovom razdoblju pripada najmlađi horizont s kamenom arhitekturom.

Čini se da su uzgoj stoke, osobito goveda i konja, te lov bili glavna privredna grana vile rustike u Jalžabetu.

⁴² U poglavlju o vilama u dravsko-savskom području Thomasova donosi podatke koji su u poredbi s onim o vilama iz mađarskog dijela Panonije manjkavi i oskudni, jer se kod nas vrlo malo radilo na toj problematici. O. c., p. 336—352.

⁴³ U to je vrijeme cijelo carstvo utvrđivano i zaštićivano, tako da je poprimilo, prema navodu Rostowtzeffa, karakter utvrđene zemlje. Gesellschaft und Wirtschaft in Römischen Kaiserreich, II, 1929, T. I i LXII.

FORSCHUNG IN JALŽABET
EIN BEITRAG ZUR KENNTNIS DES LEBENS IM HINTERLAND
DES DRAVA LIMES

In Aufsatz werden die Ergebnisse der archäologischen Forschungen in Jalžabet, neben Varaždin, im Jahre 1962 und 1963 und zwar auf dem Gelände der Landwirtschaftsgenossenschaft dargelegt.

Die früheren Rekognoszierung dieses Gebietes (1947 und 1961) geben Grund zur Annahme, dass es sich um eine antike Fundstätte handelt, die in den Rahmen des Limes entweder unmittelbar oder als sein ökonomisches Hinterland gehört (Substruktionen der römischen Brücke am Ufer des Flusses, der Fund eines keltischen Schwertes und der an Silvanus von den Soldaten der XIII Legion gewidmete Altar).

Die Fundstätte liegt am Ufer des Flusses Plitvica, und die antiken Funde kann man an der Oberfläche im Umfang vom 300 m × 100 m verfolgen. Im Jahre 1962 wurden Forschungen im Nordteil des Terains (Sonden 1—5) und im 1963 die Sondierung im südlichen Teil (Sonden 5a—14) ausgeführt. Der systematisch erforschte Raum entstand durch Verbindung der Sonden 5, 5a, 6, 7, 8 und 14 und betrug die Fläche von 15 m × 14 m bzw. 210 m².

Nachdem der Verlauf der Grabung und der Inhalt der Sonden in kurzen Zügen dargelegt wurde, analysiert d. Vf. die im systematisch erforschten Raum entdeckte Architektur. Es handelt sich um massive Fundamente eines Gebäudes von welchen drei Räumlichkeiten ganz oder teilweise befreit worden sind (Abb. 5). Die Mauern sind sehr massiv, von grober Textur und der Malter enthält ein grobkörniges Agregat aus Kieselsteinen und Geröll (Taf. II, 2); sie sind ausgeglichen und mit einer dickeren Malterschichte überzogen (Taf. I, 2).

Im zweiten Teil des Aufsatzes wird die Stratigraphie und Chronologie der Grabung vorgelegt.

Die Schichten bis zu 75 cm Tiefe haben den Charakter eines antiken Baudammes (Schutt) mit viel Steinmaterial, gebrochenen Ziegeln, Malter und Brandresten. Nur in der Sonde 6 ist eine Wand fast bis zur heutigen Erdoberfläche erhalten. Die Analysen zeigen, dass die Architektur bis auf die Grundmauern zerstört ist. Die Grundmauern selbst reichen von 0,75 m—1,5 m Tiefe. In der Tiefe von 50 cm—60 cm werden die Spuren zweier Böden aus roter Tonerde sichtbar. Unter den Grundmauern auf 1,25 m Tiefe, befindet sich eine sichtbare Brandschichte (5 cm) und bis zu 1,40 m Tiefe setzt sich die antike Schichte fort, darauf folgt steriler gelber Lehm. Die tiefste Schichte unter der Brandlinie (1,20 m—1,40 m) gehört in bezug auf ihr archäologisches Inventar, besonders hinsichtlich der Keramik, zum ältesten Horizont der Siedlung (I), die vermutlich im Brand unterging.

Die Schichten von 1 m—1,20 m und 0,80 m—1 m Tiefe, sind der Qualität und dem Inhalt nach verwandt, zeigen aber eine längere Lebenskontinuität und gehören zum mittleren Horizont (II) der Siedlung. Der jüngste Horizont (III) (20 cm

—80 cm) mit seiner steinernen Architektur musste längere Zeit andauern, obwohl auf den bisher entdeckten Fundamenten keine Bauphasen zu unterscheiden sind. Indes verweisen die Reste zweier Böden (50 cm und 80 cm), eine dünne Brandschicht (60 cm Tiefe), eine mit Hüttenlehm gebundene Wand in der Sonde 2 (Tiefe 25 cm), sowie Keramik und Münzen auf eine längere Lebenskontinuität.

Für die Chronologie dieser Fundstätte ist, wie d. Vf. betont, die Keramik von hervorragender Bedeutung, besonders Sigillaten, weil Eisenfunde, wenn auch in grösseren Mengen entdeckt, für die nähere Zeitbestimmung nicht geeignet sind. Sogar Münzen, abgesehen von zwei Ausnahmefällen, dienen nur für eine beiläufige Datierung.

Auf Grund der Keramikanalyse in den Schichten und mit Hilfe der Parallelen datiert d. Vf. alle drei Horizonte folgendermassen:

- a) der älteste Horizont (I) (1,20 m—1,40 m) ins I. Jh. und die ersten Jahrzehnten des II. Jh.'s.
- b) der mittlere Horizont (II) (80 cm—1,20 m) von der Trajanzeit bis Anfang des III. Jh.'s.
- c) der jüngste Horizont (III) (20 cm—80 cm) mit steinerner Architektur in das III. und IV. Jh. (Abb. 6).

Bei der Zeitbestimmung sind zwei Münzen, die in den harten Schichten der römischen Strassen in den Sonden 9 und 11 (cca 60 cm Tiefe) entdeckt wurden, von grosser Bedeutung. Es handelt sich um Münzen von Claudius Gothicus (Sonde 11) und Valentinianus (Sonde 9); sie gestatten d. Vf. die Vermutung aufzustellen, dass die Strassen damals die nördliche und westliche Seite des architektonischen Komplexes entlang gebaut wurden und in Richtung der benachbarten Siedlungen Ludbreg (Iovia) und Varaždinske Toplice (Aquae Iasae) führten.

Die übrigen Münzen wie z. B. von Alexander Severus, Constantius II und Gratianus, geben einen Hinweis auf das Bestehen der Siedlung im III. und IV. Jh.

Die Funde der mittelalterlichen Keramik (Sonden 2 und 2a auf 20 cm Tiefe) beweisen, dass die Siedlungskontinuität bis in das Mittelalter feststellbar ist.

Diese Fundstätte gab sieben Ziegel in Fragmenten mit dem Stempel L OCT SE, die aus der Werkstätte Lucius Octavius Secundus (oder Secundianus) stammen, deren Produkte in Ptuj mit Hajdina (Poetovio) und Varaždinske Toplice (Aquae Iasae) ebenfalls vorhanden sind.

Im Schlusswort bemüht sich d. Vf. den Charakter und die Funktion der steinernen Architektur aus dem jüngsten Horizont zu bestimmen.

Es handelt sich voraussichtlich um eine Villa rustica, die, wegen ihrer exponierten Lage in der Ebene und in der Nähe des Drava Limes, massiv gebaut und wahrscheinlich auch befestigt war, wie dies bei vielen Villen der spätantiken Zeit in Gallien, Germanien, Dalmatien und Pannonien der Fall gewesen war.

Für die Villa in Jalžabet, obwohl sie nur teilweise freigelegt ist, findet sich eine naheliegende Analogie in dem Gebäude III der Villa rustica in Guylafiratot-Poganytelek (Abb. 6), die E. Thomas in das III. und IV. Jh. datiert (Römische Villen in Pannonien, 1964, p. 44).

Auf Grund der grossen Menge Tierknochen und Zähne (haupts. von Rindern und Pferden) welche im jüngsten Horizont (III) entdeckt wurden, stellt d. Verf. abschliessend die Behauptung auf, dass die Hauptwirtschaftszweige der Villa rustica in Jalžabet Viehzucht und Jagdwesen waren.

TEXTABBILDUNGEN

1. Situationsplan der Lokalität mit den Sonden.
2. Die Aussicht auf zwei Böden und auf die dickere Brandschichte in der Sonde 6.
3. Die Aussicht auf die gelockerte Wand in dem nördlichen Profil der Sonde 7.
4. Der westlichen Blick der östlichen Wand aus dem Raum 1 mit der dickeren Brandschichte.
5. Das ideale Schema der Schichten im systematisch untersuchten Teil der Lokalität.
6. Der Plan der Architektur aus dem jüngsten Horizont.
7. Der Grundriss der Villa rustica in Gylafiratot-Poganytelek und der süd-östliche Teil der Villa in Jalžabet.

TAFELN

T.	I	1. Die Aussicht auf die Wändekreuzung in den Sonden 5 und 5a. 2. Die Aussicht auf den süd-östliche Teil des Raum 1.
T.	II	1. Der Raum 1 und der östlichen Teil des Raumes 2. 2. Die nördliche Wand des Raumes 2 (in der Sonde 14).
T.	III	1. Die Aussicht auf die östliche Wand des Raumes 3 und die südlichen Räume 1 und 2. 2. Der nördliche Teil der östlichen Wand des Raumes 3 aus grober Textur.
T.	IV	1. Strassenspur in der Sonde 9. 2. Querschnitt der Strassenschichten in derselben Sonde.
T.	V	Keramische Funde aus dem ältesten Horizont I.
T.	VI	Sigillata Fragmente aus dem mittleren Horizont (Schichten IIa und IIb).
T.	VII	Keramische Funde aus dem mittleren Horizont (Schichten IIa und IIb).
T.	VIII	Die Keramik aus dem jüngsten Horizont (untere Schichte IIIa).
T.	IX	Die Keramik aus dem selben Horizont (obere Schichte IIIb).
T.	X	Fragmente der Dolia und Ziegelsteine mit dem Stempel des Meisters L.OCT.SEC.
T.	XI	Die Münzen von Kaisern des III und IV Jhs. und die eisernen Gegenstände aus dem mittleren und jüngsten Horizont.

2

1. Pogled na križište zidova u sondama 5 i 5 a. 2. Pogled na jugoistočnu prostoriju br. 1.

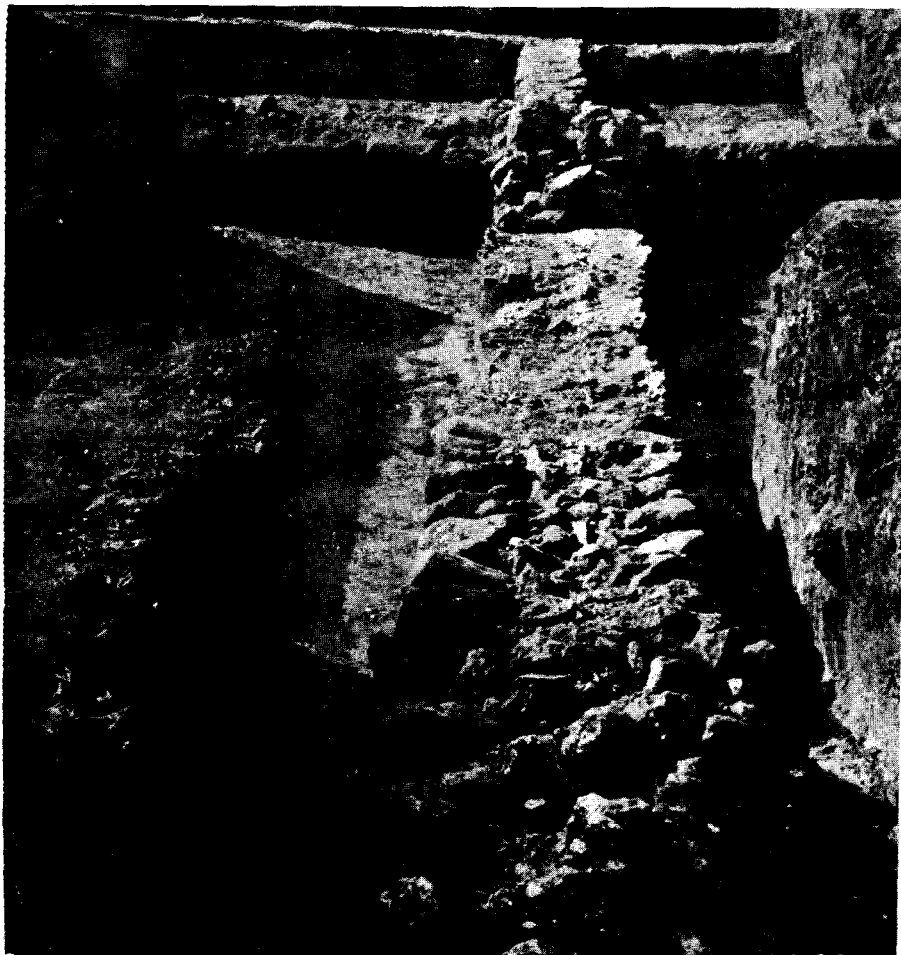

1

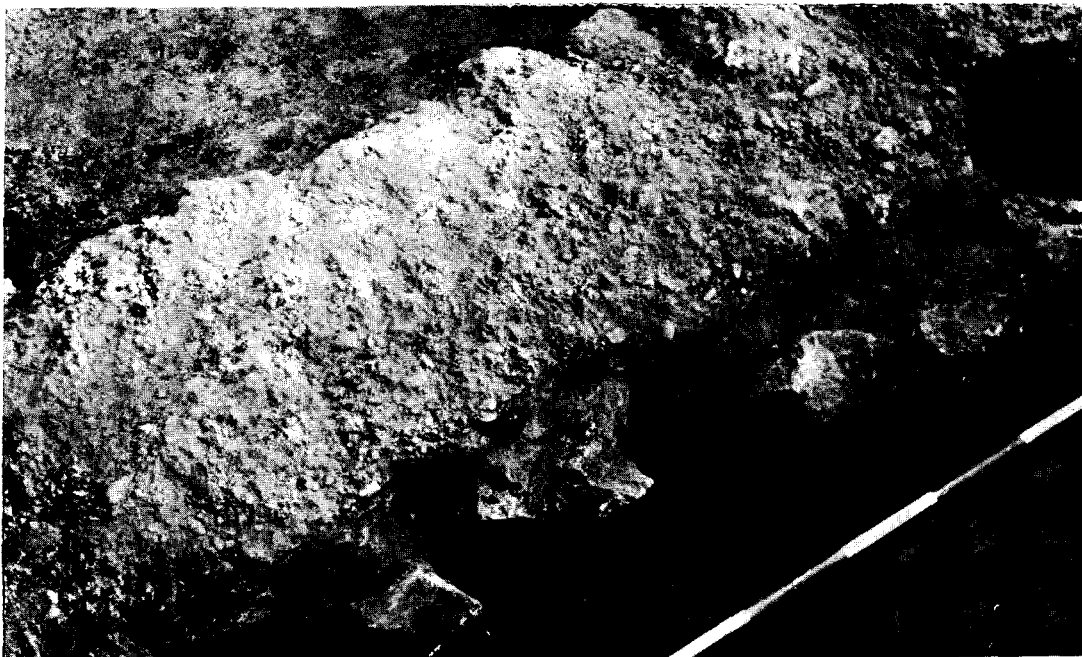

2

1. Prostorija 1 i istočni dio prostorije 2. 2. Sjeverni zid prostorije 2 (u sondi 14)

1

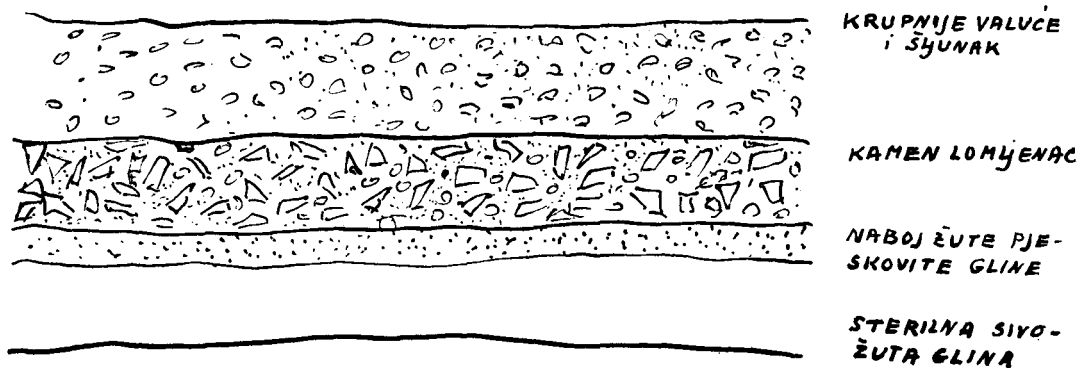

2

1. Pogled na istočni zid prostorije 3 i na južne prostorije 1 i 2.
2. Sjeverni dio istočnog zida prostorije 3, grube teksture.

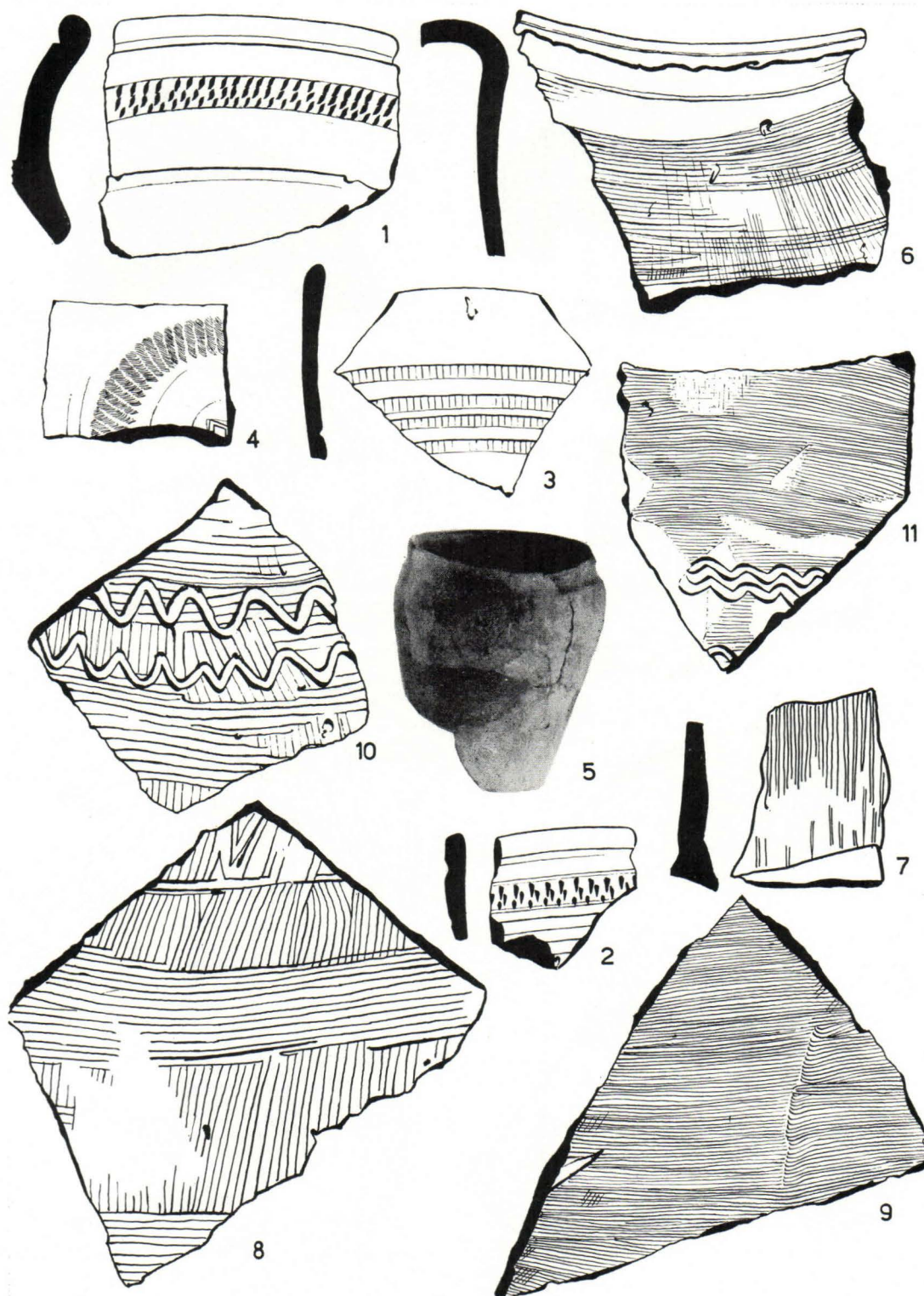
1

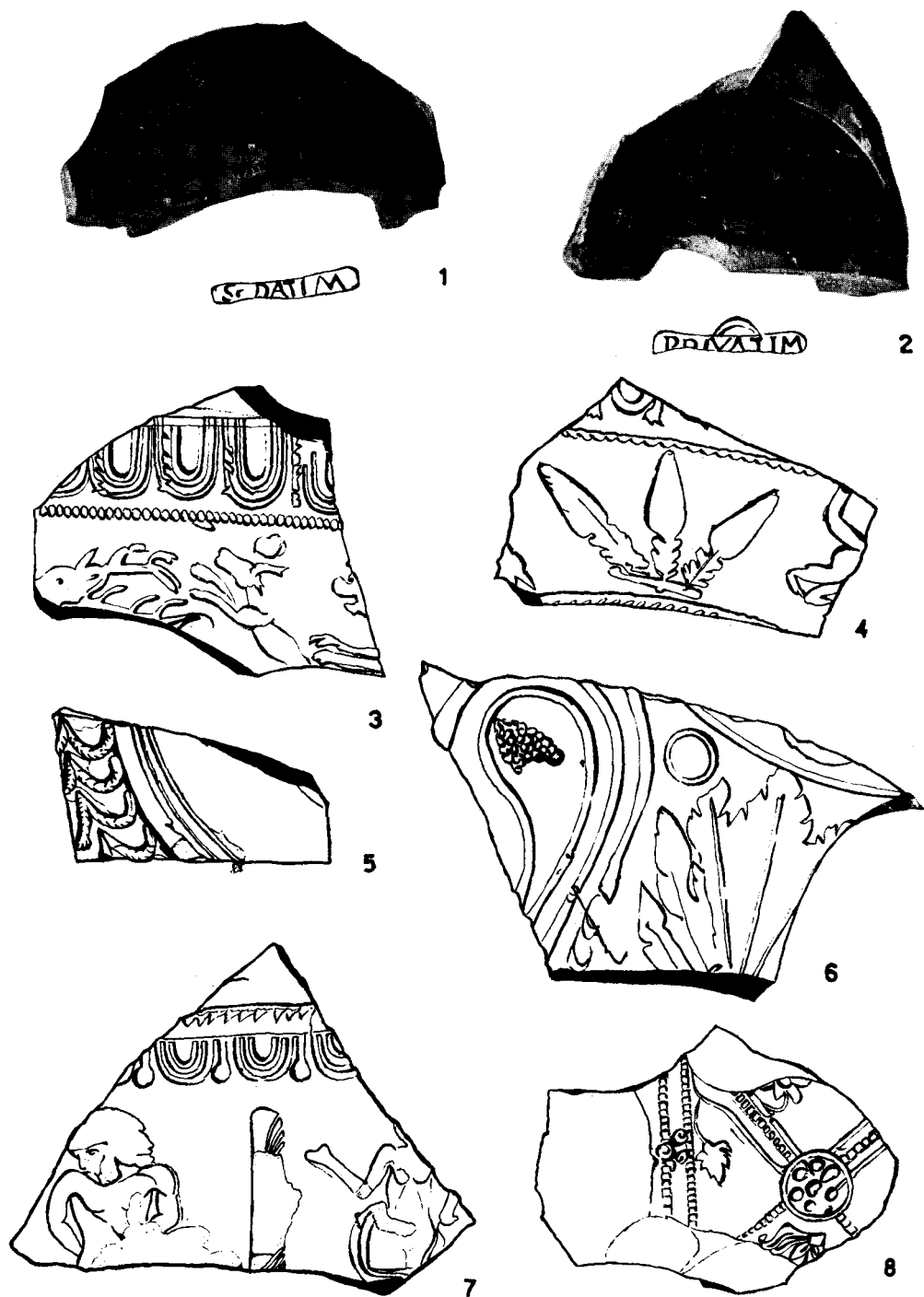
2

1. Trag ceste u sondi 9. 2. Presjek kroz slojeve ceste u istoj sondi.

Nalazi keramike iz najstarijeg horizonta I.

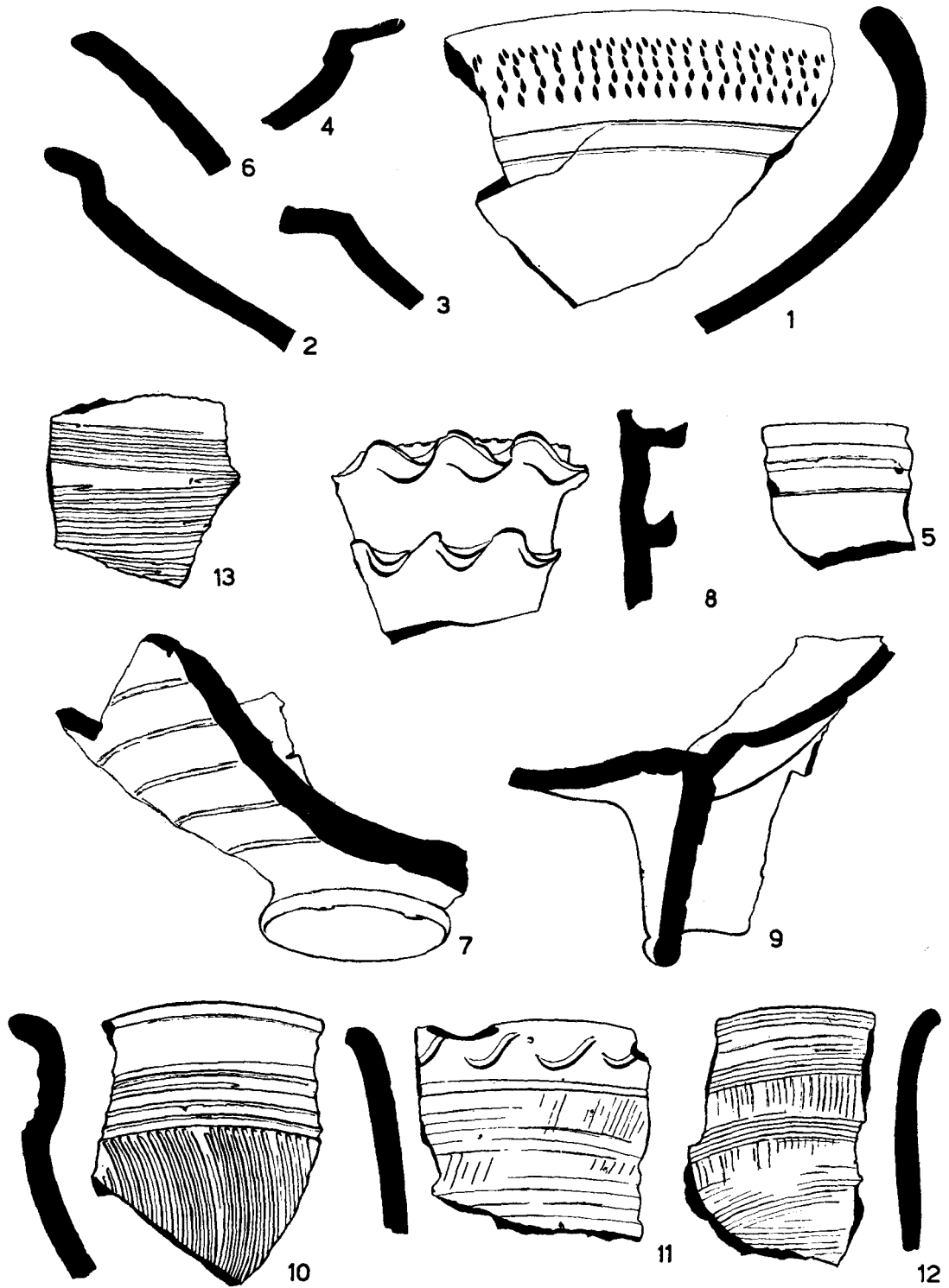

Fragmenti sigilate iz srednjeg horizonta (slojevi II a i II b).

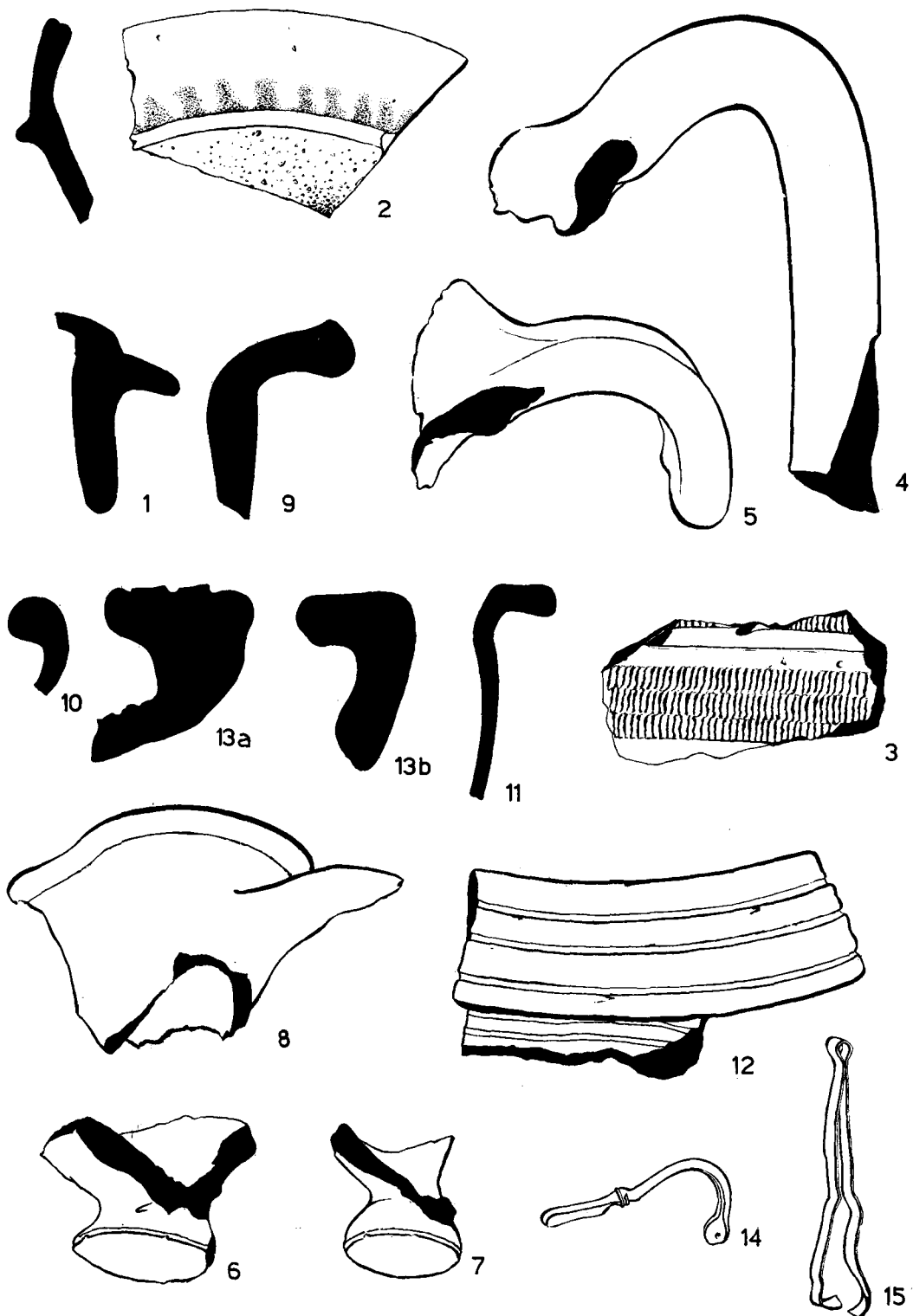

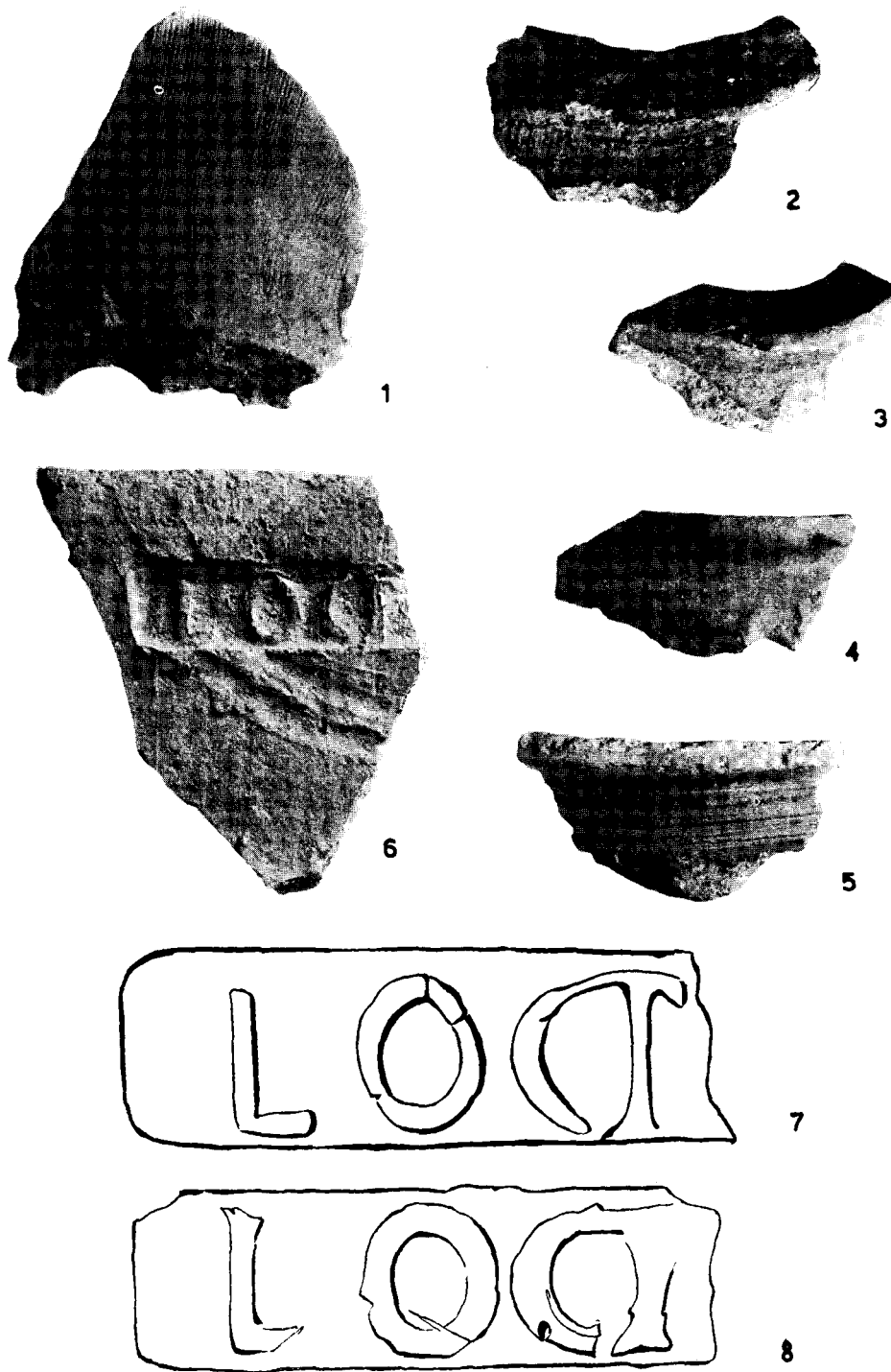
Keramički nalazi iz srednjeg horizonta (II a i II b).

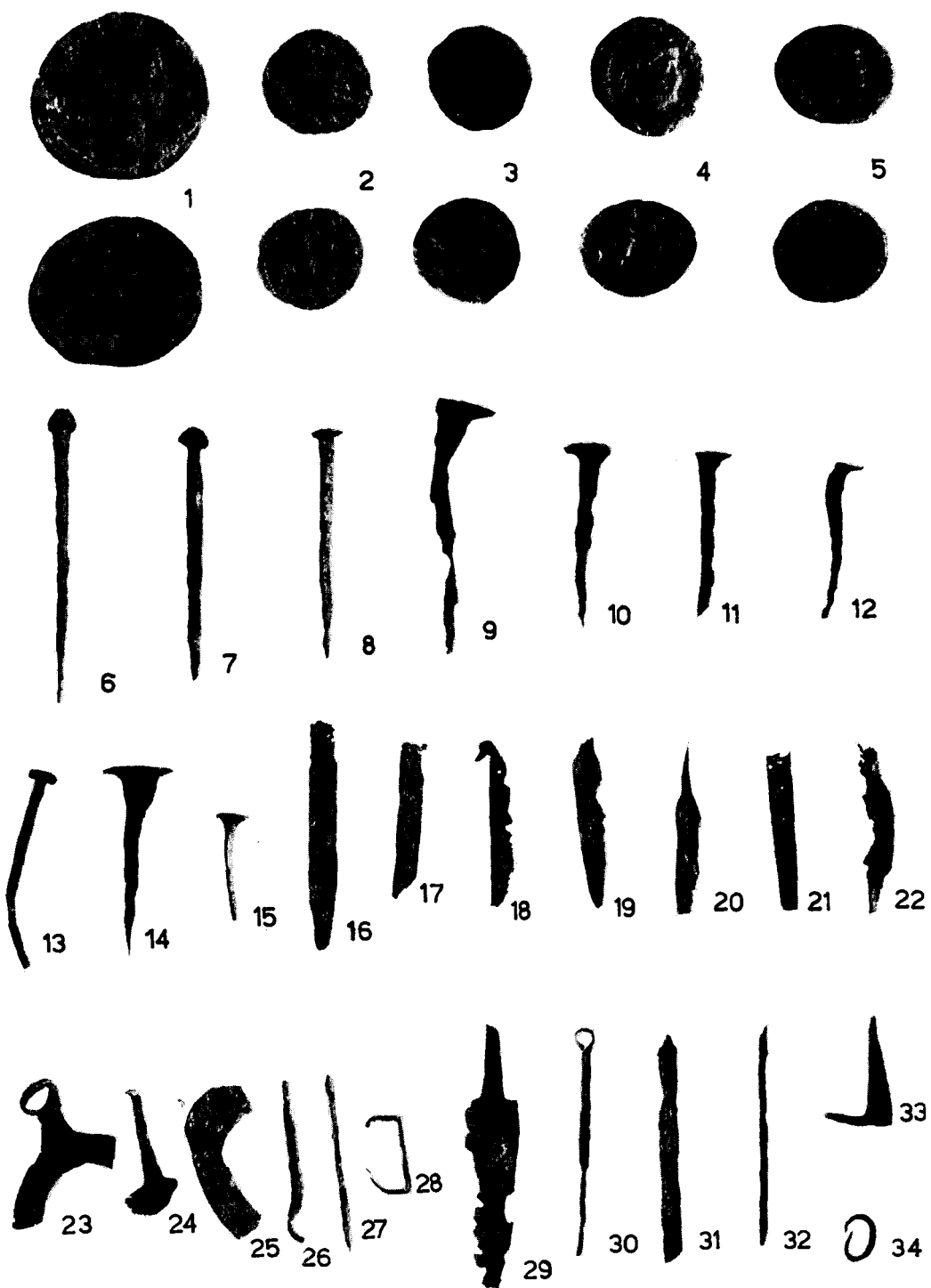
Keramika iz najmlađeg horizonta (donji sloj III a).

Keramika iz istog horizonta (gornji sloj III b).

Fragmenti dolia i opeka s pečatom majstora L(ucius)OCT(avius)SEC(undus).

Novci careva III i IV st., i željezni predmeti iz srednjeg i najmlađeg horizonta.

ZDENKO VINSKI

KRSTOLIKI NAKIT EPOHE SEOBE NARODA U JUGOSLAVIJI

Otkada je kršćanstvo priznato u Rimskom Carstvu, tj. od Konstantina Velikog dalje, pojavljuje se sukcesivno u toku 4. stoljeća, a pogotovu poslije 400. godine, sve više manifestacija kršćanskih simbola u umjetničkom stvaranju kasne Antike, uočljivih kako na monumentima velikih razmjera tako i na proizvodima tadašnjeg umjetničkog obrta. To u još većoj mjeri vrijedi za Istočnorimsko Carstvo, koje je svojim arealom obuhvaćalo ishodište kršćanstva i njegovo rasadište u istočnomediteranskom prostoru. Odanle su strujali kulturni utjecaji prema Italiji i Galiji, pa i dalje u Evropu, ne samo posredstvom Konstantinopolisa maloazijsko-balkanskim cestama već i morskim putem iz Antiohije i Cezareje, a pogotovu iz tada kozmopolitskog kulturnog žarišta u predislamskoj Aleksandriji, uz ostalo i importirani elementi koptskog stilskog stvaranja, djelotvornog baš na osvit ranog srednjeg vijeka. U umjetničkom obrtu ističu se, uz reljefe od slonovače i vanredno značajki tkane i vezene tekstilne rukotvorine, osobito kvalitetni metalni proizvodi srebrnog posuđa i zlatarstva.

Prastaro vjerovanje u moć amuleta, vrlo rašireno u postkonstantinovskom vremenu više-manje u svim provincijama Carstva, bez obzira na intenzitet kristijanizacije s jedne strane i na jači ili slabiji stupanj barbarizacije s druge strane, pogotovu je oživjelo kao popratna pojava hodočasništva u Svetu zemlju, kao značajnog fenomena ranosrednjovjekovnog kršćanstva. Za kasnoantičko kršćanstvo bio je, uz druge simbole, karakterističan kao najstariji tzv. sveti monogram u različitim varijantama, kombiniran gdjekad i s prikazom znaka križa. Sâm motiv križa, poznat doduše u starokršćansko vrijeme, nije ušao u javnu upotrebu kao simbol prije završnog 4. stoljeća, također kao carska insignija, proširivši se zapravo od početka 5. stoljeća dalje kao jasni znak distinkcije kršćanina od nekršćanina, tj. nije bio samo privilegirana oznaka predstavnika crkvene ili svjetske vlasti. Križ kao starokršćanski oblik, uočljiv na mnogim spomenicima, počevši od kasne Antike — na plastici od kamena, drva i slonovače, na mozaicima, na tekstilnim i metalnim izrađevinama — koristio se dakako u zlatarstvu, ne samo u kultne svrhe već i u funkciji nakita, ali po svoj prilici ne prije ranog 5. stoljeća. Sasvim je razumljivo da je motiv križa u prvom redu karakterističan za istočnorimske proizvode od plemenitog metala 5—6. stoljeća, odnosno od 7. stoljeća dalje za čuveno zlatarstvo bizantskih radionica. Na kasnoantičko-ranosrednjovjekovnom nakitu u relativno je većem broju zastupljen oblik tzv. grčkog križa od oblika tzv. latinskog križa, iako ta razlika u obliku križa —

varirana i u nekoliko drugih oblika — tada nije imala ono značenje koje je popularna znatno kasnijim crkvenim raskolom između Rima i Carigrada. Arijska hereza — nastala u Aleksandriji u 4. stoljeću — koliko god se inače kobno manifestirala u odnosima s athanazijskim smjerom pravovjerne crkve, nije se odrazila u upotrebi nakita 5—7. stoljeća s obzirom na oblik križa. Omiljena upotreba motiva križa uvriježila se iz shvatljivih razloga na ukrasnim metalnim proizvodima, ne samo kao simbol vjerske pripadnosti već ponekad i kao mali relikvijar, a služili su, pored njihove nakitne funkcije, nesumnjivo također kao amuleti¹.

Uvodno spomenute, uglavnom poznate činjenice valja imati na umu kad se proučavaju arheološki nalazi krstoliko oblikovanog nakita epohe seobe naroda. Prikupivši te nalaze s teritorija Jugoslavije (tab. X), po muzejskim zbirkama i literaturi, kao i prema terenskim zapažanjima, uvjerali smo se da broj tih nalaza iznosi ukupno barem 36 primjeraka, iako to vjerojatno nije potpuna brojka. Od toga su 24 primjerka bila publicirana, makar i sumarno, a samo 12 primjeraka su nepublicirani. Statistički podaci ukazuju na to da je broj tog nakita na teritoriju Jugoslavije ipak znatno veći nego što bi se očekivalo. Kako dosadašnja literatura u Jugoslaviji navodi krstoliki nakit te epohe često mimogred, u vezi s terenskim istraživanjem, smatramo potrebnim obraditi ga u zasebnoj raspravi.

Nalaze krstolikog nakita podijelili smo u dvije skupine, prema tipološkom i stilskom kriteriju, a samo donekle po kronološkom, jer je vremenska razlika među njima neznatna, odnosno dijelom su te skupine istovremene (prva skupina 5. i 6. stoljeće, druga skupina 6. i 7. stoljeće). Nastojat ćemo materijal u tim skupinama prezentirati na pregledan način, bez opsežnih opisa, stavljajući uza svaki primjerak odmah naše datiranje, koje se ponegdje ne podudara s onime u dosadašnjoj literaturi.

P r v a s k u p i n a, prsteni i pektoralni križevi (*encolpia*) od zlata s ulošcima almandina i granuliranim ukrasom, datirana u 5. i 6. stoljeće (označena znakom trokuta na karti nalaza tab. X).

α) Prstenje:

Stobi — Arkandjelova crkva, kod Gradskog (Makedonija), u biskupskoj rezidenciji 5. stoljeća nađen u sloju šteta s paljevinom zlatni prsten, kolut od pletene žice, kruna u obliku križa ima 4 uloška plošno brušenih almandina, a uložak u centralnoj kružnoj ćeliji nedostaje; dat. 5. stoljeće (prsten čuva Nar. muz., Beograd)². Ovdje tab. I, 1.

¹ O. M. Dalton, *A Guide to the Early Christian and Byzantine Antiquities*, British Museum etc., 1921, 28 sqq., 36, 80 sqq., 130 sqq.— L. Niederle, *Přispěvky k vyvoji byzantských šperků etc.*, 1930, 54 sqq., 110 sqq. (s lit.). — L. Bréhier, *L'art en France des invasions barbares etc.*, 1930, 32—65. — Č. Truhelka, *Starokršćanska arheologija* 1931, 24 sqq. — H. Schlunk, *Kunst der Spätantike im Mittelmeerraum*, 1939, passim. — J. Vogt, *Constantin der Grosse u. sein Jahrhundert*, 1949,

74 sqq., 263 sqq. — E. Coche de la Ferté, *L'Antiquité chrétienne au Musée de Louvre*, 1958, 38 sqq. — M. Gough, *The Early Christians*, 1961, 80 sqq. — J. Burchhardt, *Die Zeit Constantin des Grossen*, s. a., 252 sqq., 267 sqq., 318 sqq. — M. R. Alföldi, *Die constantinische Goldprägung etc.*, 1963, 152. — *Frühchristliche u. koptische Kunst + Christliche Kunst aus Äthiopien u. Nubien*, *Ausstellungskataloge Wien* 1964, passim.

² Lit.: Đ. Mano Zisi, *Zbornik radova Nar. muz. Bgd* III, 1962, 102, fig. 2.

Nepoznato nalazište u Dalmatinskoj zagori, između Zrmanje i Cetine (Hrvatska), okolnosti nalaza nepoznate, zlatni prsten s granuliranim ukrasom na kolutu i centru krune, križ na kruni ima 4 uložena jednaka plošno brušena almandina; dat. 5—6. stoljeće (prsten čuva Muz. hrv. arh. spom., Split)³. Ovdje tab. I, 2.

Gala — Gacko, kod Čitluka, *Aequum* (Hrvatska), slučajan nalaz na kasnoantičkom lokalitetu, zlatni prsten ukrašen na kaneliranom kolutu i na kruni granulacijom, po jedna kružna ćelija nalazi se na svakom vrhu krstolike krune, a peta po sredini, nedostaju ulošci poludragog kamena (almandina?); dat. 5—6. stoljeće (prsten je u priv. vlasništvu u Gali)⁴. Ovdje tab. I, 3.

β) Pektoralni križevi (*encolpia*):

Gornje Turbe — Pašinac, kod Travnika (Bosna), nalaz iz starokršćanske nadsovođene porodične grobnice ispod bazilike, i to zlatni nakit, koji se sastoji od niza kružnih aplika (sačuvano 18 primjeraka), s prikazima (euharističkog) janjeta i anđela, na najvećoj apliki ženski portret s natpisom XAPIC, nadalje tom nakitu pripada zlatni križić s ulošcima plošno brušenih almandina, nedostaje jedan iz gornje ćelije, površ križića petlja; dat. 5—6. stoljeće (nakit čuva Zem. muz., Sarajevo)⁵. Ovdje tab. I, 4.

Solin — Manastirine, *Salona* (Hrvatska), nalaz u starokršćanskoj bazilici 5. stoljeća, zlatni križić s ulošcima plošno brušenih almandina, nedostaju oni u centralnoj i desnoj ćeliji, površ križića petlja, a dolje na 3 alkice privjesci od zlatne žice, na srednjemu je visio sada nestali poludragi zelenkasti kamen; dat. 5—6. stoljeće (križić čuva Arh. muz., Split)⁶. Ovdje tab. I, 5.

Barbat na otoku Rabu (Hrvatska), slučajan nalaz u ruševinama samostanskog kompleksa sv. Stjepana, zlatni križić na prednjoj strani pri vrhu krakova ukrašen trokutasto komponiranim motivom granulacije, centralnoj kružnoj ćeliji nedostaje poludragi kamen, površ križića petlja; dat. 6. stoljeće (križić čuva Arh. muz., Split)⁷. Ovdje tab. I, 6.

D r u g a s k u p i n a, fibule, privjesci, applike, agrafe i kopče od srebra i od bronce, datirana u 6. i 7. stoljeće (označena znakom kruga na karti nalaza tab. X).

³ Prsten nije do sada publiciran, dozvolu objave dugujemo Inst. za nac. arh. JAZU, Split.

⁵ Lit.: M. Maslač, Glasnik Zem. muz. XLIV, dalm. LV, 1953, 192 sq., tab IX, 1.

⁵ Lit.: M. Maslač, Glasnik Zem. muz. XLIV, 1932, 31 sq., tab. XVI. — N. Miletić, Nakit u Bosni i Hercegovini etc., 1963, 46, 99.

⁶ Lit.: F. Bulić, Bullettino arch. stor. dalm. VII, 1884, 55—57. — A. Riegl, Die spätrömische Kunstindustrie etc., I, 1901, 172 sqq., tab. I, I.

⁷ Lit.: F. Bulić, Bullettino arch. stor. dalm. XXIX, 1906, 24—27, tab. II, fig. 2, 1. — VI. Brusić, Otok Rab, s. a., 61.

a.) Fibule iz grobova:

Gračanica, *Ulpiana*, na Kosovu polju (Srbija), u sklopu kasnoantičkog groblja 5—6. stoljeća do bazilike u nadsvođenoj grobnici otkriven (1954. g.) u drvenom lijesu »kneževski« ženski grob s osobito bogatim priložima, precizno datiran obolusom gotovo nerabljenog solidusa cara Justinijana I (kovanog u Carigradu 538—565) u sredinu 6. stoljeća. Svi su ostali prilozi nakit, i to: velika lučna fibula (srebro s pozlatom) langobardsko-panonskog radioničkog porijekla, par lučnih fibula (srebro s pozlatom i almandinima) sjevernogermanskog oblika s anglosaksonskim paralelama, kopča s jezičkom (srebro s nijelom) dragocjen je zapadni import merovinškog i anglosaksonskog oblika, par provincijalnih narukvica (srebro) sa zadebljanim završecima, dva prstena (zlatno) s kasnoantičkim ornamentom, 2 đerdana od zrna višebojne staklene paste itd., te kasnoantičko-ranobizantska brončana fibula oblika stilizirane ptice (goluba), kao i krstolika brončana fibula s ukrasom koncentričnih krugova (na poleđini je igla sačuvana), vjerojatno su lokalni proizvod; dat. oko 550. godine (sav grobni nalaz čuva Muz. Kosova i Metohije, Priština)⁸. Ovdje tab. II i III.

Lisičići, kod Konjica (Hercegovina), pojedinačni dječji grob, naknadno ukopan uz južni zid kasnocarske rimske vile, sadrži kao prilog samo krstoliku fibulu od bronce, ukrašenu dvostrukim tačkastim nizom sitnih trokutića, kružno zadebljanje indicira trag nestalog centralnog ukrasa, možda od paste, na poleđini ostatak željezne igle; dat. 6. stoljeće (fibulu čuva Zem. muz., Sarajevo)⁹. Ovdje tab. IV, 7.

Knin — Greblje (Hrvatska), u sklopu nepublicirane nekropole 6. stoljeća, smještene na istočnoj padini brda Spas (sjeveroistočno od kninske tvrđave), otkriven je (1967. g.) ženski grob 114 u jednostavnoj zemljanoj raci, kao jedini prilog na desnoj ključnoj kosti fibula oblika stiliziranog križa s veoma proširenim krakovima, sva od bronce, ukrašena tačkastim motivima i konveksno ispupčenim centralnim ukrasom, igla na poleđini nedostaje; dat. sredina do druga polovina 6. stoljeća (grobni materijal na naučnoj obradi u Arh. muz., Zagreb)¹⁰. Ovdje tab. V, 8.

⁸ Lit.: Lj. Popović i E. Čerškov, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije I, 1956, 319 sqq., 371 sq, fig. 7. — J. Kovačević, Varvarska kolonizacija etc., 1960, 19 sq., fig. 15, 16. — Z. Vinski, Arh. vestnik XI—XII, 1960—1961, 227. — J. Werner, Die Langobarden in Pannonien etc., 1962, 67, tab. 26, 3. — Z. Vinski, Problemi della civiltà e dell'economia longobarda (dalje skraćeno: Problemi...), 1964, 111 sq., fig. 39, 40, 41. — J. Kovačević, Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines (Ohrid 1961) III, 1964, 187—192, fig. 1—4.

⁹ Lit.: I. Čremošnik, Glasnik Zem. muz. n. s. XII, 1957, 146, 148, fig. 4. — N. Miletić, o.

c., 43 (navedeno datiranje 4—5. st. valja korigirati u 6. stoljeće). — Z. Vinski, o. c., 110, fig. 37.

¹⁰ Nekropola u Kninu otkrivena je 1964. g. (cf. D. Jelovina, Vijesti muz. i konz. Hrv. XIII, 5, 1964, 153—156), ona je velikog opsega i još je u toku istraživanja, iskopavanjem (1966. i 1967. g.) rukovode u ime Inst. za nac. arh. JAZU u Splitu u suradnji s Arh. muz. u Zagrebu Z. Vinski (Zagreb) i D. Jelovina (Split). O iskopavanju postoji prethodni izvještaj u rukopisu, predan Savjetu za naučni rad SRH.

Kranj, *Carnium* (Slovenija), u sklopu poznate goleme nekropole 6. stoljeća, smještene na uskoj terasi na lijevoj obali Save tik do ušća Kokre (položaj nazvan »na Lajhu«), otkriven je (1905. g.) ženski grob 104/1907 u jednostavnoj zemljanoj raci, dijelom oštećen, od sačuvanih priloga navode se dvije nejednake, bogato ornamentirane langobardske »S«-fibule (jedna od srebra s pozlatom i almandinom, druga isključivo od bakra) i brončana provincijalna narukvica s naglašenim završecima, na desnom ramenu krstolika fibula od pozlaćenog srebra, ukrašena pseudorovašenjem, nedostaje almandinski uložak centralne ćelije i igla na poleđini; dat. 550—568. godine (grobni materijal čuva Nar. muz., Ljubljana)¹¹. Ovdje tab. IV, 9. Sovinjsko Brdo — Mali Vrh, kod Buzeta (Hrvatska), u sklopu manjeg, dijelom opljačkanog groblja 6—7. stoljeća otkriven je (1965. g.) u jednostavnoj zemljanoj raci oštećeni dvojni grob 11, s priložima samo uz ženski kostur, i to kao obolus prsten (bronca, kruna stakleni uložak), đerdan od zrna višebojne paste itd., tragovi para naušnica lokalnog »buzetskog« tipa, te na lijevom ramenu znatno oštećena krstolika fibula od bronce, nedostaje uložak centralne ćelije (od paste ili stakla?), na poleđini fibule sačuvan fragment igle i ostatak tekstilne tkanine; dat. kasnije 6—rano 7. stoljeće (grobni materijal čuva Arh. muz. Istre, Pula)¹². Ovdje tab. V, 10. Sisak, *Siscia* (Hrvatska), okolnosti nalaza nepoznate, ali vjerojatno sa zapadnog areala, tj. kasnoantičkog dijela siscijskog groblja oko Tomislavove ulice, potječe krstolika fibula od srebra s kružnim provincijalnim ornamentom, na poleđini kompletno sačuvana željezna igla s vidljivim ostatkom tekstilne tkanine; to dokazuje da je ta fibula pripadala nesačuvanom (ženskom) grobu; dat. druga polovina 6. stoljeća (fibulu čuva Arh. muz., Zagreb)¹³. Ovdje tab. V, 11.

a₂) Slučajni nalazi fibula:

Solin, *Salona* (Hrvatska), dva primjerka, bez bližih podataka, jedna fibula od srebra s kružnim provincijalnim ornamentom i konveksno ispupčenim almandinom u centralnoj ćeliji, na poleđini srebrna igla, kompletna; druga fibula od bronce ukrašena dvostrukim crtama, slabije sačuvana, igla nedostaje na poleđini; obje dat. 6. stoljeće (fibule čuva Arh. muz., Split)¹⁴. Ovdje tab. V, 12 i 13.

Dicmo, kod Splita (Hrvatska), fibula, bez bližih podataka, od srebra s ispupčenim almandinom u centralnoj ćeliji, nešto oštećena, na poleđini vidljiv trag igle; dat. 6. stoljeće (fibulu čuva Arh. muz., Split)¹⁵. Ovdje tab. V, 14.

¹¹ Lit.: W. Šmid, *Jahrbuch f. Altertumskunde* I, 1907, 67, fig. 12, 5022, 5020, 11, 5021. — J. Werner, o. c., 44, 76, 126, 74, tab. 36, 34, 42, 2; 23, 6. — Z. Vinski, o. c., 109, fig. 32.

¹² Lit.: B. Marušić, *Jadranski zbornik* VI, 1966, 276—281, tab. I, 4—7. — Opaska: Autor spomenuto groblje pripisuje skupini istarskih

groblja 7—8. stoljeća, ali baš je to groblje starije, barem jednim dijelom, prema obliku pređice sa štitastim trnom iz groba 3 (o. c., 277, 281, tab. I, 1), pa predlažemo u tekstu navedeno datiranje.

¹³ Fibula nije do sada publicirana.

¹⁴ Lit.: Z. Vinski, o. c., 109, fig. 33, 34.

Knin — okolica (Hrvatska), okolnosti nalaza nepoznate, moguće Knin ili Biskupija — Katića bajami (?), fibula od srebra s nijeliranim rubovima, na poleđini srebrna igla kompletna; dat. 6—rano 7. stoljeće (fibulu čuva Muz. hrv. arh. spom., Split)¹⁶. Ovdje tab. V, 15.

Vid, *Narona* kod Metkovića (Hrvatska), fibula bez bližih podataka, od srebra s ostacima pozlate, ležište za centralnu ćeliju, koja nedostaje, od bronce, znatno oštećena, na poleđini vidljiv trag igle; dat. 6. stoljeće (fibulu čuva Arh. muz., Split)¹⁷. Ovdje tab. V, 16.

Batočina kod Kragujevca (Srbija), fibula, bez bližih podataka, od bronce s kružnim provincijalnim ornamentom, na poleđini ostatak igle; dat. 6. stoljeće (fibulu čuva Nar. muz., Beograd)¹⁸. Ovdje tab. VI, 17.

b₁) Privjesci, aplike itd. iz grobova i drugih arheoloških cjelina:

Mihaljevići, kod Sarajeva (Bosna), u sklopu oštećenog kasnoantičkog groblja — na koje se nadovezuje srednjovjekovna slavenska nekropola — otkriven je (1955. g.), među grobovima 6. stoljeća, u jednostavnoj zemljanoj raci, ženski grob 29, koji sadrži, pored manjeg noža i fragmentirane bizantske fibule od željeza, đerdan od zrna tamne staklene paste i jantara s krstolikim neukrašenim, nešto oštećenim privjeskom od bronce; dat. druga polovina 6. stoljeća (grobni materijal čuva Muzej grada Sarajeva)¹⁹. Ovdje tab. IV, 18.

Čipuljić — Crkvina, kod Bugojna (Bosna), s oštećenog kasnoantičkog lokaliteta, pored ruševine grobljanske crkvice 6. stoljeća, potječe vjerojatno iz ostataka nadsvodene starokršćanske grobnice srebrni krstoliki privjesak, ukrašen crtama i kružnim provincijalnim ornamentom, na križu poduža kuka; dat. 6. stoljeće (privjesak čuva Zem. muz., Sarajevo)²⁰. Ovdje tab. IV, 19.

Mijele, kod Virpazara (Crna Gora), u sklopu dijelom uništene nekropole, prilikom pokusnih iskopavanja otkriveno 8 grobova (1966. g.), među kojima ženski grob 7 sadrži, pored lunulastog para naušnica, narukvice, pređice, noža itd., đerdan od zrna staklene paste s krstolikim neukrašenim metalnim privjeskom (bronca ?); dat. 7. stoljeće (neobjavljeno groblje,

¹⁶ Lit.: Z. Vinski, o. c., 109 sq., fig. 35.

¹⁶ Fibula nije do sada publicirana, dozvolu objave dugujemo Inst. za nac. arh. JAZU, Split.

¹⁷ Lit.: Z. Vinski, o. c., 110, fig. 36.

¹⁸ Lit.: Z. Vinski, o. c., 110, fig. 38. — Moguće je da fibula potječe sa groblja na Doničkom Brdu? Vidi ovdje bilješku 200c.

¹⁹ Lit.: N. Miletić, Glasnik Zem. muz. n. s. XI, 1956, 13, 32, tab. VIII, 8, III, II, 2. — N. Miletić, Nakit u Bosni i Hercegovini etc., 1963, 53. — O reviziji pripadnosti grobova 6. stoljeća u Mihaljevićima cf. Z. Vinski, Materijali VI Kongresa ADJ (Ljubljana 1963), 1, 1964, 107, n. 64—66.

²⁰ Lit.: J. Petrović, Glasnik Zem. muz. n. s. XV—XVI, 1961, 231, tab. III, 7. — N. Miletić, o. c., 43 (navedeno datiranje u 4—6. stoljeće valja suziti na 6. stoljeće).

reproducirani su grobovi 7 i 4, ali bez ikakva opisa, grobni materijal čuva Zavičajni muzej, Bar)^{20a}. Ovdje fig. 45.

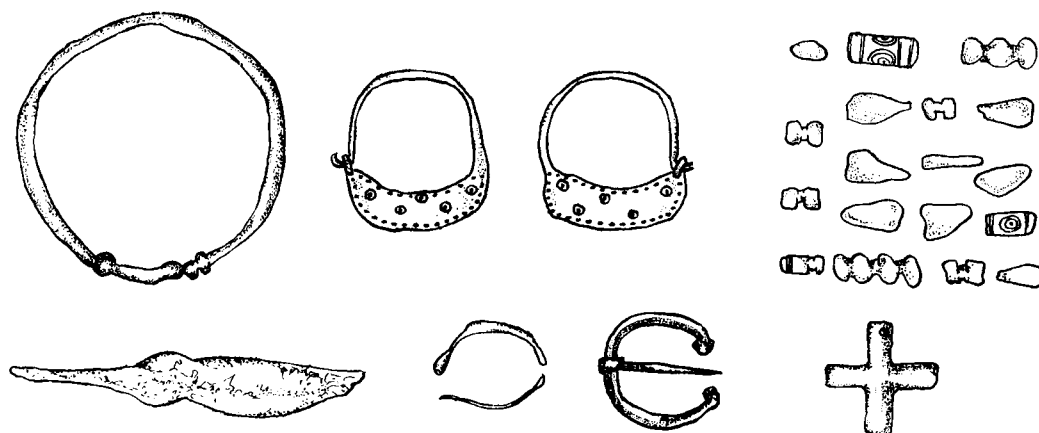

Fig. 45 — Mijele, grob 7, mj.? (po Arheol. pregledu 8).

Niš, *Naissus* (Srbija), prigodom otkrića znamenite brončane glave spomenika cara Konstantina I, na desnoj obali rijeke Nišave (1900. g.), naišlo se uz tu glavu na metalni skupni nalaz, popraćen bakarnim novcem Konstantina I (3 kom.) i Justinijana I (3 kom.); pored željeznog žiga (sa slovima IVS), ulomaka vage, brončane naušnice s poliedrom i dr., navodimo brončanu iglu-pribadaču, u obliku stilusa, a na iglu je lančićem pričvršćena krstolika brončana agrafa s obrubom centralne ćelije, kojoj nedostaje uložak od paste, kao i na ćelijama gornjeg dijela igle, nadalje brončani neukrašeni križ bez traga njegove funkcionalne namjene, tj. nedovršeni primjerak. Radi se o preostalom nalazu zlatara justinijanskog vremena; dat. 6. stoljeće (nalaze čuva Nar. muz., Beograd)²¹. Ovdje tab. VI, 20.

Caričin Grad, *Justiniana Prima*, kod Lebana (Srbija), prilikom iskopavanja četvrte bazilike tog nalazišta justinijanskog vremena nađene su (1957. g.) u naosu bazilike, uz ulomke bizantske keramike, dvije krstolike neukrašene aplikacije od bakra, jedna oštećena; obje dat. 6—rano 7. stoljeće (nalaze čuva Arh. inst., Beograd)²². Ovdje tab. VI, 21 a i 21 b.

^{20a} Lit.: O. Velimirović-Žižić, Arheol. pregled 8, 1966, 155, tab. XXXIV, grob 4 i grob 7. — Na naš pismeni upit citiranom autoru o veličini i metalu križa groba 7 nismo primili odgovor, pa nam nije moguće navesti točnije podatke o tom krstolikom privjesku. Navedeno datiranje u 7. stoljeće je tačno, ali

se po našem mišljenju ono može proširiti u vremenski raspon od kasnog 6. stoljeća do u 8. stoljeće.

²¹ Lit.: M. M. Vassits (Vasić), Röm. Mitt. XVI, 1901, 47—49, fig. 1.

²² Lit.: Đ. Mano-Zisi, Starinar n. s. IX—X, 1958—1959, 301, fig. 26.

b₂) Slučajni nalazi privjesaka, aplika itd.:

Solin, *Salona* (Hrvatska), aplika, bez bližih podataka, od bronce, ukrašena samo povrh gornjeg kraka prikazom ptice (goluba); dat. 6—rano 7. stoljeće (apliku čuva Arh. muz., Split)²³. Ovdje tab. VII, 22.

Knin — okolica (Hrvatska), aplika, bez bližih podataka, od bronce, ukrašena samo povrh gornjeg kraka prikazom ptice (goluba); dat. 6—rano 7. stoljeće (apliku čuva Muzej hrv. arh. spom., Split)²⁴. Ovdje tab. VII, 23.

Gornji Dolac — Podgrađe, kod Omiša (Hrvatska), između tih sela, bez bližih podataka, nađen neukrašen križ od bronce, ali nema indicija njegovoj funkcionalnoj namjeni, tj. vjerojatno je nedovršen primjerak; dat. 6—rano 7. stoljeće (križ čuva Arh. muz., Split)²⁵. Ovdje tab. VI, 24.

Osor, *Apsorus*, na otoku Cresu (Hrvatska), nalaz križa, bez bližih podataka, od bronce, neukrašen i oštećen, nema sačuvanog traga njegovoj funkcionalnoj namjeni, veoma rustikalani primjerak; dat. približno 6—7. stoljeće (križ čuva Arh. muz. Istre, Pula)^{25a}. Ovdje tab. VI, 25.

Barat — sv. Petar, kod Kanfanara (Hrvatska), u ruševinama ranoromaničke benediktinske crkve sv. Petra »in Vincolis« nađena srebrna kapsula i u njoj srebrni križ-privjesak, s kukom na lančiću, na križu votivni natpis PETRUS VOTUM SOL-VIT; dat. 6—7. stoljeće (nalazu se zameo trag)^{25b}. Ovdje tab. VII, 26.

Istra — nepoznato nalazište (Hrvatska), aplika, bez bližih podataka, neukrašena, od bronce, veoma rustikalani dvodijelni primjerak vezan zakovicom; dat. približno 6—7. stoljeće (apliku čuva Arh. muz. Istre, Pula)^{25c}. Ovdje tab. VI, 27.

Istra — nepoznato nalazište (Hrvatska), krstoliki privjesak od srebra, bez bližih podataka, ukrašen nizom ispupčenja po rubovima, s malom kukom, znatno je oštećen, križu nedostaje jedan krak; dat. približno 6—7. stoljeće (nalaz čuva Arh. muz. Istre, Pula)^{25d}. Ovdje tab. VI, 28.

Novi Banovci, *Burgenae*, na Dunavu (Srbija), aplika, odnosno agrafa, bez bližih podataka, od bronce, uočljiv je trag otpalog obruba centralne ćelije; dat. 6. stoljeće (apliku čuva Arh. muz., Zagreb)²⁶. Ovdje tab. VI, 29.

Ram, *Lederata*, na Dunavu (Srbija), krstoliki privjesak, bez bližih podataka, od bronce, nepravilno oblikovan, donekle rustikalani primjerak,

²³ Aplika nije do sada publicirana, dozvolu objave dugujemo Arh. muz., Split.

²⁴ Aplika nije do sada publicirana, dozvolu objave dugujemo Inst. za nac. arh. JAZU, Split.

²⁵ Križ nije do sada publiciran, dozvolu objave dugujemo Arh. muz., Split.

^{25a} Križ nije do sada publiciran, dozvolu objave dugujemo Arh. muz. Istre, Pula.

^{25b} Lit.: B. Marušić, Starohrvatska prosvjeta III ser. 8—9, 1963, 254, n. 15, tab. II, 6a—c.

^{25c} Lit.: B. Marušić, Istra u ranom srednjem vijeku, 1960, fig. 1, 6.

^{25d} Privjesak nije do sada publiciran, dozvolu objave dugujemo Arh. muz. Istre, Pula.

²⁶ Aplika nije do sada publicirana.

ukrašen kružnim provincijalnim ornamentom; dat. približno 6—7. stoljeće (nalaz čuva Nar. muz., Beograd)^{26a}. Ovdje tab. VII, 30.

Srbija — nepoznato nalazište, krstoliki privjesak, bez bližih podataka, od bronce, izuzetno veći primjerak, ukrašen kružnim provincijalnim ornamentom; dat. 6—7. stoljeće (nalaz čuva Nar. muz., Beograd)^{26b}. Ovdje tab. VII, 31.

c) Kopče s krstolikim okovom:

Brkač — Vrh, kod Motovuna (Hrvatska), u sklopu groblja 7. stoljeća, muški grob 19, obložen kamenim pločama, prilozi su: željezni nož i masivna dvodijelna kopča od bronce, ovalna predica ima profiliran trn sa znakom (imitacija monograma?) na proširenoj bazi, vezana je pomičnim šarnirom za krstoliko oblikovani okov, ukrašen kružnim provincijalnim ornamentom, završetak okova vegetabilno oblikovan; dat. 7. stoljeće (grobni materijal čuva Arh. muz. Istre, Pula)²⁷. Ovdje tab. VIII, 32.

interpretacija nalaza prve skupine

Razmotrimo li opisane nalaze prve skupine krstolikog nakita, valja bez oklijevanja naglasiti da su prsteni i pektoralni križevi bez sumnje proizvodi kasnoantičkog istočnorimskog zlatarstva, pretežno ukrašeni tzv. polihromnim stilom, a taj nema svoje radioničko ishodište samo na Crnom moru nego i na istočnom Sredozemlju, odakle je u 5. stoljeću dosegao Italiju, pa prema tome i Jadransko more, svakako već prije dolaska Istočnih Gota pod Teoderikom Velikom u Italiju u kasnom 5. stoljeću. Kako su Istočni Goti u Podunavlju još iz Atilina vremena poznavali i upotrebljavali nakit s ukrasom polihromije, odnosno kloazonirane ukrasne oblike, izrađivale su zlatarske radionice u Italiji za vladajući sloj Istočnih Gota nakitne proizvode dijelom pod neposrednim utjecajem istočnogotskog stilskog htijenja, možda uz istočnogotsko sudjelovanje, pretežno kao stilske mješavine polihromnog ukrasa, ali pored toga također kloazonirani nakit, nezavisno od istočnogotskog ukusa, po u Italiji udomaćenoj stilskoj tradiciji²⁸. Taj potonji se, naravno, može pratiti i u provinciji Dalmaciji i na balkanskom tlu provincije Macedonije itd., jer mu je korijen u istočnomediteranskom zlatarstvu. Prstene i pektoralne križeve naše prve skupine pripisujemo u cjelini ovoj posljednjoj spomenutoj varijanti, tj. onoj bez istočnogotskog stilskog utjecaja. Postoje, dakako, kloazonirani primjerci polihromnog raskošnog nakita, rađeni baš za istočnogotsku upotrebu, većinom su to mješavine oblika i stila, a za primjere navodimo iz Teoderikove Italije ove nalaze: lučne fibule blaga Desana (pokrajina

^{26a} Privjesak nije do sada publiciran, do zvolu objave dugujemo Nar. muz., Beograd.

^{26b} Privjesak nije do sada publiciran, do zvolu objave dugujemo Nar. muz., Beograd.

²⁷ Lit.: B. Marušić, Arh. vestnik XVIII, 1967, 338, tab. 6, 12.

²⁸ Z. Vinski, Zbornik radova Nar. muz. Bgd IV, 1964, 158, 167, n. 6 (Lit.)

Piemonte)²⁹, orlovske fibule iz Domagnana (San Marino)³⁰, zatim četvrtastu kopču bogatog grobnog nalaza Acquasanta (pokrajina Marche)³¹, lučne fibule grobnog nalaza Fano (pokrajina Marche)³², fibule oblika ptice grabilice grobnog nalaza Roma — San Valentino, Via Flaminia³³ itd. Isto vrijedi s teritorija rimske provincije Dalmacije za poznati kloazonirani ženski nakit, bez sumnje istočnogotskog groba ranijeg 6. stoljeća u kasnoantičkom sarkofagu nalazišta Han Potoci kod Mostara³⁴, kao i za kloazonirani ukras (tab. I, 33) nesačuvane istočnogotske lučne fibule iz uništenog groba u Kninu³⁵. Naprotiv, za nekoliko pojedinačnih nalaza nakita kasnog 5. i 6. stoljeća u salonitanskom ageru — tako npr. neobjavljena kloazonirana aplika (tab. I, 34) s nalazišta Brda kod Splita^{35a}, te objavljeni polihromni primjerci pločaste fibule (tab. I, 35) s nalazišta Mravinci kao i ukrasnog privjeska (tab. I, 36) nađenog u Kaštel Sućurcu³⁶ — ne postoje nikakve indicije da su oni bili u istočnogotskoj upotrebi, iako tu mogućnost a priori ne možemo isključiti za apliku i privjesak, dok je pločasta fibula funkcionalno i stilski bez sumnje kasnorimski, odnosno romanski ženski nakit 6. stoljeća. Sva ta tri nalaza solinske okolice sigurno nisu istočnogotski proizvodi, već potječu iz kasnorimskih radionica, tada pod neposrednim utjecajem istočnomediterranskog zlatarstva. To gledište vrijedi pogotovu za sve primjerke prstena i križića naše prve skupine nalaza, jer za nju nema arheološki određenih paralela među istočnogotskim grobnim nalazima.

Za prstene s almandinima (tab. I, 1 i I, 2) izrazita je analogija zlatni prsten s almandinima ukrašenom krstolikom krunom, koji potječe s nalazišta Tortosa

²⁹ V. Viale, *Bollettino stor.-bibl. subalpino* XLIII, 1941—1942, 156—158, fig. 35. — S. Fuchs, *Kunst der Ostgotenzeit*, 1944, 102, fig. 67. — G. Becatti, *Oreficerie antiche etc.*, 1955, 218, fig. 547.

^{29a} M. Degani, *Il tesoro romano barbarico di Reggio Emilia*, 1959, 64 sq., tab. XXVI, 1—4.

³⁰ N. Åberg, *Die Goten u. Langobarden in Italien*, 1923, 24 sq., fig. 49. — S. Fuchs, o. c., 96 sq., fig. 61. — S. Fuchs, *ibidem*, dokazuje da ovim orlovskim fibulama nije nalazište Cesena (kod Forlija), kao što se u starijoj literaturi navodi, već nedaleko mjesto Domagnano u republici San Marino. Ovaj veoma kvalitetno kloazonirani nakit kasnog 5. stoljeća rađen je možda od istočnogotskih zlatara (?). Na tijelu orla uočljiv je kružni ukras s motivom križa. Jedan primjerak čuva German. Nationalmuseum, Nürnberg, a drugi je u zbirci Ganay, Paris. — Za navedene orlovske fibule i ostale kloazonirane nalaze iz Domagnana cf. H. Rupp, *Die Herkunft der Zelleneinlage etc.*, 1937, 59 sqq., 141, tab. IX, X, XI, 1—7.

³¹ G. Annibaldi i J. Werner, *Germania* 41, 1963, 359 sq., 363, 370, tab. 41, 2.

³² A. Götze, *Gotische Schnallen etc.*, 1907, 3—5, fig. 3. — N. Åberg, o. c., 13—15, fig. 26.

³³ N. Åberg, o. c., 24 sq., fig. 48. — S. Fuchs, o. c., 97, fig. 63.

³⁴ Z. Vinski, *Germania* 32, 1954, 307 sqq., fig. 1. — Z. Vinski, *Republika* 2, 1956, 21, fig. 6.

³⁵ J. Werner, *Köln Jahrbuch etc.* 3, 1958, 57, 59, tab. 11, 3. — Taj kloazonirani ukras, stilski blizak onome na navedenoj kopči Acquasanta, proizvod je romanskih zlatara Italije, kao što je dokazao J. Werner, o. c., 56 sqq., 60, tab. 11, 2. — Sva je prilika da nalaz ove fibule potječe iz uništenog groba nekropole Knin—Greblje (vidi ovdje bilješke 10 i 186a.), gdje su evidentirani, uz ostalo, također istočnogotski grobovi ranijeg 6. stoljeća.

^{35a} Lokalitet Brda smješten je između Splita i Solina, kružno oblikovana aplika je od zlata s ulošcima almandina u ćelijama, u centralnoj ćeliji umetnuto je bijelo obojeno staklo; apliku čuva Arh. muz., Split, kojemu dugujemo dozvolu objave.

³⁶ Fibulu i privjesak sumarno je publicirao, kao nalaze iz *Salonae*, A. Riegl, o. c., 221, tab. I, 6, 8 (čuva Arh. muz., Split).

u Siriji³⁷, datiran ondje u 4—5. stoljeće, kao istočnomediteranski nakit; nadalje se može navesti srodan primjerak bez sačuvanog nalazišta, navodno iz Italije 5—6. stoljeća³⁸. Inače se tada u istočnomediteranskom zlatarstvu češće pojavljuje kasnoantičko prstenje s ispupčenom cvjetoliko oblikovanom krunom i ulošcima četverolisnih latica na vrhu, donekle sličnim krstolikom motivu³⁹. Ostalo prstenje s krstolikom krunom u različitim evropskim muzejima stilski se udaljava od ovdje prikazanih primjeraka, ono je češće od bronce i pripada merovinškom krugu 6—7. stoljeća⁴⁰. Za pektoralne križiće (tab. I, 4 i I, 5), koji su služili kao ženski nakitni privjesci s namjenom amuleta, ne raspoložemo doduše neposrednim paralelama, ali su ti primjerci po stilu i tehnici rada očigledno toliko bliski prstenu iz biskupske rezidencije u Stobima (tab. I, 1) da se moraju atribuirati istočnorimskom zlatarstvu, a potječu nota bene s izrazito starokršćanskih nalazišta. Kako je kasnoantička *Salona* inače poznata po znatnom prilivu kulturnih utjecaja Sirije, mogao bi se baš ondje s pravom pretpostaviti čak neposredni istočnomediteranski import (tab. I, 5), pa npr. kvalitetno rađen nakit (tab. I, 4) iz nadstvođene grobnice Gornje Turbe sam po sebi vidljivo ukazuje na svoje istočnorimsko porijeklo. To ističemo i zato jer se u jugoslavenskoj literaturi, pokatkad nepromišljeno i suviše simplicistički, polihromija povezuje samo s germanskim nosiocima takva nakita, čak i u slučaju netom spomenutog nalaza⁴¹. Istočnorimska polihromija pojavljuje se na mahove i izvan Sredozemlja, kao značajan primjer ističemo blago ranog 6. stoljeća iz grada Varna (antički *Odessos*)⁴², s veoma luksuznim zlatnim nakitom ranobizantskog obilježja. Odatle je za naše izlaganje posebice zanimljiv nalaz raskošno kloazoniranog pektoralnog križa⁴³, koji je začudo blizak latinskom obliku, usprkos smještaju nalazišta na crnomorskoj obali, a stilski je srodan raskošno kloazoniranim primjercima u Italiji, proizvedenim od italo-rimskih zlatara. Kao dalji primjer navodimo iz Francuske istovremeno blago Gourdon

³⁷ E. Coche de la Ferté, *Antiker Schmuck vom 2. bis 8. Jrh. etc.*, 1961, 15, tab. VI.

³⁸ H. Schlunk, o. c., 16, sq., fig. 32. — Istočnomediteranska polihromija može se slijediti i u kasnoantičkom Egiptu, odakle navodi kloazonirane ukrase 5. stoljeća J. Werner, o. c., 60, n. 14, fig. 6.

³⁹ B. Segall, *Katalog der Goldschmiede-Arbeiten Museum Benaki Athen*, 1938, 163, No. 257, tab. 50 (s nizom analogija i lit.).

⁴⁰ O. M. Dalton, *Catalogue of the Finger Rings, Early Christian, Byzantine, Teutonic etc.*, 1912, No. 171, tab. I. — H. Battke, *Geschichte des Ringes*, 1953, 46, tab. X, 55. — E. Förster, *Frühchristliche Zeugnisse etc.*, (Trier), 1965, 108, fig. 88.

⁴¹ Za kritički osvrt cf. Z. Vinski, *Materijali VI kongresa ADJ (Ljubljana 1963)* 1, 1964, 107, n. 68, 109, n. 78, 79. — Usprkos tom ispravku ista autorica ponovno bez argumenata navodi »... Goldfund Turbe bei Trav-

nik...« među istočnogotskim nalazima u Bosni i Hercegovini, cf. N. Miletić (i drugi autori), *Handbuch zur Ur- u. Frühgeschichte Europas I*, 1966, 152.

⁴² D. Il. Dimitrov, *Bulletin de la Société archéol. à Varna XIV*, 1963, 65—79. — D. Il. Dimitrov, *Arheologija V*, 2, 1963, 35—40, fig. 1—8.

⁴³ D. Il. Dimitrov, o. c., 37 sqq., fig. 8.

⁴⁴ Čuvena kopča iz zbirke Castellani (Museo villa di Papa Giulio, Roma), cf. J. Werner, o. c., 57, tab. 11, 13. — Z. Vinski, *Zbornik radova Nar. muz. Bgd IV*, 1964, 169, fig. 4, n. 59 (s lit.). — Kao dalji primjer italo-rimskog zlatarstva navodimo zlatnu kloazoniranu rimsku fibulu s nalazišta Pistoia (pokrajina Toscana), dat. oko 500. g., cf. J. Werner, *Katalog der Sammlung Diergardt 1, Die Fibeln*, 1961, 23 sq., fig. 74.

(Dépt. Côte d'Or) s kloazoniranim križem na zlatnoj pateni (*missorium*)⁴⁵, importiranoj sa Sredozemlja, bilo dolinom rijeke Rhône, bilo iz istočnogotske Italije. Na merovinškom nakitu iz grobova česta je upotreba motiva križa na kloazoniranim pločastim fibulama i ukrasnim okovima, ne samo u »kneževskim« grobovima 6. stoljeća⁴⁶ nego i na reljefnim prikazima mnogobrojnih sačuvanih sadrenih sarkofaga iz šire regije Pariza, datiranih u 7. i 8. stoljeće, s vjernim oponašanjem kloazoniranih nakitnih uzora, vjerojatno u smislu talismana⁴⁷. Kloazonirani motivi križeva mogu se pratiti u Italiji kasnije na nakitu 7. stoljeća, u langobardskoj upotrebi, ali dokazano proizvedenom od romanskih zlatara za vladajući sloj Langobarda⁴⁸.

Za pektoralni križić s otoka Raba (tab. I, 6), koji je također ženski nakitni privjesak, s namjenom amuleta, mogu se naći očigledne analogije istočnorimskog ili ranobizantskog stvaranja 6. stoljeća u istočnom Sredozemlju, s jasnim stilskim značajkama, centralne kružne ćelije s uloškom poludragog kamena, ponajviše crvenog, dok je granulirani ili filigranirani ukras trapezoidnih krakova trokutasto ili drugačije oblikovan, iako ponekad taj ukras nedostaje. Po tim se značajkama ova tipološka podskupina razlikuje od istovremenih jednostavnih i kićenih križeva, npr. iz čuvenog ranobizantskog kilikijskog blaga Mersina i njima srodnih primjeka iz carigradskih radionica⁴⁹. Za prsten Gala — Gacko (tab. I, 3) nemamo nepo-

⁴⁵ L. Bréhier, o. c., 55, tab. IV. — F. van der Meer i Chr. Mohrmann, *Bildatlas der frühchristlichen Welt*, 1959, 182, fig. 613. — Blago je popraćeno burgundskim novcem do 524. g. i bizantskim novcem 527. g. (čuva Bibliothèque Nationale, Paris).

⁴⁶ Npr. franački bogati ženski grob ispod kora katedrale u Kölnu, dat. u vrijeme vladanja Theudeberta I (534—548), cf. O. Doppelfeld, *Germania* 38, 1960, 96 sq., 113, tab. 15, 11a—b. — Nadalje franački bogati ženski grob u sarkofagu br. 49 u bazilici Saint Denis (Paris), pripisan Arnegundi, ženi vladara Klotara I (511—561), zakopan između 565—570. g., cf. A. France-Lanord i M. Fleury, *Germania* 40, 1962, 341, 348, 350, tab. 31, 5, 6. — Motiv križa susreće se i na okovima u »kneževskom« muškom grobu 1782 goleme franačke nekropole Krefeld-Gellep, dat. u prvu polovinu 6. stoljeća, cf. R. Pirling, *Germania* 42, 1964, 192 sq., 215, tab. 47, 2. — Polihromni stil dosegno je britanske otoke oko 600. g., поближе o kloazoniranim pektoralnim križevima 7. stoljeća cf. R. S. Jessup, *Anglo-Saxon Jewellery*, 1950, 120, 123 sq., tab. XXVII, XXX, XXXI.

⁴⁷ D. Fossard, *Art de France III*, 1963, 30—39, fig. 1—27. — Poblіže o merovinškim sarkofazima u Francuskoj cf. D. Fossard, *Études mérovingiennes, Actes des Journées de Poitiers*, 1953, 117—124.

⁴⁸ Bogato ukrašene pločaste fibule u relativno mlađim ženskim grobovima B i 77 langobardske nekropole Castel Trosino (prov. Ascoli pokrajina Marche), dat. u ranije 7. stoljeće, cf. R. Mengarelli, *Monumenti Antichi XII*, 1902, 194 sq., 323 sq., tab. VII, 2, XIV, 6. — S. Fuchs i J. Werner, *Die langobardischen Fibeln aus Italien*, 1950, 38 sq., 62, tab. 44, C 36, C 37. — Par naušnica s košaricom (najraskošniji primjerci tog tipa), šareno kloazonirane, na poledini patvorine bizantskih solidusa 7. stoljeća, svaka s kloazoniranim križićem-privjeskom, pripadaju langobardskom ženskom grobu s nalazišta Senise (pokrajina Potenza), cf. N. Åberg, o. c., 165. — R. Siviero, *Gli ori e le ambre del Museo Nazionale di Napoli*, 1954, 120, tab. 249—254. — C. Carducci, *Ori e argenti dell'Italia Antica*, 1962, 76, tab. 77b.

⁴⁹ A. Grabar, *Dumbarton Oaks Papers VI*, 1951, 27 sqq., tab. 2 i 3. — A. V. Bank, *Vizantijskoe iskusstvo v sobranijah Sovetskogo Sojuza*, 1966, 293 sq., tab. 103a, 107a, 104a. — A. Orlandos, *Collection H. Stathatos III*, 1963, no. 232. — B. Segall, o. c., 173 sq., tab. 52, 273, 274. — M. C. Ross, *L'Art Byzantin, 9ème Exposition etc.*, Athènes, 1964, no. 412. — M. C. Ross, *Catalogue of the byzantine a. early mediaeval antiquities II*, 1963, no. 179 I, 18, 6B, 4B, 15 (Egipat) etc.

srednih analogija prstenja, ali se on stilski i tehnički uglavnom podudara s križićem iz Barbata na Rabu (tab. I, 6), odnosno sa spomenutom podskupinom nakita 6. stoljeća. Kao bliske paralele navodimo primjerke iz Carigrada⁵⁰, iz Grčke⁵¹, s nalazišta (mjesto nalaza nesačuvano) u istočnom Sredozemlju⁵², također kao privjeske na zlatnoj ogrlici⁵³ i na zlatnoj naušnici⁵⁴, nadalje nešto udaljeniji primjer latinskog pektoralnog križa bez granulacije, ali s 5 almandina⁵⁵. Iz Sirije, s nalazišta Gebel potječe očita paralela ovoj podskupini, a to je križ s nešto drugačije variranim granulama i dodanim pletenim filigranskim ukrasom, datiran u 5—6. stoljeće⁵⁶, a pored njega spominjemo 2 njemu analogna istočnomediteranska primjerka, jer svakako pripadaju istom radioničkom krugu⁵⁷. Valja tom prilikom ukazati na veoma impresivnu stilsku paralelu, koju možemo slijediti na starokršćanskim relikvijarima sa sjevernog Jadrana. To su dva, inače poznato radionički identična mala zlatna relikvijara u obliku kutije; jedan (nešto veći) čuva se u Beču, a potječe iz starokršćanskog kompleksa katedrale, odnosno naknadno porušene crkve sv. Tome u Puli, a drugi (manji) relikvijar nalazi se na samom mjestu u katedrali sv. Eufemije 6. stoljeća u Gradežu (Grado)⁵⁸. Ne opisujući ovdje te relikvijare, ograničavamo se samo na to da upozorimo na iskucani dekor užih ploha obaju relikvijara, tj. na glatki križ bez ćelije za uložak, no po obliku veoma srodan onim netom navedenim istočnomediteranskim pektoralnim primjercima, dok je ploha oko križa ukrašena istim motivima kao na filigranskom ukrasu sirijskog križa nalazišta Gebel. Te relikvijare 6. stoljeća literatura tumači bilo kao istočnomediteransko-ranobizantski import, bilo da su rađeni u akvilejskom krugu u istoj radionici po sirijskim uzorima.

Sva je prilika da su, prema navedenim podacima, pektoralni križ s Raba (tab. I, 6) i prsten Gala — Gacko (tab. I, 3), mogli biti importirani u 6. stoljeću možda sa Sredozemlja ili vjerojatnije potječu iz radionica negdje u urbanim aglomeracijama na jadranskim obalama; ondje je u istočnogotsko vrijeme vladanja, tj. u za-

⁵⁰ M. C. Ross, o. c., 22, tab. XXIII, 16.

⁵¹ E. Coche de la Ferté, *Collection H. Statatos II*, 1957, 60, tab. V, 47.

⁵² W. de Grüneisen, *Art chrétien primitif*, s. a., no. 454, fig. 21.

⁵³ *Exhibition—Early Christian and Byzantine Art*, the Walters Art Gallery, Baltimore, 1947, 93, tab. LXII, 432 (2 jednaka primjerka).

⁵⁴ *Exhibition ...* Baltimore, 101, tab. LVIII, 479a. — Cf. više križića-privjesaka od različite materije, o. c., 96, tab. LXVIII, 449.

⁵⁵ *Exhibition ...* Baltimore, 95, tab. LXI, 441. — Pripominjemo da baš ovaj primjerak, kao i naušnicu citiranu u bilješci 54, donosi M. Gough, o. c., 81, fig. 7 i 8, za primjere starokršćanskog nakita.

⁵⁶ E. Coche de la Ferté, *Antiker Schmuck vom 2. bis 8. Jhrh. etc.*, 1961, 25, tab. XVI.

⁵⁷ Mjesta nalaza nisu sačuvana, cf. M. C. Ross, o. c., 15, tab. XVII, 10 (autor datira

križ u 5. stoljeće). — Ch. Pakhurst, *Bulletin of the Allen Memorial Art Museum XVIII*, 2—3, 1961 (Oberlin, Ohio), 66, 65 fig. (autor datira križ u 6. stoljeće).

⁵⁸ Relikvijar iz Pule čuva Kunsthistorisches Museum, Wien, cf. R. Noll, *Vom Altertum zum Mittelalter*, 1958, 27, fig. 15, no. B 14. — Za relikvijare Pula i Gradež cf. H. Swoboda, *Mitth. d. Central-Commission etc. N. F. XVI*, 1890, 1 sqq., 5 sqq. 18 sqq., fig. 3 (Pula), fig. 11 (Gradež). — N. Much, *Mitth. d. Central-Commission etc. N. F. XXIV*, 1898, 140—142, fig. 28 (Pula), fig. 27 (Gradež). — N. Rosenberg, *Geschichte der Goldschmiedekunst auf techn. Grundlage*, Abt. Granulation, 1918, 88, fig. 149 (Pula), 150 (Gradež). — Za nalazište u Puli cf. B. Marušić, *Kasnoantička i bizantijska Pula*, 1967, 49. — Za katedralu Gradež cf. G. Brusin, *Kleiner Führer durch Aquileia u. Grado*, 1961, 129 sqq.

vršnom 5. i ranijem 6. stoljeću, trajao ili barem tinjao kasnorimski način života, nota bene poslije sloma istočnogotske vlasti pojačan u toku druge polovine 6. stoljeća impulsima zlatarstva istočnomediteranskih regija justinijanskog i postjustinijanskog vremena, pogotovu u trgovačkim kontaktima morskim putovima, neometanim boravkom Langobarda u Italiji nakon 568. godine.

U langobardskom vremenu vladanja djelovali su na Apeninskom poluotoku kulturni utjecaji ranobizantskog stvaranja kontinuirano u južnoj Italiji i Siciliji, nadalje u papinskom Rimu i u Ravenni, kao sjedištu bizantskog egzarha, što se donekle moralo odraziti i na langobardsku državu. Za našu je temu dovoljno napomenuti da se tada, naime, javljaju najraskošniji primjerci zlatarstva, rezervirani, dakako, za crkvenog poglavara ili za vladara. Taj smjer reprezentativnog mediteransko-ranobizantskog zlatarstva predstavlja u prvom redu *crux gemmata* cara Justina II (565—578)⁵⁹, koji je taj križ oko 575. godine darovao bazilici sv. Petra u Rimu (čuva ga Museo Sacro Vaticano). *Cruces gemmatae* i ostale dragocjenosti proizvodili su zlatari u Italiji u vrijeme pape Grgura Velikog (590—604) i kasnije u 7. stoljeću, tako npr. tzv. Agilulfov križ i njegovu krunu, kao i tzv. krunu Teodolinde, s votivnom namjenom, što pripadaju poznatom blagu katedrale u gradiću Monza⁶⁰, zatim relativno kasniji tzv. Desiderijev križ crkve San Salvatore u gradu Brescia (čuva Museo Cristiano, Brescia)⁶¹ itd. Slične pojave raskošnih križeva i votivnih kruna mogu se slijediti također u tadašnjoj zapadnogotskoj Hispaniji 7. stoljeća, gdje se osobito ističe čuveno blago Guarrazar kod Toleda (prov. ista)⁶², kao i dijelom uništeno blago s andaluzijskog nalazišta Torredonjimeno (prov. Jaén)^{62a}.

Ti se kićeni mediteranski primjerci »dvorskog« zlatarstva po svojem stilskom obilježju polihromije i luksuznosti izradbe udaljuju od nakita naše prve skupine; međutim, oni dokazuju vrhunski domet mediteranskog polihromnog zlatarstva, koje je tada lakoćom bilo u stanju izraditi također tehnički složeniji nakit od onoga koji ovdje interpretiramo.

⁵⁹ A. de Waal, *Römische Quartalschrift*, 1893, 246, tab. XVI, XVII. — L. Bréhier, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, 1936, 37. — D. Talbot Rice, *The Art of Byzantium*, 1959, 305, tab. 71. — J. Beckwith, *The Art of Constantinople*, 1961, 46, fig. 55. — Ch. Delvoye, *L'art byzantin*, 1967, 140 sq., fig. 70. — Za suvremenu naučnu i tehničku analizu cf. Chr. Belting-Ihm, *Jahrbuch RGZM* 12, 1965, 142, sqq.

⁶⁰ A. Merati, *Il tesoro del duomo di Monza*, 1963, 39, 38 fig., 34 fig. — I. Belli Barsali, *L'oreficeria medioevale etc.*, 1966, 48, fig. 19, 18, 20.

⁶¹ W. F. Volbach, *Frühchristliche Kunst, die Kunst der Spätantike in West- u. Ostrom*, 1958, 57, tab. 60, 61. — Cf. *Il Museo Cristiano Brescia, breve guida etc.*, 1958, 10, 13.

⁶² Blago Guarrazar čuvaju dijelom Real Armeria i Museo Arquelógico Nacional, Madrid, zatim Musée Cluny, Paris, cf. N. Åberg, *Die Franken u. Westgoten etc.*, 1922, 229, sqq., fig. 364, 365. — H. Zeiss, *Die Grabfunde a. d. spanischen Westgotenreich etc.*, 1934, 4, n. 1, 2. — P. de Palol, *I Goti in Occidente, Settimane di Studio...*, Spoleto, 1956, 121 sqq., tab. XXXVI-XXXVIII.

^{62a} Sačuvano je nekoliko zlatnih križeva s kvalitetnim polihromnim ukrasom, cf. P. de Palol, *Arte Hispanico de la Epoca Visigoda*, 1968, 214, 158, fig. 109, 118, 119, 120, 121, 124. Većinu križeva čuva Museo Arquelógico Provincial, Barcelona, a jedan križ Museo Arquelógico Provincial, Córdoba. Cf. J. Martínez Santa-Olalla, *IPEK* 1934, 50, tab. 21, 1.

Vratimo li se primjercima nakita naše prve skupine, ne smijemo ipak mimo- ići činjenicu da su pektoralni križevi, donekle slični npr. onome s otoka Raba (tab. I, 6), bili poznati u Italiji već u ranije vrijeme, tj. oko 500. godine. Doduše, već smo prije spomenuli da u istočnogotskim grobovima nismo naišli na bliže paralele nakitu naše prve skupine. Upozorili bismo na (srećom opširno objavljen) veoma značajan kompletno sačuvan nalaz blaga (otkriven 1947. g.) u gradu Reggio Emilia (čuva ondje Museo civico »G. Chierici«)⁶³, pouzdano datiran bizantskim solidusima u zadnje desetljeće 5. stoljeća⁶⁴. Blago se sastoji isključivo od dragocje- nosti (ponajviše od zlata, uz nešto srebra), a pored solidusa uglavnom od nakita: par lučnih fibula specifično je istočnogotski, a par kloazoniranih naušnica, dva cikadna privjeska i možda jedna naušnica rađeni su po istočnogotskom ukusu, dok je sve ostalo, tj. preko 30 primjeraka nakita, uz 2 srebrne posude, te ukrasna zrna i metalni lom, bez sumnje kasnorimsko po stilu i proizvodnji⁶⁵. Blago pred- stavlja nečiju kapitalnu vrijednost, zakopano je možda zbog tadašnje raspore Teoderika s Odoakrom (489—493) ili odmah nakon tog zbivanja⁶⁶, a veoma je signifikantno i u statističkoj relaciji radioničkog porijekla njegova sastava. Na spomenutom paru kloazoniranih naušnica s privjeskom u obliku stilizirane cikade razabire se i maleni privjesak u obliku grčkog križa⁶⁷, što je rijetka pojava na istočnogotskom nakitu, moguće kao odraz njihova arijanskog kršćanstva. Blago Reggio Emilia sadrži, uz ostalo, jedan zlatni pektoralni križić latinskog oblika — poput primjeraka iz Barbata, Solina i Gornjeg Turbeta (Tab I, 6, 5, 4) — doduše, bez ukrasa, izuzev centralnu ćeliju⁶⁸. Kao blisku paralelu navodimo isto- vremenim zlatnim primjerak iz merovinškog »kneževskog« ženskog groba 23 u samoj bazilici Saint Denis (Paris), pouzdano datiranog parom franačkih lučkih fibula (tipa Krefeld), oko 500. godine⁶⁹ (tj. u vrijeme Klodovika, Teoderikova suvreme- nika), uostalom najstarijeg datiranog merovinškog groba s dokumentacijom kri-

⁶³ M. Degani, *Il tesoro romano barbarico di Reggio Emilia*, 1957, passim (cf. u toj knji- zi predgovor J. Wernera, o. c., 9—13). — *Ori e argenti dell'Emilia Antica*, Catalogo di Mo- stra Bologna, 1958, 76—91, no. 154—205.

⁶⁴ Blago sadrži 60 bizantskih solidusa 5. stoljeća; među njima su najkasniji 17 soli- dusa cara Zenona (474—491), a od njih 3 iz Odoakrove kovnice u Ravenni, cf. M. Degani, o. c., 31—53.

⁶⁵ Za pedantan kataloški opis blaga (na- đenog u olovnoj posudi) cf. M. Degani, o. c., 55—68, tab. VII—XXXI.

⁶⁶ M. Degani, o. c., 9, 13 (J. Werner).

⁶⁷ M. Degani, o. c., 64, tab. XXVI, 1—2. — Na nakitu istočnogotske pripadnosti pojavljuje se maleni grčki križ izuzetno u ulošku nauš- nice s poliedrom iz jednog groba u gradu Ascoli Piceno (čuva ondje Museo Civico), te apliciran na privjesku ogrlice luksuzno rađe-

nog kloazoniranog nakita bez utvrđenog na- lazišta, sada u privatnom vlasništvu, cf. A. Götze, o. c., 5 sq., fig. 4. — M. Degani, o. c., 65 sq., n. 6, 64; 13, n. 1 (J. Werner). — Za po- tonji nakit, ali s apokrifnim nalazištem (to- bože Olbia) cf. H. Rupp, o. c., 49 sq., tab. IV, V, 1—5 (motiv grčkog križa na kružnom privjesku ogrlice, o. c., tab. IV, 1) — Na kloazoniranom ukrasu istočnogotske fibule iz Knina (ovdje tab. I, 33 s bilješkom 35) ra- zabire se sličan krstoliki motiv, iako taj valja tumačiti kao četverolist.

⁶⁸ M. Degani, o. c., 67, tab. XXVIII, 5 (ulo- žak ćelije nije sačuvan).

⁶⁹ E. Salin, *Les tombes gallo-romaines et mérovingiennes de la basilique de St. Denis etc.*, (Paris) 1958, 18—21, tab. I (gornji red), XII (sredina), na zlatnom križu jedini je ukras crveni almandin u centralnoj ćeliji s filigranskim rubom.

stijanizacije u Francuskoj, pa ovdje u tom merovinškom grobu latinski oblik križića s obzirom na historijski aspekt nije slučajan.

U sastavu blaga Reggio Emilia, s pouzdanim apsolutnokronološkim osloncem, zrcali se združenost mnoštva kasnoantičkih dragocjenosti s nekoliko tipičnih primjeraka istočnogotskog nakita, a sve to veoma vjerojatno u istočnogotskom posjedu. Za našu temu zanimljiva je u sklopu navedene združenosti pojava spomenutog pektoralnog križa, bez sumnje izrađenog od negermanskog, odnosno kasnorimskog zlatara. Adekvatna pojava može se slijediti i drugdje, npr. u sastavu već spomenutog blaga piemontskog nalazišta Desana kod Vercellija, (čuva Museo civico di Palazzo Madama, Torino)⁷¹, zakopanog oko 500. godine, s manjim brojem kvalitetnog nakita kasnog 5. stoljeća istočnogotske pripadnosti i većim brojem kasnorimskih, raskošno rađenih dragocjenosti; među njima opet zlatni pektoralni križ, ukrašen granuliranim trokutastim grozdićima, evidentno kasnoantičke tradicije⁷².

Kao zadnji primjer navodimo, izvan Italije, na južnom rubu *Daciae ripensis* nalazište Sadovec na rijeci Vit (sjeverna Bugarska), tj. utvrđeno naselje Sadovsko kale, u sklopu istočnorimskog justinijanskog limesa⁷³, gdje su arheološki ustanovljeni elementi gotske prisutnosti. Ondje su boravili tzv. *Goti minores*, tj. preostali istočnogotski foederati — nakon odlaska Istočnih Gota (488. godine) iz *Moesiae inferior* u Italiju — pored romejskih (ranobizantskih) domaćih stanovnika sve do kraja 6. stoljeća, tj. do provale Avara i Slavena, što je potvrđeno i numizmatičkim nalazima⁷⁴. Prema rezultatima iskopavanja naselja u toj istočnorimskoj tvrđi, također su znatno brojniji nalazi ranobizantskog obilježja, pored pojedinih tipično istočnogotskih⁷⁵, iako sav arheološki materijal nije u cijelini objavljen. Za nas je zanimljiv nalaz zlatnog pektoralnog križa, s filigranskim ukrasom i ostatkom uloška bijele paste u centralnoj kružnoj ćeliji⁷⁶, inače u obliku analognom ranije navedenim križevima. Taj primjerak križa nije gotski zlatarski rad, iako je ovdje moguće da je također možda bio u istočnogotskoj upotrebi.

Analizirajući prilično iscrpno nakit naše prve skupine u širem okviru zlatarskog stvaranja, kojemu ta skupina pripada, došli smo do ovih zaključaka:

Prstene i pektoralne križeve ove skupine, nađene na teritoriju Jugoslavije, valja prema svim raspoloživim podacima determinirati kao kasnoantički nakit, bez sumnje istočnomediteranskog zlatarskog porijekla, bilo kao istočnorimski import, bilo da je po tim uzorima rađen u romanskim radionicama na jadranskoj obali (slično kao u Italiji) ili da je rađen u romejskim (ranobizantskim) radioni-

⁷⁰ E. Salin, o. c., 21 sqq.

⁷¹ V. Viale, o. c., 149—165, fig. 19—32, 35—43. — Cf. C. Carducci, Ori e Argenti dell'Italia Antica, Catalogo di Mostra Torino, 1961, 225—229, no. 796—812, tab. XCVII.

⁷² V. Viale, o. c., 154 sq., fig. 32. — C. Carducci, o. c., 227, tab. C, 803.

⁷³ I. Welkov, Germania 19, 1935, 149 sqq. — H. Vetters, Dacia ripensis, Schriften d. Balkankommission etc. XI/1, 1950, 49 sqq.

⁷⁴ Novac od Justinijana I (527—565) do Mauricija Tiberija (582—602), cf. I. Welkov, o. c., 156 sqq. — H. Vetters, o. c., 56 sq. — Za Istočne Gote u donjem Podunavlju cf. L. Schmidt, Abhandlungen d. Preuss. Akad. d. Wiss. Philos.-histor. Klasse 10, 1943, 14.

⁷⁵ I. Welkov, o. c., tab. 16—20, fig. 4, 5. — H. Vetters, o. c., 56.

⁷⁶ I. Welkov, o. c., 153, tab. XVI, 1.

cama negdje u balkansko-maloazijskim regijama, i to u neposrednom dodiru s transmediteranskim utjecajima starokršćanskog predislamskog Bliskog istoka.

Ne postoje nikakvi arheološki dokazi o tome da bi bilo koji primjerak nakita iz naše prve skupine bio proizvod germanskih zlatara epohe seobe naroda, iako se a priori ne smije isključiti mogućnost da je pojedini primjerak nakita ove skupine mogao možda doći privremeno ili slučajem također u upotrebu Istočnih Gota za vrijeme njihova boravka u rimskoj provinciji Dalmaciji. Za takvu mogućnost ne pružaju nam doduše ti primjerci nakita s teritorija Jugoslavije, prema obilježju nalazišta i okolnostima nalaza, baš nikakvih indicija. Milieu biskupske rezidencije 5. stoljeća u Stobima, gdje je nađen prsten (sl. 1) stilski blizak već citiranom prstenu iz Sirije 4—5. stoljeća⁷⁷, ne pruža indicije za povezivanje stobijskog prstena s Istočnim Gotima, iako je antički grad *Stobi* stradao 479. godine prilikom istočnogotske provale, jer taj prsten nema izravnih analogija u istočnogotskim grobovima. Milieu barbatskog samostana na otoku Rabu gotovo isključuje ikakvu indiciju za istočnogotski kontakt s tamošnjim križem (tab. I, 6), dok bi križ (tab. I, 5) iz solinske bazilike 5. stoljeća prije mogao biti »sirijski« nego »gotški«. Najpouzdanije je istočnorimske izradbe zlatni nakit (tab. I, 4) iz grobnice starokršćanskog obilježja u Gornjem Turbetu, pa bi insistiranje na njegovu tobože germanskom obilježju, zbog kloazoniranog križa⁷⁸, doista bilo znanstveno neumjesno. U nadi da smo u tom smislu račistili donekle zbrkane pojmove, koji se latentno zapažaju u jednom dijelu novije jugoslavenske literature, o porijeklu i pripadnosti zlatarstva, na osnovu određenog izbora tipičnih nalaza iz Jugoslavije, završavamo naše razlaganje o toj skupini nakita.

Interpretacija nalaza druge skupine

Ova skupina krstolikog nakita, brojčano mnogo opsežnija od prethodne, a funkcionalno varirana u fibule, privjeske (tj. pektoralne križeve), aplikе (i niima slične agrafe) i kopče, ima — sveukupno promatrano — relativno naglašen barbarski karakter nosilaca tog nakita, također u obliku neredovite upotrebe plemenitih metala i dijelom po skromnoj, odnosno rustikalnoj izradbi krstolikih artefakata. Ta se skupina zapravo po obilježju, nošnji i načinu sahrane nosilaca tog nakita više približava ranosrednjovjekovnom svijetu, tada in statu nascendi, iako s izričitom kasnoantičkom tradicijom, napose po specifično kršćanskoj simbolici, kao zajedničkom znamenu svih primjeraka ove skupine. Ovdje čak raspoložemo s nekoliko grobnih cjelina, koje će nam po popratnim nalazima u samom grobu ili po ostalim okolnostima i obilježju dotičnog groblja pružiti određenije podatke o distinkciji etničke pripadnosti nosilaca tog nakita, kao i kronološki značajne putokaze za one pojedinačno nađene primjerke krstolikog nakita o kojima bliži podaci nisu sačuvani.

Razmotrimo li pobliže krstolike fibule, valja upozoriti na u literaturi češće zapaženu činjenicu o najranijoj pojavi tih fibula ponekad već u arheološkim kompleksima kasnocarskog starokršćanskog obilježja, doduše na rajnsko-mozel-

⁷⁷ Vidi ovdje bilješku 37.

⁷⁸ Vidi ovdje bilješku 41.

skom provincijalnom tlu, i to samo po jedan sačuvani primjerak unutar urbanih aglomeracija *Coloniae Agrippinae* (Köln)⁷⁹ i *Augustae Treverorum* (Trier)⁸⁰; obje su malene fibule gotovo identične — posve jednostavan oblik brončanog križa s kružno povišenim središtem i sačuvanom željeznom iglom na poledini — datirane okvirno u 4—5. stoljeće, tj. u vrijeme franačke prevlasti u rimskom Porajnju, nakon vojnog sloma rimske moći na rajnskom limesu (407. godine). Ti se primjerci s pravom ne pripisuju franačkom stvaranju, jer krstolikih fibula uopće nema u golemom fundusu merovinških grobova, inače bogatih prilozima u brojnim grobljima na redove 5. i 6. stoljeća, sve do kasnomerovinškog vremena. U literaturi se izričito ističe da su krstolike fibule relativno rijetke u mnoštvu nekropola merovinškog kruga, gdje se taj nakit pojavljuje u grobovima 7. stoljeća, i to kao mediteranski utjecaj iz langobardske Italije⁸¹; odanle potječe brojna import mediterantskih i langobardskih kulturnih dobara u prostor sjeverno od Alpa, arheološki odrediv u franačkim, burgundskim i alemanskim grobovima od 600. do barem 700. godine, odnosno pripada IV i V skupini groblja datiranih novcem po Wernerovoj kronološkoj shemi, a te se skupine podudaraju sa stupnjem IV Böhnerove kronologije franačkih groblja, u prvom redu u trierskom kraju, ali sa znatno većim opsegom kronološke vrijednosti na merovinškom području⁸². U okviru groblja na redove 7. stoljeća uočljive su krstolike fibule, koje se pojavljuju ponegdje i kasnije čak i u grobljima 8. stoljeća (npr. Goddelsheim, grob 23, u pokrajini Hessen⁸³), dijelom u grubljoj lokalnoj izradbi. Za razliku od rijetke upotrebe tog ukrasnog oblika u merovinškom krugu, jedino se u trierskom kraju zapaža relativno češća pojava krstolikih fibula, i to 3 primjerka iz merovinških grobova 7. stoljeća⁸⁴, a 3 su primjerka tamošnji pojedinačni nalazi⁸⁵, koji po svom tipološkom obilježju moraju biti s onima iz grobova istovremeni. Kako se ove međusobno manje-više srodne fibule razlikuju u stilskim pojedinostima od primjeraka u langobardskoj Italiji, sva je prilika da su proizvodi lokalne radionice⁸⁶, vjerojatno u samom gradu Trieru, tom veoma značajnom kasnoantičkom urbanom središtu, napose u 4. stoljeću, gdje je za franačke vlasti bez sumnje postojalo romanizirano starosjedilačko stanovništvo, kojemu pripisujemo izradbu tog nakita u 7. stoljeću, to više jer su starije generacije istog

⁷⁹ Nalazište Köln-Luxemburgerstrasse, kasnorimsko groblje, cf. F. Fremersdorf, *Kölner Jahrbuch* etc. 2, 1956, 7, tab. 1, 1. — Cf. E. Förster, o. c., 127 sq., no. 119.

⁸⁰ Nalazište Trier-Altachtal, rimski hram, cf. E. Förster, o. c., 77, no. i fig. 59.

⁸¹ K. Böhner, *Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes*, Teil 1, 1958, 110 sq.

⁸² J. Werner, *Münzdatierte austrasische Grabfunde* etc., 1935, 41—44. — K. Böhner, o. c., 31—34, fig. 1a-b.

⁸³ K. Nass, *Germania* 22, 1938, 45, 47, tab. 10, 1. — Nekoliko takvih nalaza iz zapadne i srednje Njemačke navodi K. Nass, o. c., 47.

⁸⁴ K. Böhner, o. c., 110; cf. Teil 2, 1958, tab. 18, 7 (Eisenach, grob 41), 18, 8 (Minden, grob 3), 18, 11 (Söst, grob 9). — Cf. E. Förster, o. c., 105 sq., no. i fig. 85, 82, 83.

⁸⁵ E. Förster, o. c., 105 sq., no. i fig. 84 (Trier—*Porta nigra*), 81 (Kobern na Moseli), 86 (nepoznato nalazište).

⁸⁶ To opravdano tvrdi K. Böhner, o. c., Teil 1, 110 sq. — Za krstolike fibule iz langobardske Italije cf. S. Fusch i J. Werner, *Die langobardischen Fibeln aus Italien*, 1950, 43—45, 63, tab. 49 i 50. — Najbliže su po stilu mediteranskim primjercima krstolike fibule Eisenach, grob 41 i Trier—*Porta nigra*, cf. E. Förster, o. c., 106 sq. no. i fig. 85, 84.

etnikona u starokršćansko vrijeme već poznavale i vjerojatno izrađivale takve ukrasne oblike, što smo ih maločas spominjali iz Trieria i Kölna⁸⁷. Inače nam iz regija bližih Italiji nisu poznati takvi primjerci iz kasnocarskog vremena, osim jednog, bez bližih podataka o okolnostima nalaza, s rimskog utvrđenog naselja *Carnuntum* na dunavskom limesu (Donja Austrija)⁸⁸, značajnog po svojem izrazito kasnocarskom rimsko-provincijalnom stilskom obilježju. Valja ponovo ukazati na to da je na području Alpa (u Austriji, Bavarskoj i Švicarskoj) krstoliki nakit, kao i drugi ukrasni oblici s kršćanskim simboličnim znacima u grobljima na redove, uočljiv ne prije 7. stoljeća, a traje i u 8. stoljeće, tj. kronološki se podudara s već utvrđenim stanjem na franačkom naseobinskom području. Kako su Bajuvari pokršteni u toku 7. stoljeća, shvatljiva je rijetkost grobnih priloga kršćanskog značaja u njihovoj grobnoj ostavštini. U Austriji groblja na redove nisu još u dovoljnoj mjeri proučena, ni objavljujivana⁸⁹, pa nije moguće stvoriti o njima potpuniju sliku u okviru naše teme, ali je stanje istraživanja u tom smislu znatno povoljnije u Bavarskoj⁹⁰, gdje se u grobljima na redove, uglavnom 7. stoljeća, registrirao niz priloga s kršćanskom simbolikom, među njima i onih krstolikog oblika⁹¹, dijelom kao odraz utjecaja mediteranskog porijekla.

Novija arheološka istraživanja ukazala su na postojanje starosjedilačkog romaniziranog pokrštenog stanovništva, kako u Porajnju⁹² tako i na alpskom tlu južne Bavarske i Austrije⁹³, kojemu valja pripisati značajnu ulogu u etnogenetičkom procesu, a donekle i u procesu kristijanizacije Bajuvara i Alamana; najizrazitije se sačuvalo romanizirano starosjedilačko, odnosno romansko stanovništvo u Alpama, kao što se zorno može pratiti na teritoriju Švicarske, gdje je ono znatno utjecalo na Burgunde⁹⁴. Na bajuvarsko-alamansko-burgundskom arealu pojavljuju se različiti krstoliki ukrasni oblici u grobljima na redove ne prije 7. stoljeća, a relativno nešto češće samo u Bavarskoj⁹⁵. Krstolike fibule i agrafe ondje su doduše veoma rijetke, poznat nam je svega jedan kasno datirani nalaz

⁸⁷ Vidi ovdje bilješke 80 i 79.

⁸⁸ A. Schober, *Die bildende Kunst in Österreich*, 1936, 188, fig. 113. — Cf. A. Schober, *Die Römerzeit in Österreich*, 1936, 74.

⁸⁹ Izuzetak predstavlja opširno objavljena značajna nekropola 7. stoljeća Linz-Zizlau s nekoliko elemenata kršćanskog obilježja, cf. H. Ladenbauer-Orel, *Linz-Zizlau, Das baierische Gräberfeld etc.*, 1960, 81 sqq.

⁹⁰ H. Bott, *Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit*, 1952, 215 sqq. — H. Müller-Karpe, *Monachium etc.*, 1958, 227 sqq. — VI. Miložić, Bayer. Vorgeschichtsblätter (u daljem tekstu skraćeno: Vgbl.) 28, 1963, 129 sqq. — VI. Miložić, *Jahrbuch RGZM* 13, 1966, 233 sqq.

⁹¹ H. Müller-Karpe, o. c., fig. 3, 1—3, fig. 10, 2. — VI. Miložić, Bayer. Vgbl. 28, 1963, fig.

5, 14; 6, 1, 3. — Naknadno se ukazalo na to da krstolika fibula ukrašena pticom (cf. S. Fuschs i J. Werner, o. c., 52, 63, tab. 50, XXXIV = H. Müller-Karpe, o. c., fig. 10, 1) ne potječe s tla Bavarske, cf. H. Dannheimer, Bayer. Vgbl. 29, 1964, 197, n. 12 i 13.

⁹² K. Böhner, o. c., Teil 1, 265 sqq., 285 sqq. — Cf. K. Böhner, *Trierer Zeitschrift* 19, 1950, 87 sqq.

⁹³ VI. Miložić, o. c., 133. — VI. Miložić, *Jahrbuch RGZM* 13, 1966, 231, 252, 255.

⁹⁴ O. Tschumi, *Burgunder, Alamannen u. Langobarden in der Schweiz*, 1945, 235 sqq. — V. v. Gonzenbach, *Jahrsbericht Pro Vindonissa, 1949—1950*, 20 sqq. — *Die Schweiz im Frühmittelalter, Repertorium etc.* 5, 1959, 2 sqq., 9 sqq.

⁹⁵ Vidi ovdje bilješke 90 i 91.

fibule iz gornje Austrije⁹⁶, nadalje iz Švicarske 2 primjerka s naseobinskog područja Burgunda⁹⁷, datirani u literaturi u 7—8. stoljeće, kao i treći primjerak fibule (zajedno s narukvicom sa zadebljanim završecima) s nalazišta Brig (na gorskom prijevoju Simplon u kantonu Valais)⁹⁸, tj. na naseobinskom tlu alpskih Retoromana; taj potonji nalaz ne smije se ni geografski ni etnički odvojiti od romanškog starosjedilačkog stanovništva na alpskom i lombardijskom području langobardske Italije.

Iz langobardske države u Italiji krenuo je u 7. stoljeću import putem alpskih prijevoja u evropske krajeve sjeverno od Alpa, manifestirajući se, uz ostalo, koptskim brončanim posuđem⁹⁹, nadalje tzv. langobardskim zlatnim križevima, tj. krstolikim aplikacijama, ponajviše od zlatnog lima, prišivenim na odjeću većinom na prsima ili na ramenu sahranjenog muškog ili ženskog individua, u obliku tadašnje kršćansko-pravovjerne simbolike, ali s magijskom funkcijom talismana, preuzete u 7. stoljeću od dotad pretežnog arijanskog langobardskog vladajućeg sloja¹⁰⁰. Nalazišta tih križeva od zlatnog lima podudaraju se sa središtem langobardskog naseljavanja u sjevernoj Italiji, od Furlanije do Piemonta, a južno od rijeke Po usredotočena su na nekoliko gradova (Parma, Reggio Emilia, Lucca, Chiusi i najjužnije Benevento) i na langobardske tvrđave u srednjoj Italiji: Nocera Umbra (prov. Perugia, pokrajina Umbrija) i Castel Trosino (prov. Ascoli, pokrajina Marche)¹⁰¹. Ukupan broj križeva od zlatnog lima u Italiji iznosi sada barem

⁹⁶ Auhof ženski grob 75, cf. A. Kloiber i M. Perthwieser, *Jahrbuch des Oberösterr. Musealvereines* 112, 1967, 83 sq., tab. X, 4.

⁹⁷ Velika burgundska alamanski utjecana nekropola Bern-Bümpliz, ženski grob 278 s fibulom, cf. O. Tschumi, o. c., 39, 60, fig. 7, 278, tab. XXVII, 4. — *Die Schweiz etc.*, 1959, 24, tab. 10, 33. — Nalazište Puidoux (Kanton Waadt): Krstolika agrafa na lančiću, cf. O. Tschumi, o. c., 227, fig. 71. — *Die Schweiz etc.*, 1959, 19, tab. 9, 9. — Pripominjemo da su utjecaji romanskog, tj. kristijaniziranog romaniziranog alpskog stanovništva veoma očiti kod burgundskog etnikona, što dokazuje pojava tzv. fibula jednakih krakova, npr. u nekropoli Bern-Bümpliz (cf. O. Tschumi, o. c., 24 sq., fig. 7, 160, 169), čestih i u najznačajnijoj burgundskoj nekropoli Charnay (Dépt. Côte-d'Or) u francuskoj Burgundiji, koja sadrži također krstoliku fibulu, cf. H. Baudot, *Memoires sur les sepultures barbares decouvertes en Bourgogne etc.*, 1860, 56 sq., 59, tab. XIV, 3, 6, 7, 8, XV, 1, 2, 10. — Također je iz Burgundije tipičan krstoliki privjesak s nalazišta Beire-Le Chatel, cf. H. Baudot, o. c., 126 sq.

⁹⁸ O. Tschumi, o. c., 60. — *Anzeiger für schweiz. Altertumskunde*, 1878, 654, fig. 15. i 16. — *Die Schweiz etc.*, 1959, 19, tab. 9, 8.

⁹⁹ J. Werner, 42. Bericht RGK, 1961, 311 sqq., fig. 1 (tipovi posuđa), fig. 2 (karta rasprostranjenosti).

¹⁰⁰ N. Åberg, *Die Goten u. Langobarden in Italien*, 1923, 87—94. — S. Fuchs, *Die langobardischen Goldblattkreuze aus der Zone südwärts der Alpen*, 1938, passim, napose 25. — M. Brozzi, *Sot la nape XII*, 1960, 3—7. — M. Brozzi i A. Tagliaferri, *Arte longobarda* 2, 1951, 16 sqq. — J. Werner, o. c., 319, n. 18, fig. 3 (karta rasprostranjenosti). — A. Tagliaferri, *Aquileia Nostra XXXIV*, 1963, 149—166. — O. v. Hessen, *Problemi ...*, 1964, 199—222, n. 2 (sa starijom lit.). — VI. Milošević o. c., 233.

¹⁰¹ S. Fuchs, o. c., 10 sqq., fig. 1 (karta rasprostranjenosti). — Cf. O. v. Hessen, o. c., 200 sq., n. 8 i 9, tab. I (karta rasprostranjenosti). — A. Pasqui i R. Paribeni, *Monumenti Antichi XXV*, 1918, 137 sqq. — R. Mengarelli, o. c., 145 sqq.

200 primjeraka¹⁰², ali je njihov broj mogao biti veći, ako imamo na umu činjenicu da su langobardska groblja u sjevernoj Italiji uglavnom bila nepotpuno istražena i dijelom uništena¹⁰³; naprotiv, potpuno istražena nekropola Nocera Umbra sadrži u 165 iskopanih grobova¹⁰⁴ čak 30 primjeraka takvih križeva, tj. najveći broj otkriven do sada u jednom groblju. U krajevima sjeverno od Alpa evidentiralo se barem 36 primjeraka križeva od zlatnog lima i njihovih lokalnih patvorevina, većinom u alamanskim grobovima, a nekoliko i u bajuvarskim grobovima, pretežno 7. stoljeća¹⁰⁵. Novijim istraživanjima ustanovilo se da je de facto samo manji dio križeva od zlatnog lima iz alamanskih i bajuvarskih grobova importiran približno sredinom 7. stoljeća iz sjeverne Italije, vjerojatnije je naime da su ih izrađivali putujući zlatari, došavši moguće iz langobardske Italije, ili da su proizvedeni u lokalnim radionicama¹⁰⁶, što vrijedi pogotovu za jednostavne neukrašene ili skromno ukrašene primjerke, koji predstavljaju brojčanu glavninu. Pripominje se da su križevi od zlatnog lima u prvom redu u sjevernoj Italiji jednim dijelom bogato ukrašeni različitim tiještenim, žigosanim i punciranim ornamentima heterogenog porijekla: mediteranska pletenica, pletenica poput kike sa zvjerskim glavama, isto to uz ljudske obrazine, pletenice u više varijanata zvjerinjeg stila II, ponekad muški figuralni prikazi ili glave (portreti?), ili ptičji prikazi s viticama i palmetama, pa otisci solidusa i rozeta, nadalje puncirani nizovi tačkastih, trokutastih ili kružnih motiva i dr.¹⁰⁷. Postoje, dakako, i razlike u obliku i veličini, među tim limenim krževima češće je zastupljen oblik tzv. grčkog križa, itd. U literaturi su se pokušali razvrstati i vremenski brojni nalazi križeva zlatnog lima iz Italije, kako prema stilskim kriterijima tako i po apsolutnokronološkim pokazateljima u ranu skupinu (572—627), prijelaznu skupinu (627—675) i kasnu skupinu (675—cca 774)¹⁰⁸. Kompleksna pitanja ukrasa i stila križeva od zlatnog lima nisu od neposredne važnosti za našu tematiku, pa ih ostavljamo po strani. Međutim, treba ukazati još na porijeklo križeva od zlatnog lima što su ih Langobardi počeli upotrebljavati na kraju 6. stoljeća u Italiji, preuzevši ih svakako od tamošnjeg romanskog stanovništva, tj. od romanskih zlatara u gradovima Italije¹⁰⁹. Najstariji sačuvani, svakako predlangobardski primjerak, datiran je solidusom cara Zenona (474—491), jasno otisnutim na središnjem dijelu

¹⁰² Osnovna kataloška publikacija S. Fuchsa, o. c., 66—95, sadrži ukupno 187 primjeraka, za ostale primjerke cf. O. v. Hessen, o. c., 200 sq. n. 7 (s lit.). — Cf. P. Reinecke, *Germania* 25, 1941, 43 sq., n. 5 (Cappua).

¹⁰³ To vrijedi npr. za najveću langobardsku nekropolu u Italiji s nalazišta Calvisano kod Brescie, odakle je sačuvano 10 primjeraka križeva od zlatnog lima, cf. G. Panazza, *Problemi...*, 1964, 148 sqq., 154—157. — Cf. S. Fuchs, o. c., 78 sq. — Cf. G. Haseloff, *Jahrbuch RGZM* 3, 1956, 143 sq.

¹⁰⁴ A. Pasqui i R. Paribeni, o. c., 155—346. — Grobni materijal čuva Museo dell'Alto Medioevo, Roma.

¹⁰⁵ O. v. Hessen, o. c., 218—222 (katalog). — Cf. J. Werner, *ibidem*. — Broj tih križeva u Bavarskoj povećao se za još 6 nalaza, cf. H. Dannheimer, o. c., 190, n. 51, 193, n. 2.

¹⁰⁶ J. Werner, *ibidem*. — O. v. Hessen, o. c., 203, 215. — Cf. Vl. Milojević, o. c., n. 11.

¹⁰⁷ S. Fuchs, o. c., 27 sqq., 57 sqq. — G. Haseloff, o. c., 144—163. — O. v. Hessen, o. c., 204 sqq.

¹⁰⁸ S. Fuchs, o. c., 97 sq.

¹⁰⁹ J. Werner, o. c., n. 18. — Najstariji pozdano datirani langobardski primjerak lokaliteta Lavis kod Trenta ima natpis vladara Klefa (572—574), cf. S. Fuchs, o. c., 45, 70, tab. 8, no. 32.

križa¹¹⁰. Nadalje valja upozoriti na prikaze pektoralnih križeva na tadašnjem novcu — kao važnom ikonografskom izvoru — uočljive napose na novcu istočnogotskog regenta Teodata (534—536), kovanom povodom njegova dvogodišnjeg vladanja u rimskoj kovnici¹¹¹. Taj je podatak zanimljiv i stoga što su kasnije, u langobardsko vrijeme, križevi od zlatnog lima bili također ponekad u upotrebi kao pektoralni križevi, što dokazuju dva primjerka s nalazišta Belluno (pokrajina Veneto)¹¹², odnosno i kao privjesak na ogrlici u ženskom grobu 60 langobardske nekropole Nocera Umbra¹¹³, ili kao privjesak pričvršćen lančićem na prsnoj igli pribadači u ženskom grobu 42 langobardske nekropole Castel Trosino¹¹⁴. Porijeklo križeva zlatnog lima valja tražiti izvan Italije u smjeru istočnog Sredozemlja — per analogiam nakitu naše prve skupine. Kao paralele navodimo više neukrašenih primjeraka, i to 4 od srebrnog lima uz 1 od zlatnog lima s nalazišta Adalia u Maloj Aziji¹¹⁵, zatim 2 primjerka križeva-privjesaka od zlatnog lima s nepoznatog bizantskog nalazišta 6—7. stoljeća¹¹⁶, kao i istovremeni zlatni primjerak s grobnog nalazišta Kamunta, na naseobinskom tlu Oseta (potomaka Alana) na sjevernom Kavkazu^{116a}, te neobjavljeni zlatni primjerak latinskog križa s grčkim natpisom nađen na otoku Cipru (čuva muzej u Nikoziji)¹¹⁷; k tome treba kao značajnu paralelu spomenuti zlatni limeni križ s koptskog nalazišta Ahmim-Panopolis, kao i brončani krstoliki privjesak s istog nalazišta u tada bizantskom Egiptu¹¹⁸. U tom smislu mogao bi se ovdje još spomenuti brončani dvodijelni neukrašeni krstoliki privjesak^{118a}, sa Sicilije pod bizantskom vlasti, koji potječe iz spilje Grotta dei Santi blizu mjesta Castelluccio (prov. Siracusa), nađen bez popratnih nalaza za uže datiranje, ali je po svom obliku izrazito ranobizantski skromno rađeni primjerak, koji bi se mogao usporediti s pojedinim njemu sličnim rustikalnim križevima iz Istre (tab. VI, 27). Ovaj nešto opsežniji osvrt na pojavu križeva od zlatnog lima u Italiji potreban je u vezi s nalazima aplikacija i privjesaka naše druge skupine krstolikog nakita, iako ne postoje argumenti za import križeva od zlatnog lima iz langobardske Italije na balkansko tlo.

Preostaje nam osvrt na krstolike fibule u Italiji, gdje su one bez sumnje najbrojnije zastupljene, pa je shvatljivo da se u inozemnoj arheološkoj literaturi pojava takvih fibula izvan Italije tumačila kao import ili barem kao utjecaj iz langobardske Italije 7. stoljeća. Prilikom naših razmatranja uočili smo da su

¹¹⁰ S. Fuchs, o. c., 48, n. 5, fig. 14.

¹¹¹ S. Fuchs, o. c., 48, no. 6, fig. 15. — Cf. S. Fuchs, *Kunst d. Ostgotenzeit*, 1944, 87, fig. 58.

¹¹² S. Fuchs, *Die langobardischen Goldblattkreuze etc.*, 1938, 18, 70, tab. 9, no. 28, tab. 22, no. 29.

¹¹³ A. Pasqui i R. Paribeni, o. c., 256, fig. 106.

¹¹⁴ R. Mengarelli, o. c., 240 sq., fig. 24. — Grobni materijal čuva Museo dell'Alto Medioevo, Roma.

¹¹⁵ S. Fuchs, o. c., 15, n. 10, fig. 17.

¹¹⁶ M. C. Ross, o. c., 6, tab. VIII A i B.

^{116a} P. Uvarova, *Materiali po Arheologii Kavkaza VIII*, 1900, 316, tab. CXXV, 11.

¹¹⁷ M. C. Ross, *ibidem*.

¹¹⁸ R. Forrer, *Die frühchristlichen Altertümer a. d. Gräberfelde Achmim-Panopolis*, 1893, tab. XIII, no. 14. — R. Forrer, *Reallexikon etc.*, 1907, 426, fig. 346. — Cf. J. Werner, *Münzdatierte austrasische Grabfunde etc.*, 1935, 42.

^{118a} P. Orsi, *Byz. Ztschr.* XXI, 1912, 197, fig. 10.

krstolike fibule u merovinškom krugu brojnih groblja na redove relativno rijetko zastupljene i uglavnom ondje datirane u 7. stoljeće, odnosno i kasnije u ranokarolinško vrijeme 8. stoljeća¹¹⁹. Romansko stanovništvo Alpa na području sjeverne Italije i južne Švicarske upotrebljavalo je u većem omjeru krstolike fibule, evidentno ondje kao proizvode romanskih lokalnih radionica u prvom redu u sjevernoj Italiji, tj. unutar tadašnje langobardske države. Prema položaju nalazišta valja proizvodno središte tog nakita lokalizirati u furlansko-venetsko-trentinsko-lombardijskom prostoru, analogno nalazištima tzv. fibula jednakih krakova (ili dvokrakih fibula), nota bene karakterističnih u prvom redu za romanske muške grobove u vidu kasnorimske tradicije načina upotrebe samo jedne fibule za mušku nošnju¹²⁰ (za tip fibule vidi tab. IX, 47—IX, 50). U neposrednom dodiru s romanskim stanovništvom pojavljuju se ponekad fibule jednakih krakova i relativno nešto više krstolike fibule u langobardskim grobovima Italije, bez sumnje kao pozajmljeni »modni« rekviziti. U germanskoj su upotrebi na području sjevernih Alpa fibule jednakih krakova, vjerojatno kao utjecaj importa iz Italije, brojnije samo u grobovima Burgunda, dok su na pojedinim franačkim nalazištima — poput krstolikih fibula — zastupljene također tek u ranokarolinško vrijeme¹²¹, zapravo u vidnoj retardaciji u odnosu na Italiju. Statistička evidencija u Italiji iznosi približno 55 fibula jednakih krakova¹²², nadalje ukupno 20 krstolikih fibula¹²³, dakle broćano veću koncentraciju takvih nalaza nego bilo gdje u Evropi. Nalazišta u Italiji koncentrirana su na obronke južnih Alpa u krajevima Trentina i

¹¹⁹ Vidi ovdje bilješke 83 i 96 s pripadnim tekstom.

¹²⁰ Z. Vinski, *Problemi...*, 1964, 104, 108. — Cf. S. Fuchs i J. Werner, o. c., 39—45, 63, tab. 45—50, tab. B.

¹²¹ S. Fuchs i J. Werner, o. c., 63 (s lit.). — Z. Vinski, o. c., 105, n. 17, 18 (s lit.).

¹²² Statistika fibula jednakih krakova u Italiji iznosi sada barem 55 primjeraka, po našoj evidenciji, a ne 50 primjeraka, kao što smo prije naveli (cf. Z. Vinski, o. c., 104). — U Jugoslaviji su fibule jednakih krakova (isključivši mlađe primjerke tog tipa nakita u karantansko-kotlaškim grobljima Slovenije) evidentirane u sjevernoj Istri, u grobljima romaniziranog stanovništva ± 7. stoljeća u okolici Buzeta, tj. na lokalitetu Mejica 2 primjerka (grob 134 i grob 112, ovdje tab. IX, 47 i 48) i na lokalitetu Veli Mlun 1 primjerak (grob 3, ovdje tab. IX, 49), svi u muškim grobovima; nadalje slučajni nalaz 1 primjerak iz uništenog groba u Osoru na otoku Cresu (ovdje tab. IX, 50), cf. B. Marušić, *Arh. vestnik* VI, 1955, tab. I, 10 i 9, IV, 1. — B. Marušić, *Arh. vestnik* XVIII, 1967, 338. — Za podatak i fotografiju fibule iz Velog Mluna (grob 3), kao i za podatke o gro-

bovima 134 i 112 iz Mejice zahvaljujemo B. Marušiću (Pula). Fibule iz Mejice čuva Museo Civico, Trieste, a ostale Arh. muz. Istre, Pula. — Spomenute fibule iz Mejice (grobovi 134 i 112) registrirane su u literaturi s nepotpunim podatkom kao nalazi iz Buzeta, cf. S. Fuchs i J. Werner, o. c., 40, 42, tab. B, D 5 i D 35.

¹²³ Katološki je obuhvaćeno ukupno 17 primjeraka krstolikih fibula iz Italije, cf. S. Fuchs i J. Werner, o. c., 43—45 (s lit.), tab. 49, 50, tab. C : E 1 — E 17 (za E 6 korektura: nalazište Voltago, fibula srebro). Nalazišta krstolikih fibula iz Italije po tom su katalogu ova: Voltago (p. Veneto); Rovereto, Madruzzo, Mattarello, Stenico, Vervo i Trentino (sve p. Trentino-Alto Adige); Castel Trovino (p. Marche); Nocera Umbra (p. Umbria); nepoznato nalazište u Italiji. — Uz navedene fibule valja dodati: 1 primjerak (fibula ?) Cividale, cf. G. Fogolari, *Cividale del Friuli etc.*, 1906, 39 (dolje); 1 primjerak La Valle (Agordo), cf. F. Tamis, *Archivio Storico di Belluno, Feltre e Cadore* XXXII, 1961, 8 no. 1; 1 primjerak Onore-Val Seriana (Bergamo), cf. Z. Vinski, o. c., 109, n. 35, fig. 31 (ovdje fig. 52).

Veneta, uz rijeke Adige i Piave, ali se donekle mogu slijediti većinom pojedinačno, katkad u grobljima na redove po Lombardiji, Piemontu i južnije po srednjoj Italiji; najbrojnije su zastupljene opet u spomenutim nekropolama Nocera Umbra i Castel Trosino, tj. u ukupno 423 groba registriralo se 11 fibula jednakih krakova i 3 krstolike fibule¹²⁴, ondje dobrim dijelom u langobardskoj upotrebi. Iako su groblja romanske pripadnosti u Italiji još nedovoljno istražena, možemo ukazati na njihovo postojanje na južnoalpskim padinama, tako npr. groblje Mezocorona (pokrajina Alto Adige), datirano u 6—7. stoljeće, sa specifičnim lučnim fibulama tipa Trentino,¹²⁵ bez sumnje tamošnje lokalne proizvodnje. Nadalje groblje Onore u dolini Val Seriana (prov. Bergamo), s tipičnom krstolikom fibulom u zatvorenoj grobnoj cjelini (fig. 52) 6. stoljeća¹²⁶. U alpskim predjelima pokrajine Veneto

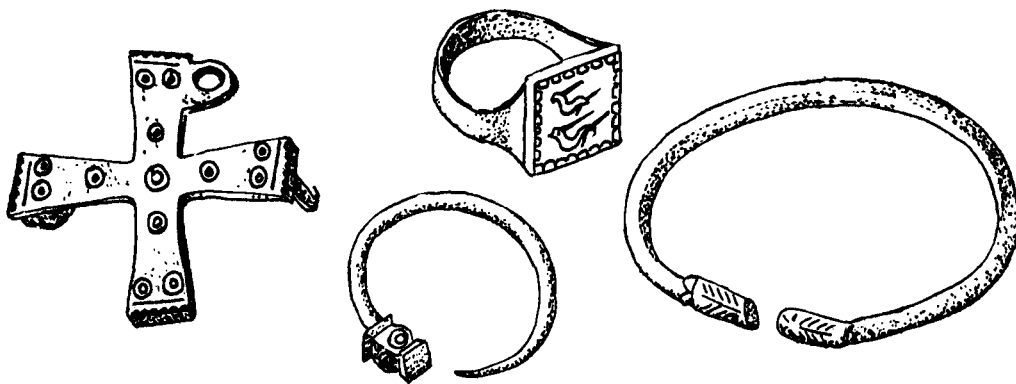

Fig. 52 — Onore, grobna cjelina, mj. 1 : 1.

(odnosno prov. Belluno), uz gornji tok rijeke Piave (u smjeru Feltre-Belluno-Pieve di Cadore) i u dolini Val d'Agordo, naišlo se na nekoliko groblja starosjedilačkog romaniziranog stanovništva, bez ikakvih tragova germanske prisutnosti, kao što su: Voltago, Taibon, Calzòn, La Valle itd.¹²⁷. Karakteristični prilozi tih groblja u prvom su redu fibule jednakih krakova, nadalje kasnorimske lučne fibule, tzv. bizantske fibule s posunovraćenom nogom, fibule oblika ptice (goluba ili pauna) i krstolike fibule, nadalje narukvice sa zadebljanim završecima, kao i narukvice sa zoomorfnim završecima, te naušnice s poliedrom i naušnice s košaricom, itd.

¹²⁴ Fibule jednakih krakova: Nocera Umbra grobovi 12, 30, 76, 79, 85, 125, 134, 145; Castel Trosino grobovi 90, 142, 167. Krstolike fibule: Nocera Umbra grob 113, Castel Trosino grobovi 2 i 32. — Cf. N. Åberg, o. c., 73. — Z. Vinski, o. c., 104, 108, n. 14, 15, 34.

¹²⁵ Z. Vinski, o. c., 101—103, n. 2—11 (s lit.), fig. 1, tab. I, 1—5.

¹²⁶ Z. Vinski, o. c., 109, fig. 31. — Cf. M. Bertolone, *Sibrium V*, 1960, 110, tab. XVIII, B 1—7. Taj ženski grob sadrži uz jednu krstoliku fibulu, par naušnica, par narukvica i dva prstena, što smo u tipološkom izboru pojedinačno reproducirali ovdje fig. 52.

¹²⁷ P. Reinecke, *Germania* 25, 1941, 46. — P. Tamis, o. c., passim. — J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien etc.*, 1962, 128.

Najveći broj fibula jednakih krakova sadrži i inače karakteristično groblje Voltago (kod Belluna), i to 15 primjeraka, uz 3 krstolike fibule, ali nažalost to groblje nije dovoljno sigurno dokumentirano ni naučno sistematizirano (veći dio nalaza čuva Museo Archeologico Nazionale, Cividale del Friuli)¹²⁸. Ta groblja valja datirati u drugu polovinu 6. stoljeća, a možda traju i u ranije 7. stoljeće¹²⁹, no njihovi počeci nisu određivi prije sredine 6. stoljeća. Tragovi kontakta pojedinih elemenata tih groblja mogu se slijediti kako prema rijeci Adige, tako i u južnu Korušku prema gornjoj Dravi, zatim preko nalazišta Tarso (kod Trevisa) i Akvileje u Furlaniju i sjevernu Istru, pa dolinom Soče i Bače u gorenjsku Sloveniju (nekropole Bled-Pristava, Kranj i dr.)¹³⁰. Krstolike fibule pripadaju iskonski u milieu groblja romanskih Ladina, čija su se naselja očuvala u zaklonjenim alpskim predjelima bez većeg strateškog značenja za vladajući sloj Langobarda. Kao antitetičan protuprimjer spomenutim grobljima tipa Voltago oko Belluna, navodimo među izrazito langobardskim grobljima na susjednom furlanskom tlu uz grad Čedad (Cividale del Friuli) — poznat kao sjedište langobardskog vojvodstva — nekropolu Čedad sv. Ivan (Cividale San Giovanni), nota bene najstariju od svih langobardskih groblja u Italiji¹³¹, datiranu prema značajnim grobnim cjelinama u vrijeme od poslije 568. godine do u prvo desetljeće 7. stoljeća. Inventar tih grobnih cjelina nema gotovo nikakvih paralela s nalazima istovremenog groblja Voltago, što je objašnjivo time da u ovom specifičnom slučaju nije još došlo do neminovno užeg kontakta germanskih došljaka s romanskim starosjediocima. Utjecaj romanskog etnikona manifestirao se brzo nakon langobardskog osvajanja u različitim oblicima, dovoljno je podsjetiti na genezu pojave križeva od zlatnog lima! Međutim, u spomenutim nekropolama Nocera Umbra i Castel Trosino, s ukupno 423 groba na redove, jasno se razabire izraziti utjecaj romanskih starosjedilaca po fibulama jednakih krakova i krstolikim fibulama¹³², kao i po veoma brojnim križevima od zlatnog lima, koji ukupno iznose četrdesetak primjeraka¹³³ (pretežno su neukrašeni ili s mediteranskim žigosanim ukrasom), što ukazuje na djelovanje radionica tamošnjih romanskih zlatara¹³⁴. Navedenim podacima nije iscrpljen repertoar ostalih negermanskih, odnosno lokalnih i dijelom importiranih kasnoantičko-ranobizanskih elemenata, bilo jednostavnih, bilo luksuznih, u ovim nekropolama srednje Italije, ali ih u ovoj raspravi ne smatramo potrebnim u okviru naše

¹²⁸ F. Tamis, o. c., 17, 23, n. 38. — Cf. Z. Vinski, o. c., 105, 108 sq.

¹²⁹ J. Werner, ibidem. — Z. Vinski, ibidem.

¹³⁰ J. Werner, o. c., 128, n. 2 i 3. — Z. Vinski, o. c., 106, 1 sq., n. 23 i 24 (s lit.), 26, 27. — Za ovu je temu također zanimljivo sondirano groblje Podmelec na rijeci Bači blizu Tolmina, cf. V. Šribar, Arh. vestnik XVIII, 1967, 377—386, tab. I.

¹³¹ N. Åberg, o. c., 115, 150—152. — S. Fuchs, *Memorie Storiche Forogiuliesi XXXIX* (1943—1951) MCMLI, 1—13, tab. I—XIII. —

M. Brozzi, *Problemi...*, 1964, 117, 122, tab. I, II. — Grobovi 32 i 105 popraćeni su justinijanskim solidima, a grobovi 12 i 130 sadrže ranobizantske kopče tzv. tipa »Sucidava«, datirane u vrijeme cara Justina II (565—578).

¹³² Vidi ovdje bilješku 124. — Cf. J. Werner, o. c., 16.

¹³³ O. v. Hessen, o. c., 201. — Cf. S. Fuchs, *Die langobardischen Goldblattkreuze etc.*, 1938, 86—92, no. 133—172.

¹³⁴ J. Werner, 42. Bericht RGK, 1961, 319, n. 18.

tematike поблиže specificirati¹³⁵. Za nas su ove dvije istovremene nekropole relativno važnije od langobardskih nekropola u sjevernoj Italiji, od Furlanije (Čedad = Cividale i njegova okolica) do Piemonta (Testona kod Torina)¹³⁶, jer sadrže, kao što smo već istaknuli, krstoliki nakit u obliku fibula, aplika i privjesaka, s jasnim kronološkim osloncem datiranja ovih dviju dobro dokumentiranih nekropola od zadnje četvrtine 6. stoljeća do drugog decenija 7. stoljeća, po apsolutnokronološkom putokazu i drugim ne manje važnim stilskim kriterijima primijenjivim pri vrednovanju groblja na redove¹³⁷.

Na Pirinejskom poluotoku ne pojavljuju se metalni križevi često kao u Italiji langobardskog vremena, odakle je njihov import u vizigotsku Hispaniju bio moguć, iako je vjerojatnija pretpostavka da je ukrasni oblik metalnog križa konvergentna pojava u zapadnogotskoj državi, također s mediteranskim ishodištem. Pored

¹³⁵ Kao primjere iz nekropola Nocera Umbra i Castel Trosino navodimo grobne priloge staklenih posuda, bez sumnje proizvedenih od romanskih duhača stakla, to su ritoni N. U. gr. 117 i 20 i C. T. gr. 110, nadalje pehari C. T. gr. R i 7, cf.: A. Pasqui i R. Paribeni, o. c., 195, 200, fig. 46 i 52; R. Mengarelli, o. c., 296, tab. V, 11, 209, 221, tab. V, 12. — Sličan stakleni pehar, aleksandrijskog ukusa po njegovu šarenilu, potječe iz langobardskog groblja 7. stoljeća Cividale-San Stefano in Pertica gr. 3, cf. C. Mutinelli, *Jahrbuch RGZM* 8, 1961, 148, 156, tab. 57, 3. — Za importirano koptsko posude iz aleksandrijskih radionica cf. J. Werner, o. c., 310 sqq., n. 6, 332 sq. (s podacima i lit.). — Kao dalji primjer lokalnog romanskog porijekla u langobardskoj upotrebi navodimo iz nekropole Castel Trosino brojne igle ukosnice i igle pribadače, cf. R. Mengarelli, o. c., 372 sq. (popis).

¹³⁶ Cividale: G. Fogolari, o. c., passim. — C. Cecchelli, *I monumenti del Friuli etc.*, 1943, 181 sqq., 255 sqq. — G. Marioni i C. Mutinelli, *Guida storico-artistica di Cividale*, 1958, 112 sqq. — M. Brozzi i A. Tagliaferri, *Quaderni della Face* 17, 1958, 19—35. — *Časopis Memorie Storiche Forogiuliesi*, passim. — Vidi ovdje bilješke 100 i 131. — Testona: C. Calandra, *Atti d. Società... per la Prov. di Torino* 4, 1880, 17—52.

¹³⁷ Kronološki su značajni ovi ženski grobovi: Nocera Umbra grob 17, popraćen patvorinama triensa Justinijana I (527—565) na đerdanu, te Castel Trosino grob 7 i grob

115, popraćeni solidima Tiberija II Konstantina (578—582) ili vjerojatnije Mauricija Tiberija (582—602) na đerdanima; za uže datiranje važan je par lučnih fibula N. U. gr. 17 (S. Fuchs, o. c., fig. 16 = N. Åberg, o. c., fig. 100) po stilskoj analogiji s jasno datiranim križem od zlatnog lima s portretom i natpisom kralja Agilulfa (590—615) s lokaliteta Beinasco kod Torina (S. Fuchs, o. c., 45 sq., 84, tab. 28, no. 104, fig. 10), a N. U. gr. 17 valja datirati u Agilulfovo vrijeme, dok privjesci patvorenih triensa indiciraju samo donju granicu groba; nadalje su od značenja za uže datiranje grobovi C. T. 7 i 115 zbog pločaste fibule, ukrašene gustim filigranom (N. Åberg, o. c., fig. 132 i 133), kao evidentni proizvodi tamošnje romanske zlatarske radionice, s terminusom post quem iza 600. godine, koji se i po merovinškim paralelama podudara s numizmatским priložima bizantskih solida-privjesaka. Prema svemu je vremenski okvir navedenih nekropola od oko 580. godine do približno barem 620. godine, terminus a quo im ne može biti stariji od 578. (odnosno 571?) godine. O kronologiji koptskog posuđa cf. J. Werner, *Münzdatierte austrasische Grabkunde etc.*, 1935, 45, vidi поблиže o značenju navedenih grobova: J. Werner, o. c., 74 sq. — S. Fuchs, o. c., 49, n. 1—5. — Za numizmatičke priloge cf. A. Alföldi, *Atti e memorie dell'Istituto Italiano di numismatica* V, 1925, 73 sqq. — Za fibule cf. S. Fuchs, J. Werner, o. c., 17, 57, tab. VIII, A 47/48 (N. U. gr. 17); 38; 62, tab. 43, C 32 i C 35 (C. T. gr. 7 i 115).

već spominjanih raskošnih križeva 7. stoljeća blaga Guarrazar¹³⁸ i blaga Torredonjimeno^{138a}, navodimo istovremene nalaze ibersko-romanske pripadnosti, i to 3 privjeska od zlatnog lima s lokaliteta Villafáfilla (prov. Zamora) i votivni brončani križ s lokaliteta Burguillos (prov. Badajoz)¹³⁹. U zapadnogotskim grobljima nađen je ovaj krstoliki nakit: s nalazišta Brácana (pokrajina Granada) iz nesačuvanih grobnih cjelina kasnorimskih i zapadnogotskih grobova (6—7. stoljeća) 2 primjerka brončanih križeva-agrafa na lančićima, koje nije moguće uže datirati, ali su oni stariji od 7. stoljeća¹⁴⁰; velika zapadnogotska nekropola Duratón (prov. Segovia) od približno 300 grobova na redove sadrži samo u ženskom, kamenjem obloženom grobu 284, par krstolikih fibula od pozlaćene bronce s uloškom od almandina u centralnoj ćeliji i po jednom trokutastom ćelijom sa staklenim uloškom na svakom križnom kraku (ostali prilozi: tipična zapadnogotska pojasna kopča, narukvica, privjesak i ukrasna zrna đerdana)¹⁴¹. Taj grob valja datirati (prema tzv. tipu II zapadnogotske kopče s četvrtastim okovom, prekrivenim poput mozaika gusto nanizanim ćelijama) okvirno u 6. stoljeće, tj. s historijskog aspekta u vrijeme između 507. i 589. godine (starija faza toledske države Zapadnih Gota)¹⁴²; grob datiramo u sredinu 6. stoljeća, odnosno u ovom slučaju zbog krstolikih fibula grob nije stariji od sredine 6. stoljeća, jer prije 550. godine nije dokazana upotreba krstolikih fibula u grobljima na redove nigdje u Evropi, barem po našoj evidenciji. Ne ulazimo ovdje poblize u značajke ove velike zapadnogotske nekropole, u kojoj smo, pored para krstolikih fibula, netom navedenih, naišli samo još na 2 slučaja jednostavnih brončanih krstolikih aplika pojasa u grobovima 5 i 98 (s po dva kostura)¹⁴³, svakako nešto kasnijim od groba 284, a datiramo ih (po pređicama s veoma razvijenim štitastim trnom) na kraj 6. stoljeća. Inače nam, po pristupačnoj literaturi, nisu poznati odgovarajući nalazi iz ostalih zapadnogotskih groblja na Pirinejskom poluotoku¹⁴⁴. Najstariji su nalazi krstolikog ukrasnog oblika u Hispaniji bez sumnje kasnorimski, i to amuleti tamošnjeg starosjedilačkog romaniziranog stanovništva 4—5. stoljeća, koje je izrađivalo i upotrebljavalo, uz ostalo, privjeske u obliku križa u krugu, kao amulete; to nam jasno dokazuje nalaz kamenog kalupa za lijevanje takvih amuleta s lokaliteta Cacabelos (prov. León), kao i olovni lijevani takav amulet iz kasnorimske nekropole Marugán (pokrajina Granada), u kojoj se nastavilo s pokapanjem i u 6. stoljeću, tj. za zapadnogotskog vladanja¹⁴⁵. Zanimljivu paralelu za spomenuti kasnorimski amulet u Hispaniji susreli smo već u sjevernoj Italiji s navedenog nalazišta La Valle

¹³⁸ Vidi ovdje bilješku 62 s pripadnim tekstom.

^{138a} Vidi ovdje bilješku 62a s pripadnim tekstom.

¹³⁹ H. Zeiss, o. c., 53 sq., 124, 187, 160, tab. 22, 1—3, 6. Veliki votivni križ s lokaliteta Burguillos ima latinski natpis i potječe iz ruševina crkve.

¹⁴⁰ H. Zeiss, o. c., 53, 150 sq., 154 sq., tab. 22, 4, 5.

¹⁴¹ A. Molinero Perez, La necropolis visigoda de Duratón (Segovia), Acta Arquelógica

Hispanica IV, 1948, 77 sq., 109, 160, tab. XXV, 2, L, 6, 7.

¹⁴² A. Molinero Perez, o. c., 130, 134 sqq. — Cf. H. Zeiss, o. c., 81, 109, 134 sqq. — Cf. I. Martínez Santa-Olalla, o. c., 48 sq.

¹⁴³ A. Molinero Perez, o. c., 20, 37, 106, fig. 4 X, tab. XXV, 1, XXVII, 3.

¹⁴⁴ H. Zeiss, o. c., 145—197.

¹⁴⁵ H. Zeiss, o. c., 92, 151—153, tab. 730, 1, 16.

(Agordo)¹⁴⁶, gdje je nađena brončana fibula oblikovana motivom križa u krugu, koja nije langobardska, jer su grobni nalazi na tom lokalitetu evidentno ostavština starosjedilačkih Ladina druge polovine 6. stoljeća i ranijeg 7. stoljeća, reprezentirani s više grobnih nalazišta (tipa Voltago) oko rijeke Piave. Sva je prilika da su Zapadni Goti počeli upotrebljavati krstoliki nakit nakon 507. godine na tlu Hispanije, kao i Istočni Goti ne prije Teoderika Velikog u Italiji; također tzv. *Goti minores* u donjem Podunavlju (Sadovec)¹⁴⁷, nadalje i preostali Goti na poluotoku Krimu (tj. nekropole gotsko-alanske mješavine tipa Suuk-Su, itd.)¹⁴⁸, s izrazitim retardacijama i jakim ranobizantskim (romejskim) utjecajima, nemaju evidentirane krstolike oblike nakita prije 6. stoljeća¹⁴⁹. Valja upozoriti na to da je spomenuti grob 284 nekropole Duratón, po našoj evidenciji, jedini grob s parom krstolikih fibula, jer se inače krstolika fibula pojavljuje gotovo uvijek pojedinačno u grobovima. Taj grob je, uostalom, barem za 3 decenija stariji od grobova s krstolikom fibulom u langobardskim grobljima Italije, što navodimo kao do sada u literaturi nezapaženu činjenicu.

Nakon našeg, uglavnom sumarnog, osvrtu na stanje istraživanja o krstolikom nakitu u grobljima na redove u Evropi, s nešto detaljnijim razmatranjem stanja istraživanja u Italiji, gdje je pojava krstolikog nakita relativno najbrojnija i izrazito važna također u odnosu na odgovarajuće nalaze u Jugoslaviji, pristupit ćemo vrednovanju prije registriranih nalaza s teritorija Jugoslavije, obuhvaćenih u našoj drugoj skupini.

Naša statistička evidencija nalaza zanimljiva je ponajviše u relaciji s onom iz Italije, dok je u ostalim Jugoslaviji susjednim zemljama broj odgovarajućih nalaza svakako znatno manji, barem prema nama dostupnoj literaturi, pa nismo nastojali sustavno ih prikupljati, iako bi se po svoj prilici moglo doći do vrijednih podataka na balkanskom tlu i u Panoniji¹⁵⁰.

¹⁴⁶ F. Tamis, o. c., 8, no. 1.

¹⁴⁷ Vidi ovdje bilješke 73—76.

¹⁴⁸ N. I. Repnikov, *Izvestija Imp. Arh. Komissii* 19, 1906, passim. — V. V. Kropotkin, *Sov. Arheologija* XXVIII, 1958, 198—218. — V. V. Kropotkin, *Sov. Arheologija*, 1959, (1), 180—194. — V. K. Pudovin, *Sov. Arheologija*, 1961, (1), 177—185. — V. V. Kropotkin, *Kratkie Soobščenia etc.* 100, 1965, 108—115.

¹⁴⁹ Npr. pektoralni križevi s krimskog groblja Koreiz, cf. N. I. Repnikov, o. c., 48, 80, fig. 61, 63 etc.

¹⁵⁰ U Mađarskoj su nalazi, analogni našoj drugoj skupini, rijetki, iako bi ih se, posebice na rimsko-provincijalno-panonskom tlu Transdanubije, moglo naći i u većem broju. Veliko Hampelovo kataloško djelo (*J. Hampel, Alterthümer d. frühen Mittelalters in Ungarn* 1, 1905, 58 sqq., fig. 55, 65—67) sadrži

jedva koju paralelu. Starokršćanskim nalazima epohe seobe naroda posvetio je Alföldi posebnu studiju, u kojoj ukazuje na nekoliko križeva-privjesaka dijelom vjerojatno bizantskog porijekla, npr. iz gepidske nekropole Kiszombor (6. stoljeće), iz ranoavarskih groblja Deszk—G, Pusztá-Toti, Závod (7. stoljeće), itd. (cf. A. Alföldi, *Tracce del cristianesimo nell'epoca delle grandi migrazioni in Ungheria, Quaderni dell'Impero, Roma e le Province II*, 1948, 17—20, fig. 2, 6, 5, 4). — U novije vrijeme mađarski arheolozi vrše sustavna arheološka istraživanja kasnoantičkih naselja i groblja 6—7. stoljeća, i to u Pečuhu (Pécs) i na Blatnom jezeru (Balaton Füred), koja nisu još potpuno dovršena i samo su manjim dijelom objavljena. Odanle se mogu očekivati, po našem mišljenju, novi nalazi vremenski i tipološki bliski našoj temi.

Napominjemo da smo isključili iz naše rasprave sav kasniji arheološki materijal od 7. stoljeća iz Jugoslavije. To su npr. križevi-privjesci iz slavenskih groblja bjelobrdске kulturne pripadnosti (10. i 11. stoljeće), kao i one kasnije primjerke križeva, češće uočljive u Makedoniji, rađene po bizantskim uzorima, itd.

Statistička usporedba s nalazima iz Italije pruža zapravo disparatnu sliku o brojčanoj relaciji krstolikih fibula, privjesaka, aplika, odnosno i agraфа. U Italiji brojimo ukupno 20 nalaza fibula, dok smo našom evidencijom ustanovili u Jugoslaviji ukupno 12 nalaza fibula s 10 lokaliteta (2 različita primjerka iz Solina, 1 primjerak iz nekropole u Kninu i 1 primjerak iz Knina ili njegove okolice). Kako Italija slovi u inozemnoj literaturi kao zemlja s najvećim brojem krstolikih fibula, slijedi za njom Jugoslavija i sa sličnim brojem Zap. Njemačka, gdje su te fibule (izuzevši one kasnorimske) uglavnom kasnijeg vremena. Inače je broj krstolikih fibula u ostalim zemljama znatno manji. One se gotovo uvijek pojavljuju u grobovima pojedinačno, izuzetno se u Španjolskoj (nekropola Duratón) naišlo na njih kao par u grobu.

S obzirom na krstolike privjeske, aplikе, odnosno agrafe, uključujući i 3 nedovršena primjerka (Niš, Gornji Dolac-Podgrađe i Osor), ograničit ćemo se na njihovu zajedničku statistiku u Jugoslaviji, koja po našoj evidenciji iznosi ukupno 17 nalaza s ukupno 12 lokaliteta (2 slična primjera s Caričina Grada, 2 različita primjerka iz Niša, 2 su primjerka bez sačuvanog lokaliteta iz Istre, a 1 je primjerak bez sačuvanog lokaliteta iz Srbije). Namjena je zapravo svima zajednička, bez obzira na način pričvršćivanja na nošnji, a u zadnjoj kosekvenci vrijedilo bi to i za spominjane fibule. Samo u jednom slučaju jasno je uočljiva votivna namjena križa (Barat u Istri). Statistička usporedba s Italijom nije de facto osobito instruktivna, jer u Italiji privjesci i agrafe nisu česte, približno se brojčano podudaraju s onima naše druge skupine, protivno od golemog broja aplikа, tj. križeva od zlatnog lima, koji su s barem 200 sačuvanih italskih primjeraka doista jedinstvena pojava u Evropi od kraja 6. do 8. stoljeća i kao statistički fenomen, uvjetovan specifičnim okolnostima u langobardskoj Italiji. Usprkos toj upadljivoj kvantiteti i sekundarnoj manifestaciji stilske složenosti dekora na nizu križeva od zlatnog lima, valja imati na umu navedene podatke o vanitalskom porijeklu tih limenih križeva, kao i pojavu od barem 6 primjeraka križeva-aplika u Jugoslaviji (Caričin Grad 2 primjerka, zatim Novi Banovci, Solin, Knin i nepoznato nalazište u Istri po 1 primjerak); svi su oni dođuše skromno rađeni od brončanog metala, ali s približno istom simbolikom i sličnom namjenom predstavljaju, čini se, konvergentnu pojavu u balkanskim regijama, do sada nezapaženu, za razliku od blještave množine zlatarskih proizvoda romanskih radionica u Italiji za langobardski vladajući sloj. U Italiji je jasno uočljiva upotreba križeva od zlatnog lima, ponekad u obliku privjesaka i u grobnim cjelinama¹⁵¹, tj. u funkciji pektoralnih križeva, koji su kao nakitni oblik evidentno stariji od vremena langobardskog vladanja u Italiji i izvan nje. Pektoralni su križevi u Jugoslaviji češće zastupljeni, također kao privjesci u grobnim cjelinama (u prvoj skupini Gornje Turbe, a u drugoj skupini: Čipuljić-Crkvina, Miha-

¹⁵¹ Vidi ovdje bilješke 112—114 s pripadnim tekstom.

ljevići gr. 29 i Mijeje gr. 7) pouzdano datiranim u 5—6, 6. i 7. stoljeće, dakle ponekad ranije ili barem u isto vrijeme kao i navedene grobne cjeline u Italiji. Ti nam podaci omogućuju pridružiti nalaze aplik iz Jugoslavije, iako se one nisu sačuvale u grobnim cjelinama, ostalom krstolikom nakitu 6. i 7. stoljeća, s kojim su one i tipološki srodne.

Krstolike fibule iz Jugoslavije, što smo ih sustavno prikupili, pripadaju vremenski i po popratnim nalazima osvitu ranoga srednjeg vijeka. Kako smo u našem razmatranju inozemnih paralela upozorili na mjestimičnu pojavu krstolikog tipa fibule na kasnocarskim provincijalnim nalazištima rajnsko-mozelske regije i na dunavskom limesu u Donjoj Austriji¹⁵², valja dodati da krstolike fibule nismo mogli ustanoviti već u kasnocarsko vrijeme na teritoriju Jugoslavije, iako bi se one mogle očekivati baš na tom tlu.

Ovom prilikom upozorili bismo na tipološki srodne fibule s kukastim križem (*crux gammata*), poznate ponajviše s niza lokaliteta na rimskom limesu u srednjoj Evropi (uz Dunav i preko Majne do u gorje Taunus), te u Karpatskoj kotlini, uglavnom kasnocarskog vremena¹⁵³. Inozemna literatura navodi nepotpuno nekoliko tih fibula iz Jugoslavije¹⁵⁴, pa ih ovdje kratko registriramo, ali s potpunijim podacima. Nalazišta su južnopanonska, značajna u vrijeme rimskog vladanja, i to Ptuj i Osijek na Dravi, zatim Novi Banovci na srijemskoj obali Dunava. Sve su fibule od bronce, poneke s ostatkom šarnira i igle na poleđini. Nalazište Ptuj (*Poetovio*): kukasti križ fibule u kružnom okviru 1 primjerak (čuva Pokraj. muz., Ptuj) (tab. VIII, 39). Kukasti križ običan, 2 jednaka primjerka (čuva Ioanneum, Graz) (tab. VIII, 40)¹⁵⁵. — Nalazište Osijek (*Mursa*): kukasto zaobljeni križ sa završecima u obliku životinjske glave s okom te očnim motivom po sredini križa, 1 primjerak (čuva Muzej Slavonije, Osijek) (tab. VIII, 41). — Nalazište Novi Banovci (*Burgenae*): kukasto zaobljeni križ sa završecima u obliku životinjske glave s okom, te očnim motivom po sredini križa, 4 dijelom oštećena primjerka (čuva Arh. muz., Zagreb), 2 primjerka (čuva Nar. muz., Beograd) (tab. VIII, 42 a—42 f)¹⁵⁶. — Pored tih desetak fibula upozoravamo na 2 zanimljiva neobjavljena minijatura brončana okova, nađena s kasnoantičkim provincijalnim nalazima u Novim Banovcima: jedan oblika kukastog križa, a drugi krstoliko oblikovan (čuva Arh. muz., Zagreb) (tab. VIII, 43, 44).

Svi su ti pojedinačni nalazi 3—4. stoljeća, tj. kasnocarskog vremena, ali ih nije moguće uže datirati. Novobanovački okovi indiciraju stanovitu tendenciju iskonske tipološke veze fibula oblika kukastog križa prema fibulama pločastog tipa ili kao prijelazan oblik pločastih fibula prema krstolikim fibulama, pogotovu

¹⁵² Vidi ovdje bilješke 79, 80 i 88 s pripadnim tekstom.

¹⁵³ O. Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen etc., Mannus Bibl. 32, 1923, 104, fig. 213, 232. — E. Patek, Verbreitung u. Herkunft d. röm. Fibeltypen von Pannonien, Diss. Pann. ser. II, 19, 1942, 127 sq. (s lit.). — D. Popescu, Dacia IX—X, 1941—1944, 500 (s lit.).

¹⁵⁴ E. Patek, o. c., 227 sq., tab. XVIII, 14, 15 (*Poetovio*), s dijelom netačnim oznakama na njezinoj karti rasprostranjenosti (p. 296).

¹⁵⁵ E. Patek, o. c., tab. XVIII, 14, 15.

¹⁵⁶ Tri primjerka iz Arh. muz. u Zagrebu navodi E. Patek, o. c., 228, u njezinu popisu, ostali su primjerci nepoznati.

onim s naglašeno proširenim krakovima križa. Dok fibule s običnim kukastim križem dijelom variraju u obliku i veličini (Ptuj), sve su fibule sa završecima životinjskih glava (Novi Banovci i Osijek) prilično jednoobrazno rađene, s tom razlikom da su glave životinja na 5 primjeraka u desnome smjeru, a 2 su primjerka u lijevom smjeru. Najistočniji nalazi dosežu izvan Karpatske kotline podunavsko nizinsko tlo Oltenije (Mala Vlaška)¹⁵⁷. Stilski podsjećaju na doduše mnogo starije slično komponirane ukrasne okove konjske orme skitskog porijekla¹⁵⁸, koje su dosegle s Crnog mora donji Dunav, ali genetička veza nije sarmatskim posredstvom dokazana. Navedene fibule reprezentiraju izrazito sitnu umjetnost barbarizirane Antike na dunavskom limesu. Pripominjemo da je motiv kukastog križa inače bio u upotrebi do u 4. stoljeće kod romaniziranih starosjedilaca rimske provincije Dalmacije, jer je npr. jasno prikazan na njihovoj nošnji, tj. graviran na hlamidama triju muških reljefnih skulptura jednog poznatog provincijalnog spomenika konstantinovskog vremena iz Zenice (*Bistuae Nova?*)¹⁵⁹. Fibula oblika kukastog križa sačuvala se ponegdje u funkciji kod starosjedilaca čak do u 6. stoljeće, kao što dokazuje primjerak groblja Voltago¹⁶⁰. Taj primjerak iz Voltaga ukrašen je provincijalnim kružnim ornamentom, kao i mnoge od krstolikih fibula 6—7. stoljeća, a ornament se podudara s netom spomenutim očnim motivom novobanovačkih fibula. Desetak fibula s kukastim križem s južnopanonskih kasnocarskih nalazišta pribrojene uz 12 krstolikih fibula s osvita ranog srednjeg vijeka u Jugoslaviji prelazi ukupni broj od dvadesetak krstolikih fibula s kraja 6. i iz 7. stoljeća u Italiji, iako nam nisu poznati iz Italije nalazi tog tipa nakita s nalazišta kasnocarskog vremena.

Valja sada prići ključnom pitanju kronologije, tj. nastojati uže datirati nalaze naše druge skupine predočenog krstolikog nakita iz Jugoslavije. U prvom su redu u tom smislu značajni nalazi grobnih cjelina, tj. zapravo 7 grobnih nalaza i 1 skupni nalaz.

Započinjemo s »kneževskim« ženskim grobom (tab. II i tab. III) s nalazišta *Ulpiana*, do Gračanice, koji ima apsolutnokronološki oslonac prema solidusu cara Justinijana I (kovanom u Carigradu između 536. i 568. g.) u funkciji obolusa. Taj je grob u više navrata spominjan i djelomično vrednovan u literaturi¹⁶¹, ali

¹⁵⁷ D. Popescu, o. c., 485, 500, fig. 6, 96, 97. — Na području Crnog mora, čini se, nisu raširene fibule u obliku kukastog križa, u sintetičko-tipološkoj publikaciji o fibulama juga evropskog dijela SSSR nisu registrirane, cf. A. K. Ambroz, Svod arheologičkih istočnikov, Arheologija SSSR, D 1—30, 1966, passim. — Fibule s kukastim križem nisu česte kod Sarmata Karpatske kotline, cf. N. Párducz, Acta Arh. Hungar, etc. VII, 1956, 162.

¹⁵⁸ Nalazište Craiova (Rumunjska), cf. J. Nestor, 22. Bericht RGK, 1932, 149, sq. (s lit.). — C. Schuchhardt, Alteuropa etc., 1935, tab. XL. — Starije paralele (dat. oko 500. g. prije

n. e.) su zanimljivi okovi skitskog stilskog obilježja, sačuvani u nekoliko kasnohalštatskih grobova ratnika-konjanika u dolenskoj Sloveniji (Magdalenska gora, Toplice i Stična), cf. K. Kromer, Situla 1, 1960, 113—115, fig. 1, 4, 5. — St. Foltiny, Arch. Austr. 33, 1963, 28, 29, 31, fig. 4, 2.

¹⁵⁹ C. Truhelka, o. c., 25 sq., fig. 8. — D. Sergejevski, Glasnik Zem. muz. XLIV, 1932, 48—50, n. 1, 2, fig. 15 (čuva Zem. muz., Sarajevo).

¹⁶⁰ S. Fuchs i J. Werner, o. c., 45, 43, tab. 49, E 17. — Vidi ovdje bilješke 128 i 129.

¹⁶¹ Vidi svu dosadašnju literaturu, navedenu ovdje u bilješci 8.

smatramo potrebnim reproducirati njegov grobni inventar ovdje u cjelini, jer to nije do sada zapravo nikada urađeno; samo jednom se htjelo objaviti taj grobni inventar, no ni tom prilikom nije valjano publiciran u nota bene teško dostupnoj kongresnoj ediciji¹⁶². Kako je inventar toga groba doista rijedak i značajan, reproduciramo ga ovdje prvi put kompletno i s naznakom mjerila (tab II i tab. III). Historijska pozadina tog »kneževskog« pojedinačnog germanskog ženskog groba u kasnoantičkoj nekropoli *Ulpianae* uglavnom je tačno prikazana: boravak Amalafrida, tirinškog vojvode (po majci istočnogotskog roda) u *Ulpiani* u službi bizantskog cara, ratujući protiv Gepida, prema opisu Prokopija itd.¹⁶³. O bogatim grobnim priložima slučajem u *Ulpiani* sahranjene Amalafridove pratilice mogla bi se napisati opširna studija, ali bi to prelazilo okvir naše teme, pa se ograničavamo samo na kratke, najpotrebnije opaske o njima. Luksuzno rađene lučne fibule (velika fibula proizvod je langobardsko-panonskih radionica s više stilskih analogija, a par manjih raskošno ukrašenih fibula sjevernogermanskog je tipa, vjerojatno anglosaksonski proizvod s nizom paralela u Tiringiji oko 500. g., itd.)¹⁶⁴ indiciraju po načinu primjene triju fibula (jedne veće i jednog para) na anglosaksonski utjecaj ženske mode, što dosadašnja literatura nije jasno uočila, a raskošno nijelirana srebrna kopča s jezičkom¹⁶⁵ svakako je zapadni import s merovinškim paralelama, ukrasna zrna dvaju do sada izostavljenih đerdana (tab. III) ovog grobnog nalaza dijelom su heterogena i zaslužila bi preciznu obradu. Već ovi škrti podaci ukazuju na izričitu tipološku složenost tog izvanredno bogatog groba. Svi su ostali prilozi u grobu kasnoantički: srebrni par narukvica sa zadebljanim završecima tipičan je, usprkos svojoj jednostavnosti, provincijalan nakit u ženskim grobovima 5—7. stoljeća, redovito u parovima¹⁶⁶, kao i ukrašeno rijetko kasnoantičko prstenje. Brončana fibula u obliku ptice-goluba, doduše u pojedno-

¹⁶² J. Kovačević, Actes du XIIe Congrès... (Ohrid, 1961) III, 1964, 187—192, fig. 1—4. — Samo su fibule reproducirane u prirodnoj veličini (o. c., fig. 1—3), a ostali je nakit reproduciran proizvoljno u nerazmjernoj veličini (o. c., fig. 4), bez oznake mjera ili barem mjerila, što nije ispravno, pogotovu pri prvoj objavi nalaza; kopča s jezičkom nije u autorovu tekstu tačno atribuirana, tj. ona nije bizantska, već zapadni import, narukvice se mogu preciznije determinirati, prstenje je ukrašeno kasnoantičkim ornamentom, a čak su izostavljena 2 đerdana tog groba, što pri prvoj objavi sveukupnog grobnog materijala nije pojmljivo.

¹⁶³ Historijske podatke navodi objavitelj (J. Kovačević, o. c., 191 sq.) detaljno, ali je izostavio potrebnu literaturu o tom zbivanju, cf. L. Schmidt, Geschichte d. deutschen Stämme etc., Die Ostgermanen, 1941, 570 sq. — Cf. L. Schmidt, Die älteste Geschichte d. Langobarden, 1884, 60 sq. — Za Prokopijev opis

boravka vojvode Amalafrida u *Ulpiani* (gotški rat IV, 25) cf. najnovije izdanje: Prokopij iz Cezareje, Pod Justinijanovim žezlom, 1961, 253 sq. (obradio K. Gantar).

¹⁶⁴ Pojednosti o tim lučnim fibulama s citatima navode se u dosadašnjoj literaturi, vidi ovdje bilješku 8. — Za par fibula vidi dobre analogije u važnome radu N. Åberg, Den nordiska Folkwanderingstidens Kronologi, 1924, fig. 92—94, 101, 110.

¹⁶⁵ U dosadašnjoj literaturi nije se kopča pobliže vrednovala, a stil ukrašavanja, kao i njezin oblik ukazuju samo prema zapadnoj Evropi, pa objaviteljevo nagađanje o bizantskom porijeklu kopče ne smatramo realnim (cf. J. Kovačević, o. c., 190 sq., fig. 4).

¹⁶⁶ Naprotiv, u muškim »kneževskim« grobovima 5. stoljeća taj je tip narukvice evidentiran samo pojedinačno, kao znak digniteta, cf. pobliže Z. Vinski, Materijali VI kongresa ADJ (Ljubljana 1963) 1, 1964, 104 sq., n. 23—34.

stavnjenoj stiliziranoj izradbi, bez sumnje je odraz kršćanske simbolike — kao i krstolika fibula — poznata u realističnijem oblikovanju iz Italije 6. i ranijeg 7. stoljeća¹⁶⁷, ima niz neobjavljenih komparativnih nalaza u rimskoj provinciji Dalmaciji¹⁶⁸, pa se može smatrati kao domaći proizvod iz lokalnih radionica na balkanskom tlu. Isto vrijedi za brončanu krstoliku fibulu, koja nije import iz Italije, a suvišno je ovdje navoditi o njoj išta više osim za našu temu najvažnije činjenice da je ovaj dragocjeni grob iz *Dardaniae* dokazao upotrebu krstolike fibule bez sumnje oko 550. godine na balkanskom tlu, tj. prije nego u Italiji langobardskog vremena, jer su svi langobardski kronološki određivi grobni nalazi s krstolikim fibulama na Apeninskom poluotoku vidno kasniji od sredine 6. stoljeća!

Druga, kronološki veoma važna grobna cjelina, jest ženski grob 104/1907 nekropole u Kranju — »na Lajhu«; taj je langobardske pripadnosti¹⁶⁹, a sadrži (tab. IV, 9) uz ostalo krstoliku fibulu (pozlaćeno srebro, uložak nedostaje), provincijalnu narukvicu s naglašenim završecima (možda par?) i 2 nejednake »S«-fibule, koje po svojim stilskim značajkama datiraju ovaj grob u panonsku fazu Langobarda. Historijske mogućnosti određuju približno 20-godišnji vremenski raspon od langobardske okupacije panonske provincije *Saviae* s utvrdom *Carnium* 546/548. godine do odlaska Langobarda pod Alboinom u Italiju 568. godine, dok komparativno-tipološka analiza navedenih »S«-fibula sužava sahranu pokojnice groba 104/1907 u razmak poslije 550. godine i prije 568. godine¹⁷⁰. Podsjećamo ovdje na to da inače u golemoj nekropoli na redove u Kranju brojčano najveći postotak grobova valja zapravo pripisati romanskim starosjediocima u utvrđenom naselju *Carnium* i oko njega, koje je naselje u 6. stoljeću imalo manju istočnogotsku posadu do 540. godine, a uskoro nakon toga brojčano jaču langobardsku posadu od 546/548. godine do oko 600. godine, pa usprkos nesumnjivoj prisutnosti niza langobardskih grobova ova se nekropola sa složenim etničkim sastavom ne smije nazivati langobardskim grobljem *proprie dictu*¹⁷¹, kao što se bilo uvriježilo u starijoj literaturi¹⁷². Nekropola sadrži preko 700 grobova, dijelom nepotpuno sačuvanih, a bilo bi neophodno taj opsežan i značajan fundus podvrći reviziji, iako je dandanas već jasno da nekropolu valja datirati, također po vremenu optjecaja novca u grobovima, od oko 500. do oko 600. godine. U relaciji prema langobardskim grobljima u Mađarskoj i u Italiji nekropola Kranj ima specifično obilježje, u prvom redu zbog njezine osnovice od više stotina grobova alpskih romanskih starosjedilaca, koje valja komparirati s grobljima na redove 6. stoljeća na tlu zapadnog Balkana

¹⁶⁷ S. Fuchs i J. Werner, o. c., 45, 63 (F1—F7), tab. C, F1—F3. — J. Kovačević, o. c., 190, fig. 3 (objavitelj je propustio navesti metal od kojeg je ptičja i krstolika fibula izrađena, nadalje je pogrešan citat u n. 10).

¹⁶⁸ Njihov je broj mnogo veći od primjere iz Italije.

¹⁶⁹ Svi potrebni podaci o nekropoli i o tom grobu u dosadašnjoj literaturi citirani su ovdje u bilješci 11.

¹⁷⁰ J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien etc.*, 1962, 11 sqq., 44, 76, 125 sq., tab. 23, 6; 36, 34; 42, 2. — Cf. Z. Vinski, *Problemi...*, 1964, 109.

¹⁷¹ J. Werner, o. c., 127. — Z. Vinski, o. c., 106.

¹⁷² Za bibliografske podatke o nekropoli Kranj cf. Z. Vinski, *Materijali VI kongresa ADJ* (Ljubljana 1963), 1, 1964, 112, n. 50.

(neobjavljena groblja Knin, Rakovčani i dr.)¹⁷³, južne Štajerske (groblje Rifnik kod Celja u toku istraživanja)¹⁷⁴, Gorenjske (Bled-Pristava)¹⁷⁵, Tolminske kotline (Podmelec)¹⁷⁶ i dalje na alpskom tlu Koruške i Veneta prema dolini rijeke Piave (Votago itd.)¹⁷⁷. Ženski grob 104/1907 nekropole Kranj pripada vremenu od 550. do 568. godine, tj. nadovezuje se vremenski neposredno na grob iz *Ulpiana* i predstavlja najstariji langobardski grob s krstolikom fibulom uopće. Fibula iz tog groba po svojim stilskim značajkama nešto odudara od svih krstolikih fibula iz Jugoslavije i Italije, izrađena je po svoj prilici negdje na panonskom tlu, dokle su dopirali utjecaji sa Sredozemlja, a sigurno nije import iz Italije. Langobardske nekropole u Austriji i Mađarskoj¹⁷⁸ ne sadrže taj oblik nakita, što nije teško objasniti, jer su krstoliki nakit Langobardi mogli upoznati ne prije sredine 6. stoljeća, samo u krajevima bližim Sredozemlju, a nakon 568. godine posredstvom romanskih starosjedilaca Italije, koji su se uspjeli održati u južnim Alpama (groblja tipa Mezocorona i Voltago). Budući da rana langobardska groblja u sjevernoj Italiji, tako npr. groblja Cividale—San Giovanni i Testona, ne sadrže krstolike fibule¹⁷⁹, susrećemo se s tim nakitom u zatvorenim grobnim cjelinama Langobarda tek u nekropolama Nocera Umbra (grob 113) i Castel Trosino (grobovi 2 i 32). a u njima je započelo sahranjivanje nakon 575. godine, tj. u zadnjoj četvrtini 6. stoljeća¹⁸⁰. Ostaje otvoreno pitanje kada su u toku 6. stoljeća u Italiji nastala groblja romanskih starosjedilaca, koja su određiva u zaklonjenim područjima alpskih dolina, ali su rijetko sačuvana u provjerenim grobnim cjelinama, kao npr. Onore u dolini Val Seriana (fig. 52)¹⁸¹, a po svoj su prilici postojala već sredinom 6. stoljeća nezavisno od historijskog datuma 568. godine, signifikantnog za dolazak Langobarda. Odgovor na to pitanje mogu dati samo buduća pažljivo vođena iskopavanja u Italiji.

Kao treći slučaj značajne grobne cjeline nalazimo ženski grob 114 nekropole Knin-Greblje¹⁸², koji sadrži kao jedini prilog brončanu krstoliku fibulu (tab. V, 8). ukrašenu tipičnim tačkastim motivima, ali neobično stiliziranog oblika križa s

¹⁷³ Za Knin cf. ovdje bilješku 10, za Rakovčane cf. Z. Vinski, o. c., 108 sq., n. 74—76.

¹⁷⁴ Za objavu grobova nalazišta Rifnik prije 1967. g. cf. L. Bolta, Arh. vestnik XVIII, 1967, 397—407, tab. 1—8, — Grobni materijal čuva Pokraj. muz., Celje.

¹⁷⁵ J. Kastelic, Slovanska nekropola na Bledu etc., 1960, passim. — Z. Vinski, o. c., 106, n. 52 i 53.

¹⁷⁶ Vidi ovdje bilješku 130.

¹⁷⁷ Vidi ovdje bilješke 127—130 s pripadnim tekstom.

¹⁷⁸ J. Werner, o. c., 74, 150 sqq. — H. Mitscha-Märheim, Festschrift R. Egger etc. II, 1953, 355 sqq. — H. Mitscha-Märheim, Arch. Austriaca 22, 1957, 45 sqq. — H. Mitscha-Märheim, Wiss. Arbeiten a. d. Burgenland 35, 1966, 102 sqq. — E. Beninger, (red. H.

Mitscha-Märheim) Arch. Austriaca 40, 1966, 167 sqq. — I. Bóna, Acta Arch. Hungar. etc. 7, 1956, 183—242. — I. Bóna, Alba Regia 1, 1960, 167 sqq. — I. Bóna, Soproni Szemle: XIV, 1960, 233 sqq.; XV, 1961, 131 sqq.; XVII, 1963, 136 sqq. — I. Bóna, Atti del VI Congresso ... (Roma 1962) III, 1966, 153—156. — I. Bóna, Problemi ..., 1964, 71—93. — T. Sági, Acta Arch. Hungar. etc., 16, 1964, 359 sqq. — A. Kiss i J. Nemeskéri, Janus Pannonius Múzeum Évkönyvé 1964, 95 sqq.

¹⁷⁹ Vidi ovdje bilješke 131 i 136. — J. Kovačević, o. c., 190 navodi ta dva groblja kao da bi i ona sadržala krstolike fibule, što nije tačno.

¹⁸⁰ Vidi ovdje bilješke 123, 124, 132 i 137.

¹⁸¹ Vidi ovdje bilješku 126 s pripadnim tekstom.

¹⁸² Vidi ovdje bilješku 10.

veoma proširenim krakovima; taj primjerak podsjeća vizuelno donekle na pločasti tip fibule, s kojim se inače u literaturi krstoliki tip fibule češće dovodi u genetsku vezu. Pločasti tip fibule poznat je kao kasnoantički nakitni oblik širom Evrope, a može se slijediti u 6—7. stoljeću u nekoliko radioničkih središta (ta su: *Pannonia Prima* i *Valeria*, langobardska Italija, merovinško Porajnje, itd.)¹⁸³. Jedan ženski grob kninske nekropole (grob 65) sadrži kružno oblikovanu pločastu fibulu, i to bulu s funkcijom talismana, koja se tipološki podudara s neobjavljenim analognim primjercima u spominjanim grobljima Rakovčani (kod Prijedora) i Rifnik (kod Celja), te Bled-Pristava (grob 210)^{183a}, nadalje izvan Jugoslavije na panonskim nalazištima groblja 6. stoljeća oko Blatnog jezera (Keszthely-Fenekpuszta, Alsópáhok) i u mađarskoj Baranji (Pécs-Gyárváros i dr.), gdje su takve pločaste fibule-bule česte u groblju 6. stoljeća Ellend (pojedine su ukrašene, poput one u Rifniku, izričitim kršćanskim figuralnim prikazima)¹⁸⁴, kao očiti elemenat tamošnjeg kristijaniziranog romaniziranog domaćeg stanovništva, za koje se u mađarskoj literaturi s pravom tvrdi da je postojalo kontinuirano u vrijeme istočnogotskog i langobardskog vladanja u 5. i 6. stoljeću, pa je čak, nakon odlaska Langobarda u Italiju 568. godine, dočekalo prodore Avara i Slavena. Ovaj nam primjer indicira milieu u kojem su nastali ukrasni oblici takvih pločastih fibula.

Nekropola Knin-Greblje nije još objavljena, a nije ni u cjelini istražena. Ovdje navodimo iz rukopisa našeg prethodnog izvještaja sumarno nekoliko podataka o njoj, radi orijentacije, prema rezultatima istraživanja do uključujući 1967. godine. Ukupno je istražen 121 grob tog velikog naseobinskog groblja na redove. Više od polovine grobova ne sadrže grobne priloge, a među njima je češće uočljiva pojava pokrivanja mrtvacu daskom, kao što je zapaženo i pri nizu (negermanskih) grobova nekropole Kranj¹⁸⁵. Prilozi u grobovima ponajviše su ukrasnog značaja, kao i oni dnevne upotrebe. Većinom su ti prilozi s ukrasnom namjenom relativno skromni proizvodi rustikalnog kasnoantičkog značaja, ali pod jakim utjecajem barbarizacije. Pored njih postoji i nekoliko raskošnih primjeraka grobnih priloga, ali su oni pretežno importirani iz različitih središta, dijelom izvan područja rimske provincije Dalmacije. U grobovima bez priloga, kao i u onima s pretežno skromnim, ponajviše metalnim priložima, sahranjeno je starosjedilačko više ili manje romanizirano i kristijanizirano stanovništvo s kraja 5. i pogotovu iz 6. stoljeća. Ono je u neposrednom kontaktu s na mahove vojnički nadmoćnim germanskim došljacima poprimilo u nošnji i ukrasnim oblicima stanovite stilski barbarske značajke, uvjetovane zbivanjima epohe seobe naroda. Kninsku nekropolu datiramo okvirno u 6. stoljeće, a prema nizu priloga u grobovima mogu se odrediti reperne tačke za prvu i drugu polovinu 6. stoljeća. Ovdje ne navodimo pobliže elemente karakteristične za navedeno datiranje, jer su oni rezervirani za izvještaj o iskopa-

¹⁸³ A. Alföldi, *Eurasia Septentrionalis Antiqua IX*, 1934, 294 sqq. — A. Alföldi, *Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien 2*, 1926, 45 sqq. — S. Fuchs i J. Werner, o. c., 62. — F. Rademacher, *Fränkische Goldscheibenfibeln etc.*, 1940, 41 sqq.

^{183a} J. Kastelic, o. c., 25, tab. XV, 25.

¹⁸⁴ A. Kiss, *Janus Pannonius Múzeum Évkönyvé 1965*, 112 sqq., fig. 6—12, (s lit.). — A. Kiss, *Arch. Ért.* 1968, 93 sqq., fig. 3 (karta nalazišta).

¹⁸⁵ W. Šmid, o. c., 56.

vanju ove nekropole¹⁸⁶. Valja ukazati na postojanje nekoliko grobova s tipičnim istočnogotskim nalazima, importiranim iz Italije u ranom 6. stoljeću; njima pribrajamo i kloazonirani ukras fibule (tab. I, 33), spomenut pri interpretaciji nalaza naše prve skupine^{186a}. Tada je rimska provincija Dalmacija bila, naime, pod vlašću Istočnih Gota, od kraja 5. stoljeća kroz prva 4 decenija 6. stoljeća. Poslije odlaska Istočnih Gota (najkasnije 537. godine) nema više germanske prisutnosti u Kninu, ni u unutrašnjosti dalmatinske provincije, jer njome nisu nikada vladali Langobardi. Kninska nekropola ima dodirnih tačaka s njoj srodnim manjim grobljima sličnog obilježja i sastava u dalmatinskoj provinciji (npr. neobjavljena groblja Rakovčani i Kašić-Glavčurak, itd.), nadalje sa spomenutim grobljem Rifnik i nekropolom Kranj u Sloveniji, gdje valja računati s prisutnošću Langobarda. Grobne cjeline kninske nekropole druge polovine 6. stoljeća pružaju koristan putokaz za opredjeljivanje niza grobova u Kranju s analognim priložima, pa je na osnovu unakrsne konfrontacije istovremenih nekropola Knin—Kranj moguće jasnije determinirati negermansku osnovicu nekropole Kranj, u kojoj Langobardi predstavljaju zapravo brojčanu manjinu, iako znatno izrazitiju od istočnogotske manjine.

Ženski grob 114 nekropole Knin-Greblje moguće je datirati, usprkos nedostatku neposrednih paralela osebujnom obliku križa fibule (tab. V, 8), u vrijeme od oko sredine 6. stoljeća do u drugu polovinu 6. stoljeća, i to u prvom redu prema vremenskom opredjeljivanju grobova susjednih grobu 114 ove precizno dokumentirane nekropole. Fibula u grobu 114 je, po našem mišljenju, npr. istovremena sa ranobizantskom kopčom tzv. tipa »Sucidava« u grobu 95 (fig. 54), okov kopče ukrašen je stiliziranim križem (tehnikom na proboj), a naglašavamo da se taj tip kopče svugdje u Evropi datira samo u drugu polovinu 6. stoljeća^{186b}. U grobu 114 je fibula jedini prilog, pa nam taj pomno istraženi grob može poslužiti kao paradigma za druge slučajeve pojedinačnih nalaza krstolikog nakita; to je potvrđeno u dva navrata u grobovima, tj. fibula u pojedinačnom dječjem grobu u Lisičićima (tab. IV, 7)¹⁸⁷ i privjesak u starokršćanskoj grobnici Čipuljić-Crkvina (tab. IV, 19)¹⁸⁸, a po svoj prilici isto vrijedi za nekoliko u našem popisu evidentiranih nalaza bez sačuvanih podataka o grobnim značajkama (to su npr. navedeni nalazi iz Siska, Knina-okolice, Solina, Dicma, Vida itd.).

Slijedeću grobnu cjelinu navodimo ponovo iz rimske provincije Dalmacije, a to je nalazište Mihaljevići kod Sarajeva. Ograničavamo se na ženski grob 29 (tab. IV, 18) u sklopu kasnoantičkog oštećenog groblja s približno 9 sačuvanih grobova 6. stoljeća, pored kojih je istražena kasnija slavenska nekropola¹⁸⁹. U Mihaljevićima je etnički sastav grobova 6. stoljeća donekle srodan onome kninske nekropole, tj. evidentno je prisustvo Istočnih Gota (par lučnih fibula iz uništenog groba, koji potječu iz Italije kao import za vladanja Teoderika Velikog), ali većinu sačuvanih grobova valja pripisati bez sumnje romaniziranim starosjedio-

¹⁸⁶ Vidi ovdje bilješku 10.

^{186a} Vidi ovdje bilješku 35.

^{186b} Za kopče tipa »Sucidava«: J. Werner, *Kölner Jahrbuch* 1, 1955, 39 sqq., 45, fig. 6,

tab. 8, 6—11. — D. Csallány, *Acta Antiqua Hungar etc.* X, 1962, 55—65, tab. I—IV.

¹⁸⁷ Vidi ovdje bilješku 9.

¹⁸⁸ Vidi ovdje bilješku 20.

¹⁸⁹ Vidi ovdje bilješku 19.

ma. To nam zorno manifestira grob 29, koji sadrži krstoliki privjesak na đerdanu, nožić i fragmentiranu bizantsku fibulu, kojom je po našem mišljenju grob datiran u drugu polovinu 6. stoljeća, dakle istovremen je grobu 114 kninske nekropole. Valja naglasiti da ovdje navedeni grobovi pripadaju bez sumnje vremenu poslije vladanja Istočnih Gota u rimskoj provinciji Dalmaciji, pa je znanstveno neosnovano njihovo atribuiranje Germanima, kao što se nastojalo prikazati prilikom objavljivanja grobova iz Mihaljevića^{189a}.

Nedavno otkriveni grobovi u Mijelama kod Virpazara pripadaju većoj, nažalost znatnim dijelom uništenoj nekropoli, koja se namjerava dalje istraživati¹⁹⁰. Međutim, objavljeni sumarni izvještaj s priloženim crtežima dviju grobnih cjelina jasno determinira pripadnost ovih grobova skupini groblja sa susjednog teritorija Albanije, prozvanoj Koman-kultura, po nalazištu Koman (u sjev. Albaniji), odnosno Kalaja Dalmaces, gdje se, uz ruševine utvrđenog naselja i ostatke sakralne arhitekture, ustanovila nekropola 7—8. stoljeća¹⁹¹; drugo je nalazište analogna nekropola uz utvrdu gradića Kruja ili Kruje (u sred. Albaniji)¹⁹². Ne navodimo ovdje pobliže niz značajki kojima je obilježena Koman-kultura, u kojoj se zrcale pojedine rimsko-provincijalne tradicije, bizantski elementi, možda i manje-više odredivi ranoslavenski utjecaji, pored nekoliko ukrasnih oblika izrazito regionalnog obilježja. To razabiremo npr. na karakterističnim fibulama tipa s posuvraćenom nogom, evidentno kasne »bizantske« varijante 6—7. stoljeća, odnosno udomaćene u Iliriku s velikim radijusom rasprostranjenosti; jedino na području Koman-kulture fibule tog tipa znatno su većih dimenzija (od bronce i od željeza) s osebujnim pločasto oblikovanim proširenjem luka, bez sumnje kao proizvod lokalnih radionica, veoma česte u grobovima nekropole Koman i Kruja, te u manjem broju na drugim lokalitetima u Albaniji¹⁹³, nadalje u susjednoj Crnoj Gori blizu Skadarskog jezera, u grobu 4 (tab. IX, 46) nekropole Mijele¹⁹⁴; u jugoslaven-

^{189a} Ibidem. — Tako npr. u Mihaljevićima grob 76 sadrži opet kopču tipa »Sucidava«, (fig. 55), koja dokazuje, analogno kninskom grobu 95, pripadnost ovog romaniziranog groba 76 drugoj polovini 6. stoljeća; autoričina forsirana atribucija kopče groba 76 (kao navodno »tipične germanske šnale«!) Ostrogotima je pogrešna i u Bosni također kronološki nemoguća (cf. N. Miletić, Glasnik Zem. muz., n. s. XI, 1956, 26 sq., tab. VIII, 4).

¹⁹⁰ Vidi ovdje bilješku 20a.

¹⁹¹ J. Filip, Handbuch zur Ur- u. Frühgeschichte Europas I, 1966, 18, 620 sq. — H. Spahiu, Studime Historike XVIII, 3, 1964, 71—96 (sa starijom literaturom).

¹⁹² J. Filip, o. c., 648 sq. — A. Anamali i H. Spahiu, Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës XVII, 2, 1963, 3—85 (sa starijom

literaturom). — S. Anamali, Studia Albanica I, 1964, 149—181.

¹⁹³ Za razvojne oblike fibula tipa s posuvraćenom nogom u rimskim provincijama Podunavlja i Balkana cf. E. Patek, o. c., 137 sqq. — Chr. Pescheck, Praeh. Ztschr. XXXIV—XXXV, 2, 1949—1950, 255 sqq. — Za »ranobizantsku« značajku tog tipa fibula s »ujedno salivenom nogom« cf. J. Werner, Reinecke-Festschrift, 1950, 169. — Cf. H. Zeiss, Athen. Mitt. 59, 1934, 237. — Za datiranje tih fibula na balkanskom tlu značajni su nalazi bizantskog novca 6. stoljeća u Sadovcu, vidi ovdje bilješku 74. Za nekropole Koman-kulture cf. S. Anamali i H. Spahiu, o. c., 30—34, tab. VII.

¹⁹⁴ O. Velimirović-Žižić, o. c., tab. XXXIV (grob 4 gore). — Mi reproduciramo samo fibulu iz groba 4, ovdje tab. IX, 46 (mj. ?).

skoj literaturi nije se uočilo pravo značenje tog tipa fibula¹⁹⁵. Pored krstolikog privjeska u grobu 7 (fig. 45) nekropole Mijeje nismo susreli u dostupnoj literaturi o do sada objavljenim grobljima Koman-kulture krstolikog nakita, pa je prostorno najbliža paralela navedenom privjesku iz groba 7 prije spomenuti primjerak iz nešto starijeg groba 29 u Mihaljevićima kod Sarajeva, koji pripada drugoj polovini 6. stoljeća, dok je grob 7 u Mijelama vjerojatno iz 7. stoljeća. Napominjemo da se u istom kraju, tj. u okolici Sarajeva, na poznatom utvrđenom naselju Debelo brdo unutar rimskih zidova naišlo na više primjeraka fibula s posunovraćenom nogom^{195a}, srodnih onima Koman-kulture, doduše bez proširenja na luku, jer ne potječu iz istih radionica, a valja ih datirati u 6. stoljeće, odnosno u drugu polovinu 6. stoljeća, kao i njima tipološki gotovo analogan fragmentirani primjerak fibule iz groba 29 u Mihaljevićima. Za ovaj tip fibula 6. stoljeća postoji, uostalom, niz paralela u rimskoj provinciji Dalmaciji, ali taj znatan broj fibula justinijanskog i postjustinijanskog razdoblja nije još objavljen i zaslužio bi bez sumnje zasebnu raspravu. Isto vrijedi, uostalom, za brojne i raznolike bizantske kopče 6. i 7. stoljeća, rasute širom Jugoslavije od Alpa do Prokletija.

Etničku pripadnost svih navedenih nalaza valja u prvom redu pripisati starosjedilačkom, donekle romaniziranom stanovništvu, ovdje na balkanskom tlu svakako ilirskog porijekla. To vrijedi za rimsku provinciju Dalmaciju 6—7. stoljeća, kao i za provincije *Praevalitana* i *Epirus nova*, gdje se u zaklonjenom području sjevernoalbanskih i crnogorskih planinskih krajeva očuvala Koman-kultura 7—8. stoljeća sa svojim regionalnim osobitostima. Tamošnju slavensku prisutnost, iako je historijski zajamčena, pogotovu u 7—8. stoljeću, teško je sa sigurnošću arheološki determinirati nizom tipološki jasnih elemenata, iako se unutar Koman-kulture naziru stanovite mogućnosti povezivanja s ranim Slavenima¹⁹⁶. Fibule s posunovraćenom nogom mogu se slijediti u Albaniji dalje prema jugu do akropole *Apolloniae*, odnosno mjesta Finiq¹⁹⁷, nasuprot otoku Krfu, gdje su one također uočene¹⁹⁸. Raširenost Koman-kulture nije dovoljno istražena, ali se njezino pojavljivanje u Mijelama, tj. na priobalnom tlu Skadarskog jezera, moglo očekivati, dok inače u Crnoj Gori nije uočena, vjerojatno zbog tamošnjeg nedovoljnog inten-

¹⁹⁵ O nalazima groblja Koman-kulture postoji kod nas jedino studija J. Korošec, Arh. vestnik IV, 1953, 234—254, u kojoj se raspravlja o slavenskoj pripadnosti tih groblja, uglavnom samo po starijoj autoru dostupnoj literaturi; autor je zaobišao baš ovaj tip fibule s posunovraćenom nogom u svojem prikazu o fibulama (o. c., 240, 242), nazivajući ga u opisu reprodukcije izričito »prazgodovinska fibula« (o. c., 237, 254, fig. 47). Samo se po sebi razumije da je autorovo vremensko opredjeljivanje navedenog tipa fibule apsurdno i da je suvišan ikakav dokazni postupak za ispravak njegove zablude! Za taj tip fibule usporedi ovdje tab. IX, 46.

^{195a} F. Fiala, Wiss. Mitt. B. u. H. V, 1897, 124, 129, tab. LIV, 11, 12, 13.

¹⁹⁶ Tvrdnja o slavenskoj pripadnosti niza elemenata Koman-kulture (J. Korošec, o. c., 234—254) traži reviziju prema novijim rezultatima, napose s obzirom na arheološka istraživanja, vršena u Albaniji u zadnje vrijeme. — O arheološkim tragovima Slavena 7. stoljeća na Balkanu cf. J. Werner, Slaw. Bronzefiguren aus Nordgriechenland, Deutsche Akad. d. Wiss. etc. (Berlin), 1953, 5 sqq. (s lit.).

¹⁹⁷ L. M. Ugolini, Albania Antica II, 1932, 139 sq., fig. 72.

¹⁹⁸ H. Bulle, Athen. Mitt. 59, 1934, 235 sqq., fig. 1.

ziteta sustavnog arheološkog istraživanja. U tom smislu veoma je zanimljiva pojava grobnog nalaza 7. stoljeća u Stonu¹⁹⁹ (na poluotoku Pelješcu), s tipičnim brončanim privjeskom Koman-kulture i izrazito bizantskom kopčom od pozlaćene bronce tzv. tipa »Balgota« (tab. IX, 51). Taj tip kopče ima u toku 7. stoljeća golem radijus rasprostranjenosti, kao odraz bizantske trgovine po Mediteranu²⁰⁰, koja je donijela kopču također na istočnojadransku obalu, gdje je sačuvana u grobnoj povezanosti sa spomenutim privjeskom na drugom nalazištu Koman-kulture u Jugoslaviji.

Za razliku od većine mnogobrojnih bizantskih kopča 7. stoljeća, kojima pripada i tip »Balgota«, navodimo ovdje sumarno za orijentaciju samo ranobizantske kopče tipa »Sucidava«, rađene redovito od lijevane bronce s ukrasom na proboj na okovu, i to zbog karakterističnog motiva križa, izvedenog pokatkad i sa zaobljenim završecima krakova; na okovu je ispod križa češće uočljiv i polumjesečasti motiv, pa kompozicija obih motiva stvara dojam prikaza ljudske obrazine. Kako sâm okov nije krstoliko oblikovan, nismo uvrstili taj tip kopče u našu statistiku krstolikog nakita. Kopče tipa »Sucidava« reprezentiraju kronološki najstariju tipološku skupinu bizantskih kopča, zapravo još istočnorimskog vremena, datiranu uvijek u drugu polovinu 6. stoljeća, zastupanu u Jugoslaviji ukupno na 6 nalazišta, kako slijede: Knin—Greblje, ženski grob 95 (fig. 54)^{200a}; Mihaljevići, muški grob 76 (fig. 55)^{200b}; Doničko Brdo (selo Gradac kod Batočine, Srbija), oštećeni grob 9, spol? (fig. 56)^{200c}; Kranj, nekropola »na Lajhu« iz nesačuvanog groba (fig. 57)^{200d}; Caričin Grad, u iskopu ranobizantskog urbanog naselja 6. stoljeća (fig. 58)^{200e}; Solin, slučajan nalaz unutar salonitanskog kasnoantičkog urbanog naselja (fig. 59)^{200f}. Taj tip kopče pojavljuje se uglavnom na istim lokalitetima gdje i ostali krstoliki nakit 6. stoljeća, ali ne samo u ženskim već i u muškim grobovima, po našoj evidenciji često kao jedini prilog. Ovi nam dijelom do sada nepoznati nalazi 6. stoljeća ukazuju na potrebu pobližeg istraživanja i vrednovanja bizantskih kopča i fibula, pretežno kao evidentnu ostavštinu starosjedilačkog romaniziranog stanovništva 6. i 7. stoljeća na balkanskom tlu. Kopče tipa »Sucidava« najbrojnije

¹⁹⁹ J. Kovačević, Varvarska kolonizacija etc., 1960, 25, fig. 43 (nalaz čuva Dubrovački muzej Dubrovnik); autor pogrešno atribuirao taj stonski nalaz Gotima »iz kasnog V veka« (ibidem). — Za privjesak (ovdje tab. IX, 51) vidi brojne paralele u nekropoli Koman (Kalaja Dalmaces), cf. Th. Ippen, *Wiss. Mitt. B. u. H. X*, 1907, 19, fig. 27, 4a—4b. — L. M. Ugolini, *Albania Antica I*, 1927, 54 sq., no. 18, 19, fig. 47. — Za kopču (ovdje tab. IX, 51) tipa »Balgota« cf. J. Werner, *Kölner Jahrbuch 1*, 1955, 38 sqq., 48, fig. 5, 2, tab. 5, 5, 7 etc.

²⁰⁰ J. Werner, o. c., 48 i karta 2: Egipat (Ahmim-Panopolis) — Mala Azija (Pergamon) — Krim (Balgota i Uzen-Baš) — sjeverna Italija (Civiale i Trento) — Baleari (Ibiza) — Španjolska (San Pedro de Alcantara).

^{200a} Neobjavljena kopča, vidi podatak u tekstu uz Knin-Greblje.

^{200b} Vidi ovdje bilješku 189a; u lit. kopča nije tipološki bila determinirana.

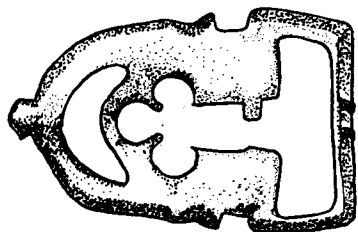
^{200c} D. Petrović, *Starinar n. s. XIII—XIV*, 1962—1963, 288, fig. 39, 1; u lit. kopča nije tipološki bila determinirana. — Krstolika fibula iz Batočine (tab. VI, 17, bilj. 18) možda potječe odavle?

^{200d} A. Riegl, *Jahrbuch d. Zentral-Kommission N. F. I*, 1903, 232, fig. 214. — Kopču je determinirao J. Werner, o. c., 45, tab. 8, 6.

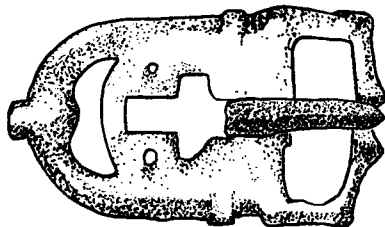
^{200e} D. Deroko i Sv. Radojčić, *Starinar n. s. I*, 1950, 131, fig. 35. — Kopču je determinirao J. Werner, o. c., 45.

^{200f} Neobjavljena kopča, dozvolu objave dugujemo Arh. muz. Split.

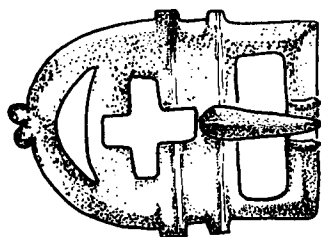
su zastupane baš na balkanskim nalazištima, dandanas se može statistički ustanoviti južno od Dunava i Save ukupno barem 28 primjeraka s 15 nalazišta. Izvan Balkana su kopče tog tipa, nađene u grobljima na redove, ponajviše importirani primjerci: u Potisju 4, u Bavarskoj 2, u Francuskoj 4, na Krimu 2, u Egiptu 2. U Italiji ih zaćudo nema, izuzevši Ćedad (Cividale del Friuli) s ukupno 5 primjerala: 2 u već prije spominjanom groblju Sv. Ivan (San Giovanni) i 3 slučajna nalaza^{200g}. Ove su kopče tipa »Sucidava« stigle u taj furlanski kraj veoma vjerojatno preko Soće, što nam kao putokaz indicira primjerak takove kopće iz nekropole Kranj (fig. 57) i oćito nedostajanje kopća tipa »Sucidava« u Istri, premda su inaće na istarskom tlu bizantske kopće 7. stoljeća veoma brojne.

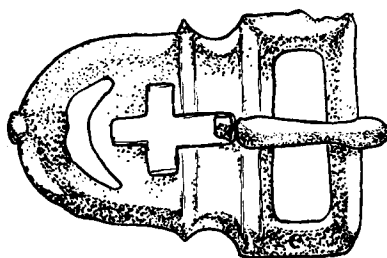
54

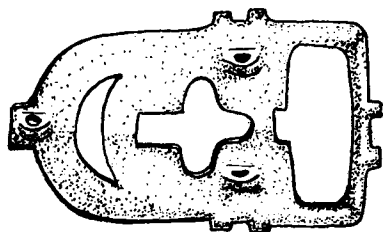
57

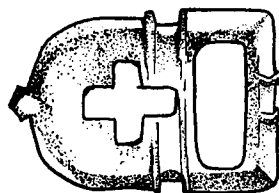
55

56

58

59

Fig. 54 — Knin-Greblje, grob 95, mj. 1:1; fig. 55 — Mihaljevići, grob 76, mj. 1:1; fig. 56 — Donićko Brdo, grob 9, mj. 1:1; fig. 57 — Kranj, grob ?, mj. 1:1; fig. 58 — Carićin Grad, mj. 1:1; fig. 59 — Solin, mj. 1:1.

Kao šestu grobnu cjelinu navodimo grob 11 manjeg groblja s Malog Vrha iznad Sovinjskog Brda kod Buzeta u sjevernoj Istri²⁰¹, koji sadrži jedini istarski u grobnoj povezanosti saćuvani nalaz krstolike fibule (tab. V, 10), jer su ostali

^{200g} Vidi ovdje bilješke 186b i 131 s lit. o podacima i rasprostriranju kopća tipa »Sucidava«, uključivši Ćedad; statistiku nalaza

upotpunili smo s neprepoznatim i novim nalazima iz Jugoslavije.

²⁰¹ Vidi ovdje bilješku 12.

primjerci krstolikog nakita u Istri većinom pojedinačno nađeni — izuzevši grobni nalaz Brkač-Vrh, o kojemu će biti kasnije govora — i mogu se odrediti samo po tipološkom kriteriju i analogijama vjerojatno u 6—7. stoljeće²⁰². Ženski kostur u dvojnog grobu 11 s Malog Vrha obilježen je relativno skromnim priložima, osim đerdana od raznobojnog stakla i paste; prsten nađen u ustima imao je funkciju obolusa; fragmentirane naušnice evidentno su lokalni proizvod nakita tzv. buzetskog tipa, čest u istarskim i furlanskim grobljima²⁰³. Valja odmah naglasiti da prilozi u tom grobu nesumnjivo dokazuju pripadnost starosjedilačkom romaniziranom etnikonu, također i po mišljenju arheologa koji je iskopavao ovo groblje²⁰⁴, pripisujući ga buzetskoj skupini istarskih miješanih romansko-slaven-skih groblja 7—8. stoljeća, smještenih pretežno na visinskim položajima, s izrazitim značajkama barbarizacije u načinu sahrane i bez grobljanske crkve, za razliku od skupine groblja isključivo romanskih starosjedilaca s jakom antičkom tradicijom, gotovo bez priloga u grobovima, češće s dužim rasponom zakapanja redovito uz crkvu²⁰⁵. Ova je stručna analiza tipova istarskih groblja epohe seobe naroda svakako tačna i provjerena nizom terenskih istraživanja. S naše strane imali bismo jedinu opasku u slučaju datiranja groblja Mali Vrh, koje bismo datirali u kasnije 6. do u rano 7. stoljeće²⁰⁶.

Specifične prilike u Istri, historijski pod bizantskim vrhovništvom do u kasno 8. stoljeće, odrazuju se bez sumnje u kulturnoj ostavštini niza novootkrivenih istarskih groblja, ali u njima je jedva moguće prije početka 9. stoljeća tipološki odrediti slavensku prisutnost s više arheoloških elemenata. Istarski poluotok predstavlja veoma izrazito zaklonjeno područje sa svojim regionalnim osobitostima, kao i susjedni kvarnerski otoci, odnosno i gotovo sav arhipelag uz istočnojadransku obalu. Bez sumnje je u istarskim grobljima 7—8. stoljeća — mi bismo ih privremeno pripisali »buzetskoj« kulturi — vidljivo trajanje oblika, odnosno izrazitiji stupanj retardacije, kao što smo ga uočili i u zaklonjenom planinskom području istovremene Koman-kulture. Ta dva zaklonjena područja na istočnojadranskoj obali, međusobno veoma udaljena, moći će jednom u budućnosti zbližiti niz perspektivnih istraživanja groblja te epohe, ne samo na dalmatinskom kopnu nego i na otocima istočnojadranskog arhipelaga.

Razmotrimo li značajnije primjerke pojedinačnih nalaza krstolikih fibula, valja upozoriti na nekoliko primjeraka iz urbanih središta 6. stoljeća na obalnom pojasu Jadrana (*Salona, Narona* itd.)²⁰⁷, možda iz uništenih grobova, ali nije isključena pretpostavka da su nađeni u sklopu urbanog naselja, per analogiam krstolikim aplikama otkrivenim prilikom iskopavanja na Caričinom Gradu²⁰⁸, značajnim i s obzirom na njihovu pojavu baš u toj justinijanskoj urbanoj gra-

²⁰² Navodimo 2 primjerka bez sačuvanog istarskog nalazišta, kao i votivni križ iz Barata, nadalje dodajemo primjerak iz Osora (ovdje tab. VI: 28, 27, 25 i tab. VII, 26), vidi ovdje bilješke 25d, 25c, 25b i 25a. — Za Brkač-Vrh vidi ovdje bilješku 27 i tab. VIII, 32.

²⁰³ B. Marušić, *Jadranski zbornik* VI, 1964, 280 sq.

²⁰⁴ B. Marušić, *ibidem*.

²⁰⁵ B. Marušić, *Arh. vestnik* XVIII, 1967, 333 sqq.

²⁰⁶ Vidi opasku ovdje u bilješci 12.

²⁰⁷ Vidi ovdje tab. V: 12—16 i bilješke 14—17.

²⁰⁸ Vidi ovdje tab. VI, 21a—b i bilješku 22.

đevnoj ostavštini 6. stoljeća, s veoma kratkim trajanjem gradskog života. Nadalje nije nevažno ukazati na to da su 4 primjerka od navedenih fibula s dalmatinskih nalazišta mnogo kvalitetniji zlatarski proizvodi, rađeni od plemenite kovine, u usporedbi sa svih dvadesetak krstolikih fibula iz langobardske Italije, pa u ovom slučaju smatramo isključen import iz Italije, jer su navedene fibule gotovo sigurno proizvedene na dalmatinskom tlu u gradovima pod nominalnim vrhovništvom ravenskog egzarha, kao predstavnika bizantske vlasti. Rijedak je nalaz do sada nepoznata fibula (u obliku latinskog križa) od nijeliranog srebra, odlično sačuvana, čak s kompletnom srebrnom iglom na poleđici (tab. V, 15), a potječe iz Knina ili s nedalekog starokršćanskog lokaliteta Katića bajami u Biskupiji, nažalost bez sačuvanih podataka o tačnom mjestu i okolnostima nalaza. Također je zanimljiv do sada nepoznat primjerak srebrne fibule (u obliku grčkog križa) iz Siska (tab. V, 11), na čijoj je igli sačuvan jasno vidljiv ostatak tekstilne tkanine, kao i na spomenutom slabije sačuvanom primjerku iz groba 11 na Malom Vrh, (tab. V, 10); prema tome, sisačka fibula potječe bez sumnje iz nesačuvanog groba 6. stoljeća, po svoj prilici iz vremena poslije odlaska Langobarda u Italiju (568. g.) i prije zauzimanja antičke *Sisciae* po Avarima i Slavenima (nepoznatog datuma oko 600. g.).

Posebnu pažnju zaslužuje skupni nalaz 6. stoljeća s obale Nišave u Nišu (tab. VI, 20)²⁰⁹, koji je ostao nezapažen u jugoslavenskoj literaturi. Po našem mišljenju to je preostali nalaz zlatara justinijanskog vremena, što nam indicira jedan dio popratnog novca. Iako taj skupni nalaz ne predstavlja sada zatvorenu cjelinu, jer je poremećena prilikom njegova otkrivanja, on pokazuje stručnjaku dovoljnu suvislost za atribuiranje, pa nam preostali ulomak vage i žiga (sa slovima IVS) dopušta navedeno datiranje. Pripominjemo da su nalazi vage i bizantskih utega (*exagia*) justinijanskog vremena češće uočljivi i u zapadnom području Jugoslavije: npr. *Salona* s mnoštvom utega; utvrđena naselja Uranje (Vranje) kod Sevnice i Polhograjska gora kod Ljubljane, s vagama i utezima; nekropola Kranj s 2 vage (1 s utezima), itd.²¹⁰. — Iгла pribadača u tom niškom nalazu također predstavlja značajan ukrasni rekvizit 6—7. stoljeća, ovdje u kičenoj izvedbi, na igli je lančićem pričvršćena krstolika aplikacija, odnosno agrafa. Kao neposrednu paralelu navodimo već spominjani dvojni grob 42 nekropole Castel Trosino, gdje na ženskom kosturu vidimo analogni nakit u funkciji (crtan in situ)²¹¹; drugi primjer sadrži ženski grob s nalazišta Corna di Darfo (Brescia)²¹². U oba slučaja vidimo takve igle s privjeskom na lančiću u upotrebi u langobardskim grobovima, ali se taj tip igle u obliku stilusa pojavljuje također bez lančića i privjeska u više navrata kao

²⁰⁹ Vidi ovdje bilješku 21.

²¹⁰ *Salona*: J. W. Kubitschek, Arch.-Epigr. Mitt. etc. XV, 1892, 85 sqq. — K. Pink, Röm. u. byz. Gewichte etc., Sonderschr. Öst. Arch. Inst. XII, 1938, 97. — Uranje (Vranje): E. Riedl, Jahrbuch f. Altertumskunde III, 1909, 3 sqq., fig. 5, 6, 7 (posljednji novac triens Justinijana I). — Polhograjska gora: P. Petru, Arh. vestnik XVIII, 1967, 455 sq., fig.

1, 1—6. — Kranj: J. Werner, 42. Bericht RGK, 1961, 327, 345 no. I, O, 346 no. 56. — Cf. J. Werner, Waage u. Geld in der Merowingerzeit etc., 1954; 23, 32, 37 (s lit. i podacima o vagama nekropole Kranj).

²¹¹ R. Mengarelli, o. c., 240 sq., fig. 24 (grob crtan in situ).

²¹² G. Panazza, Problemi..., 1964, 158 sqq., tab. X, 9, XI, 1, 2.

pribadača ili kao ukosnica u langobardskim ženskim grobovima nekropola Castel Trosino (grobovi G, L i 115) i Nocera Umbra (grob 85)²¹³, nadalje na toskanskom tlu, blizu Firenze, u groblju ranog 7. stoljeća romanske pripadnosti Fiesole, via Riorbico (ženski grob 8)^{213a}. U ženskim grobovima Langobarda u Panoniji takve su igle relativno rijetko zastupane²¹⁴, iako su već odavna mađarski arheolozi uočili radioničko središte igala-stilusa (pribadača i ukosnica) s veoma velikim brojem primjeraka na poznatim nalazištima 6. i 7. stoljeća oko mjesta Keszthely na Blatnom jezeru, gdje su se romanizirani starosjedoci uspjeli održati sve do u vrijeme prodora Avara i Slavena²¹⁵. Taj tip igle susrećemo još u području boravka Langobarda u nekropoli Kranj (npr. grobovi 76/1904, 121/1907 i igla od zlata u grobu 43/1907)²¹⁶ i u groblju Rifnik (grob 7)²¹⁷, pa i u očito negermanskoj, tj. alpsko-starosjedilačkoj nekropoli Bled-Pristava (grob 236)^{217a}, ali također izvan tog područja na zapadnobalkanskom tlu s više primjeraka u neobjavljenim grobovima groblja Rakovčani i nekropole Knin-Greblje (grobove ovdje ne specificiramo), o kojima smo već prije iznijeli glavne značajke. Očigledno je prema svemu da su igle navedenog tipa Langobardi preuzeli od romaniziranih starosjedilaca u Italiji, ali u manjoj mjeri u Panoniji; od navedenih grobova u Kranju sigurno nije langobardski grob 121/1907, ali pitanje pripadnosti ostavljamo otvoreno za ostala dva groba iz Kranja i onaj iz Rifnika. Međutim, evidentan dokaz pripadnosti za pravac porijeklo i upotrebu tih igala (uz jasno stanje na Blatnom jezeru) pružaju nam daleko od putova kretanja Langobarda groblja 6. stoljeća u dalmatinskom zaleđu, koja smo netom spomenuli, a pogotovu niški nalaz. — Agrafi na lančiću igle (tab. VI, 20) tipološki je analogan primjerak iz Novih Banovaca (tab. VI, 29), doduše slučajan nalaz, iako je tada bio moguć kontakt na relaciji *Naissus—Burgenae*. — Križ (tab. VI, 20) niškog nalaza, bez traga njegove funkcionalne namjene, po svoj je prilici nedovršen primjerak, tj. poluizrađevina, a to vrijedi i za primjerke iz okolice Omiša (tab. VI, 24) i s otoka Cresa (tab. VI, 25). Takve su poluizrađevine putokaz za lokalnu izradbu. — Mimogred spominjemo u ovom kontekstu i nezapaženu poliedarsku naušnicu (tab. VI, 20), koja u sklopu niškog nalaza ponovo potvrđuje kasnoantičko porijeklo tog tipa nakita²¹⁸.

U dva slučaja susrećemo se s neobjavljenim krstolikim brončanim aplikama, kombiniranim s prikazom goluba povrh gornjeg kraka križa, gotovo jednake i

²¹³ R. Mengarelli, o. c., 199, 206, 278, fig. 36, 47, 157. — A. Pasqui i R. Paribeni, o. c., 282, fig. 144. — Vidi ovdje bilješku 135.

^{213a} O. v. Hessen, *Die langobardenzeitlichen Grabfunde aus Fiesole bei Florenz*, 1966, 9, tab. 2, 2 (čuva Museo del Teatro Romano, Fiesole).

²¹⁴ Samo u dva groba (Jutas grob 196 i Kápolnásnyék grob 2) cf. J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien etc.*, 1962, 82.

²¹⁵ A. Alföldi, o. c., 53 sqq. — J. Hampel, o. c. I, 378 sqq., fig. 1012, 1026. — N. Fettich, *Arch. Hungar. ú. f.* XXXI, 1951, 198, tab. XL. — I. L. Kovrig, *Arch. Ért.* 1958, 73, fig. 2, tab.

XXIX (grobna cjelina groba 34 Alsópáhok). — A. Kiss, o. c., 93 sqq., fig. 1 (karta nalazišta).

²¹⁶ J. Žmauc, *Jahrbuch d. Zentral-Kommission etc. N. F.* II, 1904, 258 sq., fig. 215. — W. Šmid, o. c., 68, 62, fig. 10 (4034).

²¹⁷ L. Bolta, o. c., 401, tab. 2 (s parom rasakošnih zlatnih naušnica tipa s košaricom, koje su istočnorimskog radioničkog porijekla).

^{217a} J. Kastelic, o. c., 27, tab. XII, 4 (ondje se navodi i 1 igla iz Buzeta).

²¹⁸ Vidi поближе o tom tipu nakita Z. Vinski, o. c., 105 sq., n. 40—49.

skromne izradbe, jedan primjerak potječe iz Solina (tab. VII, 22), a drugi iz okolice Knina (tab. VII, 23). U Jugoslaviji nismo naišli na krstolike fibule s prikazom ptice, pa donosimo u tom smislu kao primjer jedan neobjavljeni nalaz takve fibule iz jugoistočne Evrope nepoznatog nalazišta (tab. VII, 38)²¹⁹. Prikaz ptice goluba u obliku fibule svakako je izraz kršćanske simbolike, u grobnoj cjelini javlja se karakterističan plastično rađen primjerak fibule-goluba u ženskom grobu 13 nekropole Castel Trosino²²⁰; inače je evidentirano u Italiji samo 6 pojedinačnih nalaza takva oblika nakita²²¹, dok nam je u Jugoslaviji poznat, kao što je već prije spomenuto, mnogo veći broj neobjavljenih takvih i srodnih primjeraka fibula-goluba, ponajviše s kasnoantičkih nalazišta na dalmatinskom i panonskom tlu. U pokrajini Trentino registrirana su 3 radionički srodna primjerka krstolikih fibula s prikazom goluba povrh gornjeg kraka (čuva Museo di Buonconsiglio, Trento)²²², ali valja naglasiti da su te fibule u oblikovanju križa i ptice doista drugačije rađene od oblika solinske i kninske aplikacije, jer potječu bez sumnje iz različitih lokalnih radionica. Trentinske fibule razlikuju se znatno i od ovdje objavljene dobro sačuvane fibule nepoznatog nalazišta iz jugoistočne Evrope (tab. VII, 38), koja je stilski mnogo bliža krstolikom privjesku nepoznatog nalazišta u Srbiji (tab. VII, 31), pa se može pretpostaviti da su im radionice bile negdje na Balkanskom poluotoku, jer je krstoliki nakit na balkanskim nalazištima ipak znatno češće uočljiv nego što je do sada bilo poznato u domaćoj i inozemnoj literaturi.

Napokon se moramo osvrnuti na pojavu kopča s krstolikim okovom. S teritorija Jugoslavije poznat nam je samo 1 primjerak takve kopče (tab. VIII, 32), i to iz muškog kamenom obloženog groba 19 groblja 7. stoljeća na položaju Vrh kod Brkača blizu Motovuna u Istri²²³. Groblje pripada »buzetskoj« kulturi, tj. spominjanoj skupini miješanih romansko-slavenskih groblja²²⁴. Istarska groblja obiluju tzv. bizantskim kopčama u muškim i u ženskim grobovima 6. i 7. stoljeća²²⁵, što je razumljivo s obzirom na tadašnju historijsku situaciju Istre, iako se češće pojavljuju bizantske kopče različite tipološke pripadnosti i daleko izvan teritorija pod bizantskom vlasti širom Evrope od Crnog mora do Pirinejskog poluotoka. U inozemnoj literaturi, koja se specijalno bavi tipologijom i rasprostranjenosti bizantskih kopča, u upotrebi različitih naroda, nije tip kopče s krstolikim okovom bio uzet u obzir²²⁶. Pored našeg istarskog primjerka smatramo umjesnim upozoriti na geografski najbliži donekle analogni nalaz manje brončane krstolike

²¹⁹ R. Noll, o. c., 39, no. C 82. — Fibula je od bronce i odlično sačuvana. Dozvolu objave dugujemo R. Nollu (Wien).

²²⁰ R. Mengarelli, o. c., 226, fig. 76.

²²¹ S. Fuchs i J. Werner, o. c., 45 sq., no. F1—F7.

²²² S. Fuchs i J. Werner, o. c., 44 sq., tab. 49, E 13, 50, E 14, E 15. Za primjerak, navodno iz Bavarske, o. c., 52, tab. 50 XXXIV, ustanovilo se naknadno da taj podatak nije tačan (vidi ovdje bilješku 91).

²²³ Vidi ovdje bilješku 27.

²²⁴ B. Marušić, o. c., 333—339.

²²⁵ Za sumaran pregled bizantskih kopča u Istri cf. B. Marušić, o. c., 338 sq., tab. 6.

²²⁶ J. Werner, *Kölner Jahrbuch* etc. 1, 1955, 36—48. — D. Csallány, *Acta Antiqua Hungar. etc.*: II, 1954, 311—348; IV, 1956, 261—290; X, 1962, 55—77. — S. Uenze, *Bayer. Vgbl.* 31, 1966, 142—181.

kopče iz susjedne (austrijske) Koruške (tab. VIII, 37), s kasnoantičkog nalazišta *Teurnia* (sada St. Peter im Holz, gornja Koruška), a potječe iz muškog kamenom građenog groba uz starokršćansku grobljansku crkvu²²⁷; crkva je uništena na kraju 6. stoljeća provalom Avara i Slavena, a tada je stradalo okolno teurnijsko groblje autohtonog romaniziranog stanovništva 6. stoljeća. Ovaj nalaz u koruškim Alpama nešto je stariji od njegove istarske paralele iz groblja 7. stoljeća, tipološki je zanimljiv u oblikovanju križa, koji stilski podsjeća izravno na obličje krstolikih fibula s dodanom pređicom. Koruški i istarski primjerak nađen je u muškom grobu, za razliku od svog prethodno interpretiranog krstolikog nakita s jugoslavenskih i inozemnih nalazišta, koji je redovito pripadao ženskim grobovima. Međutim, bizantske kopče u Istri uočljive su, kao što smo već spomenuli, u grobovima obiju spolova.

U arheološkoj literaturi nije se u dovoljnoj mjeri slijedila rasprostranjenost tipa kopče s krstolikim okovom, za razliku od spomenutih kopča tipa »*Sucidava*«^{227a}, pa smatramo uputnim navesti u tom smislu sumarno nekoliko podataka, ali bez pretenzije na potpunost. Značajno središte kopča s krstolikim okovom jest crnomorska regija, i to u prvom redu antički grad Herson (blizu ušća Dnjepra); hersonska nekropola sadrži, uz ostale nalaze epohe seobe naroda, brojne brončane bizantske kopče 6—7. stoljeća, a među njima nekoliko primjeraka s krstolikim okovom²²⁸. Isti tip kopča može se u toj nekropoli slijediti i kasnije, prema popratnom bizantskom novcu čak do u rano 9. stoljeće²²⁹. Približno isto vrijedi i za nalazišta na poluotoku Krimu, gdje se alanska i gotska mješavina, pod izrazitim ranobizantskim utjecajem, održala u posebnim uvjetima zaklonjenog područja s očitim simptomima retardacije. U krimskim nekropolama 6—8. stoljeća, npr. Suuk-Su, Čufut-Kale i dr., susreću se također kopče s krstolikim okovom²³⁰. Moguća je pretpostavka da su ondje krstolike kopče lokalni proizvod, iako valja imati na umu izraziti bizantski utjecaj na crnomorskoj obali, a taj bi mogao indicirati hipotezu o eventualnom importu. Svi su ti crnomorski primjerci krstolikih kopča manjih dimenzija i tipološki su u užem smislu srodni samo s kopčom iz *Teurniae* (tab. VIII, 37). Dodir crnomorskih primjeraka s ovim koruškim nalazom za sada nije moguće arheološkim podacima sigurnije odrediti. — Na Mediteranu smo mogli zapaziti kopče s krstolikim okovom na Pirinejskom poluotoku i na Siciliji. Dva primjerka iz Španjolske zapravo su samo veliki brončani okovi u obliku latinskog križa bez pređice, vjerojatno od kopče, iako je jedan od tih okova sekundarno služio i kao privjesak, pojedinačni su nalazi 7. stoljeća s lokaliteta Herrera de

²²⁷ R. Egger, Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum, Sonderschr. Öst. Arch. Inst. IX, 1916, 46, fig. 59. — R. Noll, Frühes Christentum in Österreich, 1954, 95 sqq.

^{227a} Vidi ovdje bilješke 131, 186b, 189a, 200a—200g sa pripadnim tekstom.

²²⁸ A. L. Jakobson, Rannesrednevekovii Hersones, Mat. i issled. po arheol. SSSR 63, 1959, 275, fig. 139, 10, 11, 12.

²²⁹ A. L. Jakobson, o. c., 275, fig. 140.

²³⁰ N. I. Repnikov, o. c., 15, tab. X, 10 (grob 55). — V. V. Kropotkin, o. c., 110 sqq., fig. 44, 5. — Ostala nalazišta s kopčama tog tipa naveo je A. L. Jakobson, o. c., 275, n. 4—9. — Tipološke paralele krstoliko ukrašenih okova kopča s Krima i iz Egipta navodi J. Werner, o. c., n. 27.

Pisuerga (prov. Palencia) i Gerona (prov. ista)²³¹, kao i treći njima srodan primjerak nađen u južnoj Francuskoj (Dépt. Gard, muzej Nîmes)²³². Vjerojatno su ti okovi odraz bizantskog utjecaja na zapadnom Sredozemlju, veoma izrazitog u zapadnogotskoj državi 7. stoljeća²³³, ali su u obliku križa toliko udaljeni od kopča s krstolikim okovom iz Istre i Koruške da im ne mogu biti bliža analogija. — Naprotiv, nalazi s jugoistočne Sicilije pružaju nam korisnu mogućnost uspoređivanja. Poznata su nam prema dostupnoj staroj literaturi doduše samo dva nalaza kopča s krstolikim okovom, iako je moguće da se njihov broj do danas povećao, što nismo imali prilike provjeriti. Navodimo jedan primjerak s nalazišta Palazzi di San Mauro Sotto blizu mjesta Caltagirone (prov. Catania)²³⁴, a drugi s nalazišta Gúfara blizu mjesta Buscemi (prov. Siracusa)²³⁵. Obje su kopče međusobno tipološki veoma srodne, a po obliku, dimenzijama i ukrasu predstavljaju jasnu analogiju kopči iz groba 19 s Vrha kod Brkača (tab. VIII, 32). Nažalost, ti sicilijski nalazi potječu iz opljačkanih grobova bez sačuvanih grobnih cjelina tamošnjih groblja za bizantskog vladanja na tom velikom otoku. Predloženo datiranje uvaženog talijanskog stručnjaka²³⁶ u 5—6. stoljeće čini nam se dandanas, tj. nakon više od pola vijeka, suviše rano i s obzirom na opravdano datiranje groblja Vrh kod Brkača u 7. stoljeće, pa bi za groblja starosjedilačkog stanovništva na Siciliji s ovim tipom kopča, odnosno i s brojnim tamošnjim nalazima bizantskih kopča drugih tipoloških značajki, nota bene sigurno datiranih, bio po našem mišljenju realniji vremenski okvir 6. i 7. stoljeća, s težištem na 7. stoljeću. Navedeni podaci o tipu kopča s krstolikim okovom nisu dostatni za konačne zaključke, ali jasno uočena paralela nalaza sa Sicilije i iz Istre sigurno nije ni slučajna ni jedina²³⁷, jer je uvjetovana historijskim zbivanjem onog vremena, kada su i Sicilija i Istra živjele usporedo pod bizantskom vlašću svojim regionalno obilježenim ladanjskim životom, na geografski omeđenom zatočnom području.

Završno želimo još jednom upozoriti na to da je ovdje interpretirane arheološke nalaze krstolikog nakita iz Jugoslavije moguće kronološki determinirati u prvom redu prema jasno odredivim grobnim cjelinama ovih nalazišta: Gračanica (*Ulpiana*), Kranj (na »Lajhu«), Knin-Greblje, Mihaljevići, Virpazar—Mijeje, Sovinjska Brda—Mali Vrh i Brkač—Vrh. Također su od koristi grobovi nalazišta Lisičići, Čipuljić-Crkvina i Gornje Turbe-Pašinac. Nadalje je značajan skupni nalaz iz Niša, a donekle i nalazi s Caričinog Grada, iz Solina, Siska itd. Sve ostale nalaze bilo je moguće vrednovati uglavnom samo po tipološkom kriteriju. Vremenski

²³¹ H. Zeiss, *Die Grabfunde a. d. spanischen Westgotenreich etc.*, 1934, 52, 122, 148, 187, tab. 21, 12 i 13. — Okov iz Gerone ima natpis, koji valja determinirati kao ime vlasnika.

²³² H. Zeiss, o. c., 122, tab. 31, 12.

²³³ H. Zeiss, o. c., 122, n. 10 i 11, ukazuje još na dvije paralele, jednu iz Grčke nepoznatnog nalazišta i drugu s lokaliteta Korbus u Tunisu (s lit.).

²³⁴ P. Orsi, *Byz. Ztschr.* XIX, 1910, 72, fig. 5 (lijevo dolje).

²³⁵ P. Orsi, *Byz. Ztschr.* XXI, 1912, 199, fig. 11 (desno). Na okovu graviran monogram, nadalje ptica i drvo (palma?).

²³⁶ P. Orsi, *ibidem*.

²³⁷ Podsjećamo na srodnost oblika križeva (npr. ovdje tab. VI, 27), vidi ovdje bilješku 118a s pripadnim tekstom.

okvir obuhvaća raspon od početka 6. do u 7. stoljeće, ali u prvom redu valja nalaze datirati u drugu polovinu 6. stoljeća i dijelom u 7. stoljeće.

U konfrontaciji krstolikog nakita s arheoloških nalazišta u Italiji i onih u Jugoslaviji došli smo u našim zaključcima do rezultata da su nalazi s pouzdanim datiranjem ustanovljeni u Jugoslaviji u barem 2 slučaja (oko 550. godine i između 550—568. godine), kao i u Španjolskoj barem u 1 slučaju (oko 550. godine), evidentno stariji od pouzdano datiranih krstolikh nalaza u Italiji. Nadalje smo dokazali da Italija nije jedina zemlja gdje je nastao krstoliki nakit, eksportiran u langobardsko vrijeme iz sjeverne Italije u regije sjeverno od Alpa. Isključimo li križeve od zlatnog lima, kojima statistički langobardska Italija nedostižno prednjači, valja ukazati na to da kvantiteta krstolikh fibula u Jugoslaviji ne zaostaje bitno iza one u Italiji, pogotovu ako uzmemo u obzir i starije primjerke barbarizirane kasnoantičke proizvodnje s nalazišta na dunavskom limesu. Uvjerili smo se u to da krstoliki nakit nije importiran iz langobardske Italije na zapadnobalkansko tlo, tj. ne postoje nikakvi putokazi o importu križeva od zlatnog lima npr. na dalmatinsko ili na istarsko tlo, za razliku od fibula jednakih krakova, koje su kao romansko kulturno dobro doprle u Istru, gdje se (tab. IX, 47—IX, 50) pojavljuju također samo pojedinačno u muškim grobovima romaniziranih starosjedilaca²³⁸. Nalazi krstolikh aplika i privjesaka 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji podudaraju se međusobno više ili manje, a razlikuju se barem jednim dijelom u stilskim pojedinostima od onih u Italiji, jer ne potječu iz istih radionica. Krstolike fibule na dalmatinskom tlu djelomično su luksuzniji nakit od svih takvih fibula u Italiji. Jedino se tip kopče s krstolikim okovom u Istri evidentno podudara s odgovarajućim kopčama na Siciliji, ali ovaj izuzetak, uvjetovan historijskim činiocem, nije suprotan našoj tvrdnji o postojanju radionica na Apeninskome poluotoku i istovremenih i čak dijelom starijih radionica krstolikog nakita na Balkanskom poluotoku. Sjetimo li se također nekoliko križeva-poluizrađevina s lokaliteta širom Jugoslavije — na Nišavi, na donjoj Cetini i s otoka Cresa — valja, prema svim argumentima kojima raspoložemo, formulirati barem još ovaj zaključak: Krstoliki nakit 6. i 7. stoljeća na teritoriju Jugoslavije uglavnom je proizvod donekle romaniziranih starosjedilaca u pobliže još nelokaliziranim radionicama ondje na balkanskom tlu, gdje je tinjala tradicija izrazito istočno-rimskog obilježja. Zadaća je budućih istraživanja da ustanovi u kojem se omjeru podudaraju ili razlikuju elementi ostavštine tih balkanskih starosjedilaca od elemenata više ili manje romaniziranih starosjedilaca 6. i 7. stoljeća s nalazišta na provincijalnom tlu Panonije.

²³⁸ Vidi ovdje bilješku 122, koja sadrži podatke o tim fibulama na teritoriju Jugoslavije. — Napomena u korekturi: Sustavno arheološko istraživanje furlanske utvrde (kastela) langobardskog vremena Ibligo-Invillino (prov. Udine) pruža nam više značajnih novih saznanja o nalazima romanskih staro-

sjedilaca; u kontekstu ove bilješke navodimo samo nalaz fibule jednakih krakova, nota bene kao pedesetšesti primjerak na teritoriju Italije, cf. G. Fingerlin, J. Garbsch i J. Werner, *Germania* 46, 1968, 73—110, napose 102 i fig. 5, 4.

Postscriptum

Nakon dovršetka ovog rukopisa uslijedilo je iskopavanje nekropole Knin-Greblje u 1968. godini, kao nastavak dosadašnjih istraživanja, pod istim rukovodstvom (vidi ovdje bilješku 10). Sveukupno se do sada evidentiralo oko 200 grobova na redove, datiranih uglavnom u prvu i drugu polovinu 6. stoljeća, tj. iskopavanje u 1968. godini potvrđuje u cijelosti arheološke rezultate o kojima je bilo govora u našem tekstu pri interpretaciji ženskog groba 114. To spominjemo radi toga, jer se 1968. godine ustanovilo u ženskom grobu 177, opet kao jedini prilog, brončanu fibulu (fig. 53) donekle krstolikog oblika, tipološki i stilski, odnosno

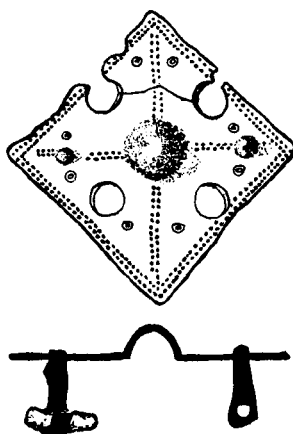

Fig. 53 — Knin — Greblje, grob 177, mj. 1 : 1.

radionički srodnu fibuli iz groba 114 (tab. V, 8). Neznatno oštećena fibula iz groba 177 nešto je manja od one iz groba 114, a predstavlja evidentan prijelazni oblik fibule pločastog tipa na fibulu krstolikog tipa, tj. podudara se tačno s našom tvrdnjom o genezi tog tipa fibule, formuliranom u tekstu prigodom tumačenja kninske grobne cjeline 114. Njoj se sada pridružuje i grobna cjelina 177, iste etničke pripadnosti, datirana prema svemu također u drugu polovinu 6. stoljeća. S vidnog kuta statistike bila bi ta fibula (fig. 53) tridesetsedmi nalaz krstolikog nakita epohe seobe naroda u Jugoslaviji.

Na III Simpoziju Centra za balkanološka ispitivanja akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, održanom u Mostaru 24.—26. oktobra 1968. godine referirao je Zdravko Marić (Zemaljski muzej Sarajevo) o svojim terenskim istraživanjima u jeseni 1968. godine na Duvanjskom polju (Bosna), gdje je on na lokalitetu Korita — nedaleko mjesta Duvno (Županjac), tj. rimskog Delminija — u potrazi za grobljem željeznog doba, slučajem istražio dvadesetak grobova; njih valja nesumnjivo pripisati starosjedilačkom stanovništvu 6. stoljeća bez germanske prisutnosti, kako to dokazuju karakteristični prilozi u nekolicini grobova, to je fibula s posuvraćenom nogom, narukvica sa zadebljanim krajevima, pločasta fi-

bula-bula i krstolika fibula. Tipološki se fibula-bula podudara s takovim bolje sačuvanim primjerkom iz groba 65 nekropole Knin-Greblje, nadalje sa spominjanim paralelama u grobljima Rakovčani i Rifnik, kao i s onima u Transdanubiji (vidi ovdje bilješku 184 s pripadnim tekstom). Krstolika fibula je radionički identična s krstolikom fibulom iz dječjeg groba u Lisičićima kod Konjica (vidi ovdje tab. IV, 7, te bilješke 9 i 187 s pripadnim tekstom), dakle u susjedstvu Duvanjskog polja. Ta fibula-bula značajna je s našeg gledišta prvenstveno kao još jedan putokaz o postojanju lokalnih radionica na balkanskom tlu. Taj primjerak s nalazišta Korita na Duvanjskom polju nije više bilo moguće registrirati u našoj karti rasprostranjenosti (tab. X), ona predstavlja statistički tridesetosmi nalaz krstolikog nakita epohe seobe naroda u Jugoslaviji.

ZUSAMMENFASSUNG

KREUZFÖRMIGER SCHMUCK DER VÖLKERWANDERUNGSZEIT IN JUGOSLAWIEN

In vorliegender Abhandlung soll der Fundbestand kreuzförmiger Schmuckgebilde der Völkerwanderungszeit aus den musealen Sammlungen Jugoslawiens vorgelegt werden. Die Fundstatistik beträgt insgesamt zumindest 36 Exemplare, davon sind 12 Exemplare bisher unveröffentlicht, die übrigen veröffentlichten 24 Exemplare hat man in der Literatur zumeist nur nebenbei angeführt, so z. B. in Fundberichten usw. Hier erfolgt erstmalig eine systematische Auswertung des einschlägigen Fundstoffes, den Vf. in zwei Gruppen ordnet. Beide Gruppen unterscheiden sich voneinander einigermaßen chronologisch, dann auch im Hinblick auf Stil und Werkstatt, aber bedeutungsgeschichtlich kennzeichnen beide Gruppen gemeinsam christliche Symbolik verbunden mit vorchristlichem uralten Amulettglauben.

Erste Gruppe (Fundorte mit Dreiecken in der Verbreitungskarte vermerkt, vgl. Taf. X), Fingerringe und Pektoralkreuze, alle aus Gold mit plangeschliffenen Almandineinlagen u. granulierter Verzierung, 5.—6. Jh.

α) Fingerringe:

Fo. *Stobi*—Erzengelkirche bei Gradsko (Makedonien), Einzelfund in Brandschicht, 5. Jh., Anm. 2 u. Taf. I, 1.

Fo. unbekannt in dalmatinischen Hinterland, zwischen den Flüssen Zrmanja und Cetina (Kroatien), Einzelfund, 5.—6. Jh., Anm. 3 u. Taf. I, 2.

Fo. Gala—Gacko bei Čitluk, bzw. *Aequum* (Kroatien), spätantike Fundstätte, Einzelfund, 5.—6. Jh., Anm. 4 u. Taf. I, 3.

β) Pektoralkreuze:

Fo. Gornje Turbe, Flur Pašinac bei Travnik (Bosnien), spätantike Fundstätte, frühchristliche gewölbte Kirchengruft, Goldschmuck, bestehend von applizierten Fügestücken und Kreuzanhänger, 5.—6. Jh., Anm. 5 u. Taf. I, 4.

Fo. Solin, Flur Manastirine, bzw. *Salona* (Kroatien), berühmte spätantike urbane Fundstätte, Einzelfund in frühchristlicher Kirche, 5.—6. Jh., Anm. 6 u. Taf. I, 5.

Fo. Barbat a. d. nordadriatischen Insel Rab (Kroatien), Klosterruinen, Einzelfund, 6. Jh., Anm. 7 u. Taf. I, 6.

Zweite Gruppe (Fundorte mit Kreisen in der Verbreitungskarte vermerkt, vgl. Taf. X), Fibeln, Anhänger, Appliquen, Agraffen und Schnallen aus Silber und Bronze, 6. und 7. Jh.

a₁) Fibeln aus Grabfunden:

Fo. Gračanica am Kosovo polje, bzw. *Ulpiana* (Serbien), spätantikes Gräberfeld u. Kirche, ebendort in gewölbter Gruft einzelnes »fürstliches« Frauengrab, wohl germanischer Zugehörigkeit, im Holzsarg bestattet, mit reichen Beigaben an Edelmetallschmuck, u. zw. Bügelfibeln, Schnalle mit Gegenbeschlag, Armreifen, Fingerringe, Halsketten, Taubenfibel, bronzene Kreuzfibel und als Obolus Justinian-Solidus (Konstantinopler Prägung 538—565), Mitte des 6. Jh.'s, Anm. 8 u. Taf. II, III.

Fo. Lisičići bei Konjic (Herzegowina), spätantike Fundstätte (röm. Villa), vereinzelt Kindergrab, nur mit bronzener Kreuzfibel, 6. Jh., Anm. 9 u. Taf. IV, 7.

Fo. Knin, Flur Greblje (Kroatien), Reihengräberfeld (nicht veröffentlicht, Grabung läuft jährlich seit 1966), Frauengrab 114 enthält bronzene Kreuzfibel, dat. Mitte bis zweite Hälfte des 6. Jh.'s, Anm. 10 u. Taf. V, 8.

Fo. Kranj, Flur »na Lajhu«. bzw. *Carnium* (Slowenien), grosses Reihengräberfeld, Frauengrab 104/1907, enthält u. a. 2 ungleiche »S« Fibeln, Armreif und silbervergoldete Kreuzfibel (Mittelzelleneinlage fehlt), dat. 550—568, Anm. 11 u. Taf. IV, 9.

Fo. Sovinjsko Brdo—Mali Vrh bei Buzet in Istrien (Kroatien), Gräberfeld z.T. gestört, Doppelgrab 11, Beigaben nur am weiblichen Skelett: Fingerring als Obolus, Halskette, fragm. Ohrgehänge und beschädigte bronzene Kreuzfibel mit Textilrest, spätes 6.- frühes 7. Jh., Anm. 12 u. Taf. V, 10.

Fo. Sisak, bzw. *Siscia* (Kroatien), Fundangaben unbekannt, vermutlich aus spätantiken Gräbern (westlicher Teil des römischen Friedhofsareals) bei der jetzigen Tomislav-Strasse, gut erhaltene silberne Kreuzfibel mit deutlichem Textilrest an der Eisennadel, wohl aus vernichtetem Frauengrab, zweite Hälfte des 6. Jh.'s, Anm. 13 u. Taf. V, 11.

a₂) Streufunde von Fibeln:

Fo. Solin, bzw. *Salona* (Kroatien), 2 verschiedene Exemplare, eine intakt erhaltene silberne Kreuzfibel (Mittelzelle mugeliger Almandin, Rückseite Silbernadel), die andere bronzene Kreuzfibel leicht beschädigt, beide Fibeln 6. Jh., Anm. 14 u. Taf. V, 12, V, 13.

Fo. Dicmo bei Split (Kroatien), silberne Kreuzfibel leicht beschädigt (Mittelzelle mugeliger Almandin), 6. Jh., Anm. 15 u. Taf. V, 14.

Fo. Knin—Umgebung, möglich Biskupija, Flur Katića bajami (Kroatien), vollkommen erhaltene silberne Kreuzfibel mit niellierter Randverzierung, Rückseite Silbernadel, wohl 6.— frühes 7. Jh., Anm. 16 u. Taf. V, 15.

Fo. Vid bei Metković, bzw. *Narona* (Kroatien), beschädigte silbervergoldete Kreuzfibel (Bronzebelag in der fehlenden Mittelzelle), 6. Jh., Anm. 17 u. Taf. V, 16.

Fo. Batočina bei Kragujevac (Serbien), gut erhaltene bronzene Kreuzfibel, 6. Jh., Anm. 18 u. Taf. VI, 17.

b₁) Anhänger, Appliquen u. Agraffen aus Grabfunden und Sammelfunden:

F. Mihaljevići bei Sarajevo (Bosnien), spätantikes z. T. vernichtetes Gräberfeld — anschliessend mittelalterliche slawische Nekropole — zwischen Gräbern des 6. Jh.'s Frauengrab 29, Beigaben Halskette mit etwas beschädigtem bronzenen Kreuzanhänger, dazu Messer und fragmentierte byzantinische eiserne Fibel mit umgeschlagenem Fuss, zweite Hälfte des 6. Jh.'s, Anm. 19 u. Taf. IV, 18.

Fo. Čipuljić, Flur Crkvina bei Bugojno (Bosnien), spätantike Fundstätte mit Kirchenruine des 6. Jh.'s, Einzelfund aus frühchristlicher gewölbter Gruft, silberner Kreuzanhänger, 6. Jh., Anm. 20 u. Taf. IV, 19.

Fo. Mijeje bei Vir Pazar (Montenegro), grösseres z. T. vernichtetes Gräberfeld, Versuchsgrabung 1966 erschloss 8 Gräber (unveröffentlicht), darunter Frauengrab 7, Beigaben Halskette mit Kreuzanhänger (Bronze ?), Ohrgehänge, Armreif, Schnalle, Messer usw., 7. Jh., Anm. 20a u. Textabb. 45.

Fo. Niš, bzw. *Naissus* (Serbien), rechtes Ufer der Nišava, Sammelfund eines Goldschmieds der Justinianzeit, u. a. Kupfermünzen Justinian's I, dann eiserner Stempel (mit Buchstaben IVS), Waagenfragmente, bronzener Polyederohrring, stilusförmige bronzene Gewandnadel mit Kettenanhänger, eine bronzene Kreuzagraffe, ausserdem ein kreuzförmiges bronzenes Halbfabrikat, 6. Jh., Anm. 21 u. Taf. VI, 20.

Fo. Caričin Grad bei Lebane, bzw. *Justiniana Prima* (Serbien), Grabungsfund in der vierten Basilika mit Fragmenten byzantinischer Keramik 2 kupferne kreuzförmige Appliquen (1 beschädigt), 6.— frühes 7. Jh., Anm. 22 u. Taf. VI, 21a, VI, 21b.

b₂) Streufunde von Appliquen, Anhängern usw.:

Fo. Solin, bzw. *Salona* (Kroatien), kreuzförmige bronzene Applique mit Vogelaufsatz (Taube), 6.— frühes 7. Jh., Anm. 23 u. Taf. VII, 22.

Fo. Knin-Umgebung (Kroatien), kreuzförmige Applique mit Vogelaufsatz (Taube), 6.— frühes 7. Jh., Anm. 24 u. Taf. VII, 23.

Fo. Gornji Dolac—Podgrađe bei Omiš (Kroatien), gefunden zwischen den beiden erwähnten Dörfern, kreuzförmiges bronzenes Halbfabrikat, 6.— frühes 7. Jh., Anm. 25, u. Taf. VI, 24.

Fo. Osor, bzw. *Apsorus*, a. d. nordadriatischen Insel Cres (Kroatien), kreuzförmiges bronzenes beschädigtes Exemplar, sehr rustisch, vermutlich Halbfabrikat, etwa 6.—7. Jh., Anm. 25a u. Taf. VI, 25.

Fo. Barat bei Kanfanar in Istrien (Kroatien), aus den Ruinen der Benediktinerkirche des Hl. Petrus in Vincolis, Zufallsfund (verschollen) einer Silberkapsel darin silberner Kreuzanhänger mit Votivinschrift PETRUS VOTUM SOL-VIT, 6.—7. Jh., Anm. 25b u. Taf. VII, 26.

Fo. unbekannt in Istrien (Kroatien), kreuzförmige bronzene zweiteiligvernetete rustische Applique, etwa 6.—7. Jh., Anm. 25c u. Taf. VI, 27.

Fo. unbekannt in Istrien (Kroatien), silberner beschädigter Kreuzanhänger, etwa 6.—7. Jh., Anm. 25d u. Taf. VI, 28.

Fo. Novi Banovci a. d. Donau, bzw. *Burgenae* (Serbien), kreuzförmige bronzene Applique, resp. Agraffe, 6. Jh., Anm. 26 u. Taf. VI, 29.

Fo. Ram a. d. Donau, bzw. *Lederata* (Serbien), bronzener Kreuzanhänger, einigermaßen rustischer Ausführung, 6.—7. Jh., Anm. 26a u. Taf. VII, 30.

Fo. unbekannt in Serbien, bronzener Kreuzanhänger, selten grosses Exemplar, 6.—7. Jh., Anm. 26b u. Taf. VII, 31.

c) Schnallen mit kreuzförmigem Beschlag:

Fo. Brkač-Vrh bei Motovun in Istrien (Kroatien), Gräberfeld des 7. Jh.'s, Männergrab 19, mit Steinbelag, enthält, Messer und zweiteilige massive Bronzeschnalle (Dornbasis Monogrammnachbildung), das kreuzförmige Beschlag mit vegetabilgeformter Endung, 7. Jh., Anm. 27 u. Taf. VIII, 32.

Zur ersten Gruppe bedarf es wohl keinerlei ausführlichen Beweisführung um sie näher zu bestimmen. Nach dem heutigen Stand der Forschung ist es möglich alle 6 Funde als Erzeugnisse spätantiker oströmischer Kleinkunst zu deuten, die sich in Italien zwar grosser Beliebtheit erfreute, aber deren Herkunft im östlichen Mittelmeerraum zu suchen ist. Für den polychromen Stil sind die Almandineinlagen in Cloisonnétechnik kennzeichnend (Anm. 28 ff.), die im ostgotischen Italien von altsässigen romanischen Goldschmieden für eine Anzahl von ostgotischen Schmuckgebilden verwendet wurden und vom gotischen Stilwollen beeinflusst waren, wofür es eine Anzahl bekannter Beispiele von italienischen Fundorten aus der Theoderichzeit gibt (Anm. 29—33). In diesem Sinne deutet Vf. noch 2 cloisonnierte Funde (Anm. 34 u. 35 mit Taf. I, 33) aus der römischen Provinz Dalmatien, zum Unterschied von 3 anderen cloisonnierten Funden (Anm. 35a u. 36 mit Taf. I, 34, I, 35 u. I, 36) im salonitanischen Ager, wozu keine Entsprechungen aus ostgotischen Gräbern vorliegen. Obwohl es möglich sein könnte, dass solche Kleinfunde (wie z.B. Taf. I, 34, I, 36) auch in ostgotische Benützung gelangten, sind sie als Erzeugnisse oströmischer Goldschmiedewerkstätten zu beurteilen, wie z.B. das reich cloisonnierte Pektoralkreuz aus dem spätantiken prunkvollen Schatzfund des frühen 6. Jh.'s, der neuerdings an der pontischen Küste in Varna (*Odessos*) gehoben wurde (Anm. 42 u. 43) u. a. m. Ebendiese Beurteilung gilt für alle 6 Funde der ersten Gruppe (Taf. I, 1—I, 6), die, abgesehen von diversen frühbyzantinischen Vergleichsmöglichkeiten aus dem 6. Jh. (Anm. 50—55 im Hinblick auf Gold u. Granulation zu Taf. I, 3 u. I, 6), eindeutige ostmediterrane Parallelen mit Fingerringen und Pektoralkreuzen von Fundorten des 5. u. 6. Jh.'s in Syrien aufweist (Anm. 37, 56, 57). Es ist bestimmt kein Zufall, dass spätantike Pectoralgoldkreuze wie z. B. dasjenige von Gebel in Syrien (Anm. 56) stilmässige Verbindung mit 2 werkstattgleichen frühchristlichen goldenen Reliquienbehältern des 6. Jh.'s haben, die am Gestade der nördlichen Adria im Domkomplex von Pula und im Dom von Grado vorgefunden wurden (Anm. 58) und entweder als ostmediterraner Import oder als Erzeugnisse eines von syrischen Vorbildern beeinflussten Ateliers etwa im Bereich von Aquileia erklärbar sein dürften. Weiterhin ist in dieser Hinsicht zu bedenken, dass in der dalmatinischen

Provinzhauptstadt *Salona* bekanntlich schon zur römischen Kaiserzeit verschiedene ostmediterrane, bzw. syrische Einflüsse spürbar waren. Die 40-jährige ostgotische Herrschaft hat kaum die bestehende Kunstübung der Goldschmiede in urbanen Zentren beeinträchtigt, selbst in Italien der Theoderichzeit waren goldene Pektoralkreuze spätantiker Form im Umlauf, wie man das z.B. in den gut datierbaren Fundverbindungen von Reggio Emilia und Desana beobachten kann (Anm. 67 u. 72). Alle 6 Funde der ersten Gruppe sind unseres Erachtens in der angeführten Weise zu determinieren und es besteht kein wissenschaftlich begründeter Anlass dazu sie etwa als germanische Funde zu erklären, wie man das in der jugoslawischen Literatur unbedachterweise sogar anlässlich des eindeutig oströmischen Grabfundes von Gornje Turbe (Taf. I, 4) getan hat (Anm. 41).

Zur zweiten Gruppe sei vorerst darauf hingewiesen, dass sie zahlenmässig bedeutend grösser ist und überwiegend ein eher barbarisiertes Gepräge aufweist. Vf. betont die Bedeutung von geschlossenen Grabfunden, die wertvolle Angaben zur chronologischen und ethnischen Beurteilung bieten.

Die Kreuzfibeln der Völkerwanderungszeit haben ihre Vorläufer bereits in der späteren Kaiserzeit, wie man das ausserhalb Jugoslawiens gelegentlich an provinzialrömischen Funden in *Colonia Agrippina*, *Augusta Treverorum* und *Carnuntum* (Anm. 79, 80, 88) beobachten kann. In Jugoslawien sind nur kaiserzeitliche bronzene Hakenkreuzfibeln von pannonischen Fundorten *Poetovio*, *Mursa* und *Burgenae* (Anm. 153—155), im Bereich des donauländischen Limes zu vermerken (Taf. VIII, 39, VIII, 40), häufig vertreten ist die barbarisierte Form der Swastika mit Tierkopfundungen (Taf. VIII, 41, VIII, 42a-f), alles werkstattgleiche Exemplare, davon 6 vom Donaulimeskastell *Burgenae* (Novi Banovci); ebendort fand man 2 kleine Bronzebeschläge (Taf. VIII, 42, VIII, 43), die typologisch betrachtet die Verwandtschaft zur Kreuzform veranschaulichen.

Die völkerwanderungszeitlichen Kreuzfibeln sind in Europa nördlich der Alpen zumeist in das 7.—8. Jh. zu datieren (Anm. 81—86), ebenfalls sind die übrigen kreuzförmigen Ziergebilde, wie Goldblattkreuze u. dgl. m. nicht vor dem 7. Jh. feststellbar (Anm. 89—98). Als Hauptzentrum kreuzförmiger Schmuckgebilde gilt nach wie vor das langobardische Italien und von Norditalien aus erreichte im 7. Jh. archäologisch nachweisbarer Import den Bereich des merowingischen Kulturkreises, wobei auch wandernde Goldschmiede eine nicht unbedeutende Rolle spielten (Anm. 99—106). Im langobardischen Italien beträgt die Statistik der Goldblattkreuze heute zumindest 200 Exemplare (Anm. 105), also die weitaus grösste Fundkonzentration in Europa; die Herstellung der Goldblattkreuze für langobardische Benützung ist z. T. jedoch auf romanische Goldschmiede zurückzuführen (Anm. 109). Mitunter findet man in langobardischen Gräbern Goldblattkreuze auch als Anhänger (Anm. 112, 113), jedenfalls sind ihre älteren vorlangobardischen Vorläufer goldene Pektoralkreuze gewesen, wie man sie auf Münzdarstellungen in Italien der ersten Hälfte des 6. Jh.'s verfolgen kann (Anm. 110, 111). Der Ursprung des Goldblattkreuze ist gleichfalls in östlichen Mittelmeerraum zu suchen (Anm. 115—118). Die Kreuzfibeln sind mit Bestimmtheit als ein Lehngut der Langobarden von der altsässigen romanischen Bevölkerung in Italien zu erklären, ebenso wie gleicharmige Fibeln usw. Fundstatistisch zählt

man im langobardischen Italien insgesamt 20 Kreuzfibeln (Anm. 123) und etwa 55 gleicharmige Fibeln (Anm. 122), also wiederum Höchstzahlen von solchen Funden in Europa, nur sind die Zahlenverhältnisse bei den Goldblattkreuzen unerreichbar hoch, nicht aber bei den Kreuzfibeln, wenn man vergleichsweise auf die jugoslawische Fundstatistik von insgesamt 12 völkerwanderungszeitlichen Kreuzfibeln von 10 Fundorten hinweist. Das Herstellungszentrum der Kreuzfibeln und der gleicharmigen Fibeln in Norditalien, in Fundverbindung mit Bügelfibeln spät-römischer Herkunft, Fibeln mit umgeschlagenem Fuss, diversen Tierfibeln, Armreifen mit verdickten Endungen oder mit Tierkopfundungen, Polyeder- oder Körbhenohrgehängen usw., ist ohne Zweifel als romanische archäologische Hinterlassenschaft des 6. u. 7. Jh.'s zu beurteilen, die man eigens am Oberlauf der Piave gut verfolgen kann. Die Grabfunde von La Valle (Agordo), Calzòn, Taibon und besonders vom Gräberfeld Voltago (Belluno) bezeugen das recht deutlich (Anm. 127, 128, 129). Hier aus dem Raum von Veneto knüpfen sich die Fundverbindungen einerseits durch Friaul nach Istrien über den Isonzo nach Oberkrain (Gorenjsko) und Südkärnten (Anm. 130), andererseits in das Tal der Etsch (Adige) und weiter in die Alpen (Anm. 125). Ein gutes Beispiel dafür ist der geschlossene Grabfund mit Kreuzfibel (Textabb. 52) von Onore im Val Seriana (Prov. Bergamo) aus dem 6. Jh. (Anm. 126). In Mittelitalien sind die beiden grossen langobardischen Reihengräberfelder von Nocera Umbra und Castel Trosino (insgesamt 423 Gräber) von besonderer Bedeutung, wegen feststellbaren Elementen romanischen Lehn-gutes in langobardischen gut datierbaren Gräbern (Anm. 124, 132—135) vom letzten Viertel des 6. Jh.'s bis in das zweite Jahrzehnt des 7. Jh.'s (Anm. 137). Vorher sind in Italien keine Kreuzfibeln im langobardischen Grabzusammenhang feststellbar. In Norditalien gibt es Kreuzfibeln in 6. Jh. nur in romanischen südalpiner Gräberfunden im Val Seriana, in den Alpentälern der Adige, Piave usw., aber in den relativ frühen langobardischen Gräberfeldern Norditaliens von Testona und Cividale—San Giovanni sind Kreuzfibeln nicht vorhanden (Anm. 131, 136).

Im Mittelmeerraum lohnt es sich noch einem Blick auf das westgotische Spanien zu werfen, wo kreuzförmige Anhänger als Amulette getragen vor der Ankunft der Westgoten, bereits im 4.—5. Jh. von der dortigen altsässigen romanisierten Bevölkerung angefertigt und benutzt worden (Anm. 145). Aus der Zeit des westgotischen Staates von Toledo sind verschiedene kreuzförmige Funde bekannt, abgesehen von den Prunkexemplaren der »Hofkunst« in den Schätzen von Guarazar und Torredonjimeno, nebst anderen verwandten Kunstwerken des 7. Jh.'s (Anm. 60, 62a). Gleichzeitig sind einige wohl iberoromanischen Goldblattkreuzanhänger (Villafafilla) und bronzene Votivkreuze (Burguillos), etwas älter sind bronzene Kreuzagraffen als Kettenanhänger (Brácana) (Anm. 139, 140). Im grossen westgotischen Gräberfeld von Duratón (prov. Segovia) finden wir — nebst kleinen bronzenen kreuzförmigen Gürtelbeschlägen in 2 Gräbern (Ende 6. Jh.) — ein Paar bronzevergoldeter zellenbesetzter Kreuzfibeln im datierbaren Frauengrab 284, zweifellos aus dem 6. Jh. (Anm. 141—143); höchstwahrscheinlich ist das Grab um 550 zu datieren. Es ist das einzige Grab worin Kreuzfibeln paarweise vorkommen, sonst findet man nach der Evidenz des Vf.'s Kreuzfibeln nur einzeln in Frauengräbern. Dieses westgotische Grab dürfte um etwa 3 Jahrhunderte älter von

sämtlichen kreuzfibelführenden langobardischen Gräbern Italiens sein.

Zur chronologischen Beurteilung des kreuzförmigen Schmuckes und ethnischen Deutung seiner Benützer erörtert Vf. 7 Grabfunde und 1 Sammelfund aus Jugoslawien. Die sonstigen Einzelfunde sollen anschliessend berücksichtigt werden.

Allen Grabfunden vorangestellt sei das »fürstliche« Frauengrab von der spätantiken Fundstätte *Ulpiana* bei Gračanica. Man hat dieses seltene Grab bisher niemals ausführlich gewürdigt (cf. die gesamte Lit. Anm. 8) und hier ist es nicht möglich das nachzuholen. Wegen der mangelhaften Veröffentlichung (Anm. 162) beschränkt sich Vf. zumindest darauf erstmalig das gesamte Grabinventar mit Massangaben vorzulegen (Taf. II u. Taf. III). Das germanische Einzelgrab, mit seinen prächtigen Beigaben, am frühbyzantinischen Friedhof von *Ulpiana* bezeugt eine zufällige Bestattung, die mit dem, von Prokopius (Gotenkrieg IV, 25) beglaubigten Aufenthalt des in Söldnerdiensten Kaiser Justinians I stehenden thüringisch-ostgotischen Prinzen Amalafriid in *Ulpiana* (z. Z. des Feldzugs gegen die Gepiden) historisch gut erklärbar ist (Anm. 163). Die grosse Bügelfibel ist zweifelsohne langobardisch-pannonischer werkstattlicher Herkunft mit entsprechenden Parallelen, das Bügelfibelpaar ist nordgermanischen Typs, wahrscheinlich ein angelsächsisches Erzeugniss, mit verschiedenen Entsprechungen u. a. in Thüringen um 500 (Anm. 164), die Tragweise der Bügelfibeln ist wohl als angelsächsischer Einfluss zu deuten. Die Schnallengarnitur ist westlicher Import mit merowingischen Analogien, die bisher unbeachteten Halsketten (erstmalig abgebildet auf Taf. III) sollte man genau untersuchen, desgleichen die seltenen spätantiken reichverzierten Fingerringe; dagegen ist das Kolbenarmreifenpaar oft in dieser Form auf provinzialem Boden vom 5.—7. Jh. anzutreffen. Die Taubenfibel zwar in vereinfacht stilisierter Ausführung, hat zahlreiche realistisch dargestellte unverorientlichte Parallelen in der römischen Provinz Dalmatien und dürfte wie die ihr symbolmässig entsprechende Kreuzfibel in Werkstätten auf balkanischem Boden hergestellt worden sein. Als Obolus diente ein stempelfrischer Solidus Justinians I (Konstantinopler Prägung nach 538 u. vor 565) und ergibt den ausserordentlich wichtigen absolutchronologischen Stützpunkt zur Datierung dieses Frauengrabes mit Kreuzfibel um ± 550 . Demnach ist die Kreuzfibel von *Ulpiana* keineswegs ein Import aus Italien in die Provinz Dardanien, sondern sie beweist die Existenz einer ihr entsprechenden Schmuckform im Balkanraum um 550, also jedenfalls früher als alle datierbaren langobardischen Grabfunde mit Kreuzfibeln im langobardenzeitlichen Italien!

Der folgende, gleichfalls wichtige Grabfund ist das langobardische Frauengrab 104/1907 der grossen Nekropole in Kranj (cf. die Lit. zum Frauengrab in Anm. 11 u. die bibliograph. Angaben zum Gräberfeld zit. in Anm. 172). Die Kreuzfibel (Taf. IV, 9) ist wahrscheinlich in vom Süden beeinflussten pannonischen Gegenden hergestellt worden und hat keine näheren Analogien mit den Kreuzfibeln Italiens, die durchwegs einfacher ausgeführt sind im Vergleich mit dem silbervergoldeten Exemplar von Kranj. Entscheidend für die Zeitstellung dieses Grabes sind die beiden »S« Fibeln (Taf. IV, 9), welche es, wegen ihrer stilistischen Merkmale, in die pannonische Zeit der Langobarden datieren. Die historischen Möglichkeiten ergeben eine etwa 20-jährige Zeitspanne von der langobardischen Besetzung

der Provinz *Savia* mit dem Kastell *Carnium* 546/548 bis zur langobardischen Landnahme Italiens 568, jedoch die vergleichend-typologische Analyse der beiden ungleichen »S« Fibeln würde die Grablegung nach 550 und vor 568 bestimmen (Anm. 170). Das umfangreiche Fundmaterial der Nekropole Kranj müsste neu bearbeitet werden, obwohl sie nach dem heutigem Forschungsstand von 500 bis 600 eindeutig zu datieren ist. Sie repräsentiert mit ihren über 700 Gräbern das grösste Reihengräberfeld des 6. Jh.'s in Jugoslawien, das man allerdings nicht als langobardisches Gräberfeld *proprie dictu* bezeichnen darf (Anm. 171). Es hat insofern ethnisch komplexe Besonderheiten, da nur ein relativ kleinerer Teil der Gräber germanisch ist, darunter ist eine Minderheit an Gräbern ostgotisch, neben der viel deutlicher vertreten etwas grösseren Anzahl an langobardischen Gräbern; der grösste Prozentsatz der Gräber ist jedoch der altsässigen romanischen Bevölkerung zuzuschreiben. Eben dazu bieten neue Anhaltspunkte und Vergleichsmöglichkeiten bisher unveröffentlichte Gräberfelder auf westbalkanischem Boden (Knin, Rakovčani u. a., cf. Anm. 173), in der Südsteiermark (Rifnik, cf. Anm. 174), sowie schon z. T. bekannte Gräberfelder in Oberkrain (Bled-Pristava, cf. Anm. 175), im Tolminer Gebirgskessel (Podmelec, cf. Anm. 130), weiter in den Kärntner und Venetischen Alpentälern bis zur Piave (Voltago usw., cf. Anm. 127—130). Das in die Zeitspanne von 550 bis 568 datierbare Frauengrab 104/1907 der Nekropole Kranj kann man chronologisch unmittelbar an das Frauengrab von *Ulpiana* anknüpfen, ausserdem muss man es als das überhaupt älteste langobardische Grab mit Kreuzfibel bezeichnen. Diesbezüglich sei noch darauf hingewiesen, dass in den langobardischen Gräberfeldern in Ungarn und Österreich keine Kreuzfibeln festgestellt wurden (Anm. 178), ebenso nicht, wie schon erwähnt, in den ältesten langobardischen Gräberfeldern in Norditalien (Cividale—San Giovanni u. Testona, cf. Anm. 131, 136), die bald nach der Landnahme angelegt wurden, vermutlich vor engerem Kontakt mit der altsässigen romanischen Bevölkerung, der sich in den grossen langobardischen Reihengräberfeldern von Nocera Umbra und Castel Trosino an einer Reihe von entsprechenden Grabbeigaben von Lehn- und Werkstätten deutlich widerspiegelt; ebendort sind Kreuzfibeln in 3 Gräbern vorhanden (Nocera Umbra Mädchengrab 113, Castel Trosino Frauengräber 2 u. 32, cf. Anm. 124), welche jedoch nicht vor dem späten 6. Jh. oder um 600 in die Erde gelangen konnten. Allerdings muss man die Frage unbeantwortet lassen seit wann im 6. Jh. die romanischen Gräberfelder bestanden, die in den Rückzugsgebieten der Alpentäler sichtlich erkennbar sind, aber nur selten in geschlossenen Gräberfunden des 6. Jh.'s vorliegen, wie z. B. Onore im Val Seriana (Textabb. 52 u. Anm. 126). Es ist gut möglich, dass sie bereits um 550 bestanden, unabhängig vom langobardischen Landnahmedatum 568. Eine Beantwortung dieser Frage ist nur mit Hilfe künftiger gut dokumentierter Grabungen in Italien zu erzielen.

Als nächster Grabfund sei das Frauengrab 114 des Reihengräberfeldes von Knin-Greblje angeführt (cf. Anm. 10). Dieses gut beobachtete Grab enthielt als einzige Beigabe eine bronzene Kreuzfibel (Taf. V, 8), seltener Form, die ungefähr an Scheibenfibeln erinnert, also an ein typologisch verwandtes im 6.—7. Jh. recht beliebtes Schmuckgebilde, zweifellos spätantiken Ursprungs, das man sonst in

einigen Werkstattszentren (z. B. in Pannonien, Italien, Rheinland, cf. Anm. 183, 184) verfolgen kann. Das Reihengräberfeld von Knin-Greblje ist noch unveröffentlicht und nur teilweise erforscht, die Grabungen leitet Vf., der in dieser Eigenschaft eine summarische Information über die Bedeutung des Gräberfeldes hier skizziert, die er seinem Vorberichtmanuskript nach dem Forschungsstand 1967 entnimmt:

Das Gräberfeld befindet sich an der Berglehne (alter Flurname »Greblje«) des Berges Spas (= Salvator), unterhalb der Kniner Burg (im 10. Jh. von Konst. VII Porph. erstmalig bekundet), deren Wehrmauern das spätantike Kastell überschichten. Bisher wurde 121 Reihengräber erforscht, mehr als die Hälfte der Gräber sind ohne Grabbeigaben, darunter ist öfters Bedeckung des Beerdigten mit Holzbrettern eindeutig festgestellt (analoge Beobachtung in der Nekropole Kranj, cf. Anm. 185). Die Grabbeigaben in den Gräbern sind überwiegend schlichte Ziergebilde und Gebrauchsgegenstände rustisch-spätantiken, bzw. auch barbarisierten Gepräges. In einigen Gräbern sind jedoch relativ luxuriöse völkerwanderungszeitliche Zierartefakte vorhanden, darunter Importe verschiedener Herkunft, ausserhalb der römischen Provinz Dalmatien. Im Gräberfeld (mit zahlreichen Frauen- und Kindergräbern) ist vorwiegend die alsässige mehr oder weniger romanisierte und christianisierte Bevölkerung des späten 5. und eigens des 6. Jh.'s begraben worden, welche in Berührung mit den kriegerisch machtvollen germanischen Ankömmlingen verschiedene barbarische Einflüsse übernommen hat. Die Zeitstellung des Reihengräberfeldes ist das 6. Jh., bzw. die erste und die zweite Hälfte des 6. Jh.'s. Die Datierung beruht u. a. auf einer Anzahl von typischen Grabbeigaben, die innerhalb des 6. Jh.'s zeitlich genau bestimmbar sind, deren Bekanntgabe jedoch dem Grabungsbericht vorbehalten bleiben soll. In einigen Gräbern stellte Vf. Beigaben ostgotischer Zugehörigkeit fest, die im frühen 6. Jh. aus Italien importiert wurde. Dazu wäre auch der cloisonierte Zierbelag (Taf. I, 33) hinzuzufügen, den Vf. schon bei der ersten Gruppe erwähnte (Anm. 35). Seit dem Ende des 5. Jh.'s beherrschten die Ostgoten in den ersten 4. Jahrzehnten des 6. Jh.'s von Italien aus die römische Provinz Dalmatien. Nach dem Rückzug der Ostgoten (spätestens 537) ist in Knin, bzw. im Hinterland der dalmatinischen Provinz im Laufe des 6. Jh.'s keine germanische Anwesenheit festzustellen. Langobarden haben bekanntlich niemals dalmatinischen Boden besetzt. Das Reihengräberfeld von Knin hat Berührungspunkte mit den ihm verwandten kleineren Gräberfeldern in der dalmatinischen Provinz (unveröffentlichte Gräber von Rakovčani, Kašić-Glavčurak usw.), ausserdem mit dem erwähnten Gräberfeld von Rifnik und der Nekropole Kranj, wo jedoch mit der Anwesenheit der Langobarden zu rechnen ist. Die geschlossenen Gräber der zweiten Hälfte des 6. Jh.'s des Reihengräberfeldes Knin bieten nützliche Hinweise zur Datierung einer Anzahl von Gräbern mit analogen oder ähnlichen Beigaben in der Nekropole Kranj. Die Gegenüberstellung der zeitgleichen Nekropolen Knin—Kranj ermöglicht uns eine bessere Beurteilung der vielzähligen nicht-germanischen Gräber in der Nekropole Kranj.

Das Frauengrab 114 von Knin-Greblje datiert Vf. — ohne unmittelbarer Analogien zur singulären Form der Kreuzfibel — um, bzw. nach 550, d. h. in die Zeitspanne seit der Mitte bis in die zweite Hälfte des 6. Jh.'s, u. zw. entsprechend der

Zeitbestimmung der dem Grab 114 benachbarten Gräber mit datierbaren Grabbeigaben. Als Beispiel gilt eine frühbyzantinische Bronzenschnalle vom Typ »Sucidava« (Grab 95, Textabb. 54), die überall in Europa nur der zweiten Hälfte des 6. Jh.'s angehört (Anm. 186b). Das sorgfältig untersuchte Grab 114 enthielt, wie erwähnt, bloss die Kreuzfibel als einzige Beigabe und diese Tatsache dürfte als Paradigma für etliche Einzelfunde kreuzförmigen Schmuckes gelten. Dieselbe Tatsache bestätigen noch 2 Grabfunde, u. zw. das einzelne Kindergrab mit Kreuzfibel in Lisičići (Taf. IV, 7 u. Anm. 9) und die frühchristliche Gruft mit Kreuzenhänger in Čipuljić-Crkvina (Taf. IV, 19 u. Anm. 20). Natürlich gilt das nicht als Regel, aber es ist möglich, dass diese in 3 Gräbern beobachtete Tatsache noch für einige Einzelfunde ohne erhaltener Angaben über die Fundumstände gelten könnte.

Es folgt noch ein geschlossener Grabfund aus der römischen Provinz Dalmatien, u. zw. vom Fundort Mihaljevići bei Sarajevo; Vf. beschränkt sich auf das Frauengrab 29 (Taf. IV, 18) unter den etwa 9 erhaltenen Gräbern des 6. Jh.'s (Anm. 189). Einige z. T. zerstörte Gräber sind ostgotisch, aber die überwiegende Zahl ist der altsässigen romanisierten Bevölkerung angehörig, so eigens Grab 29 mit Kreuzanhänger an der Halskette, Messer und byzantinischer Fibel, wonach dieses Grab in die zweite Hälfte des 6. Jh.'s zu datieren ist, wie z.B. auch Grab 76 mit frühbyzantinischer Schnalle vom Typ »Sucidava« (Anm. 189a, Textabb. 55). Die Fundverhältnisse sind mit dem Gräberfeld von Knin vergleichbar — abgesehen vom späteren slawischen Gräberfeld.

Neuerdings hat man in Montenegro bei Vir Pazar (am Scutari-See), am Fundort Mijeje ein z. T. gestörtes Gräberfeld festgestellt (Anm. 190), woher lediglich zwei geschlossene Grabfunde bekannt gegeben sind. Danach ist ersichtlich, dass die Gräber der sog. Koman-Kultur zuzuschreiben sind, die nach den Gräberfeldern von Koman (Kalaja Dalmaces), Kruje usw., aus dem benachbarten Albanien relativ gut bekannt sind (Anm. 191, 192) und in das 7.—8. Jh. datiert werden. Der Kreuzanhänger von Mijeje Frauengrab 7 (Textabb. 45) hat zwar in den Gräbern der Koman-Kultur keine Parallelen, aber er hat seine funktionelle Entsprechung im erwähnten wohl etwas älteren Grab 29 von Mihaljevići. Charakteristisch für die »komanische« Fibel mit umgeschlagenem Fuss, wie Mijeje Grab 4 (Taf. IX, 46 u. Anm. 194), ist deren auffallende Verbreitung des Bügels, die den lokalen Werkstätten eigentümlich sein dürfte. An und für sich handelt es sich um eine spätantikfrühbyzantinische Fibelgattung des 6.—7. Jh.'s, die bei der altsässigen balkanischen Bevölkerung illyrischen Ursprungs recht beliebt war. Einen typischen Anhänger der Koman-Kultur in Fundverbindung mit einer byzantinischen Schnalle vom Typ »Balgota« des 7. Jh.'s findet man an der ostadriatischen Küste Dalmatiens, in Ston (auf der Halbinsel Pelješac) (Anm. 199, 200), an der zweiten Fundstelle der Koman-Kultur in Jugoslawien.

Als sechster geschlossener Grabfund wird aus Nordistrien das Frauengrab 11 des kleinen Gräberfeldes Mali Vrh oberhalb Sovinjsko brdo bei Buzet angeführt (Taf. V, 10 u. Anm. 201). Es enthält die einzige Kreuzfibel Istriens, die Fundvergesellschaftung beweist die eindeutige Zugehörigkeit des Gräberfeldes gleichfalls der altsässigen romanisierten Bevölkerung, eigentlich zur lokal bestimmbaren sog. Gräberfeld-Gruppe von Buzet gemischter romanisch-slawischer barbarisierter

Friedhöfe des 7.—8. Jh.'s, zumeist auf bergigem Gelände ohne Kirche, zum Unterschied der beigabenlosen romanischen Kirchenfriedhöfe Istriens (Anm. 203—205). Vf. würde das Gräberfeld von Mali Vrh eher in das späte 6.—frühe 7. Jh. datieren, also ungefähr gleichzeitig wie die übrigen Einzelfunde kreuzförmiger Ziergebilde Istriens (Taf. VI, 27, 25, VII, 26, cf. Anm. 12, 35d, 25c, 25b u. 25a). Die Gräberfelder der »Buzeter« Kulturgruppe des 7.—8. Jh.'s sind eine Folgeerscheinung im Rückzugsgebiet der Halbinsel Istrien, mit regional bedingten Retardationen, ebenso etwa wie im albanisch-montenegrinischen Gebirgsland der zeitgleichen Koman-Kultur, viel südlicher im unmittelbaren Hinterland der östlichen Adriaküste, deren etwaige Beziehungsmöglichkeiten man auch im Bereich des noch kaum erforschten langgestreckten ostadriatischen Inselarchipelags suchen sollte.

Überblickt man die nicht wenigen Einzelfunde von kreuzförmigen Schmuck aus Jugoslawien, sei eigens erwähnt, dass einige Exemplare aus urbanen Zentren des 6. Jh.'s vorliegen, z. B. aus *Salona*, *Narona* usw. (Taf. V, 12—17 u. Anm. 14—17); es ist durchaus möglich, dass es sich um Siedlungsfunde handelt, per analogiam den Appliquen von der Grabung in Caričin Grad (Taf. VI, 21a-b u. Anm. 22) aus der Justinian-Zeit. Die Kreuzfibeln von den dalmatinischen Fundstätten sind goldschmiedetechnisch wertvollere Erzeugnisse als sämtliche 20 Exemplare an Kreuzfibeln aus dem langobardischen Italien und kein Hinweis deutet auf Import solcher Edelmetallkreuzfibeln aus Italien hin, viel wahrscheinlicher hat man sie in den dalmatinischen Städten erzeugt, die dem Exarchen von Ravenna unterstanden. Ein seltener sehr gut erhaltener Fund ist die bisher unbekannte silberne niellierte Kreuzfibel in der Form eines lateinischen Kreuzes (Taf. V, 15) aus der Umgebung von Knin, vermutlich von der altchristlichen Fundstätte Katića bajami in Biskupija. Interessant ist weiter die bisher unbekannte silberne Kreuzfibel (in der Form eines griechischen Kreuzes) aus *Siscia* (Taf. V, 11), der Textilrest an der Nadel beweist, dass sie als Grabfund zu deuten ist (wie das bescheidene Exemplar aus dem istrischem Grab 11 vom Mali Vrh, Taf. V, 10), wahrscheinlich aus der Zeitspanne nach dem Abzug der Langobarden nach Italien 568 und vor der Besitzergreifung der Stadt *Siscia* von Awaren und Slawen, unbekanntem Datums um 600.

Besondere Beachtung verdient ein in der jugoslawischen Literatur unbeachteter Sammelfund des 6. Jh.'s aus Niš (Taf. VI, 20 u. Anm. 209). Vf. beurteilt in als Restbestand eines Goldschmiedes der Justinian-Zeit in *Naissus*, der nur teilweise erhalten blieb. Von Bedeutung ist eine verzierte bronzene Gewandnadel mit kreuzförmiger Agraffe als Kettenanhänger, typologisch verwandt ist die Gewandnadel aus Grab 42 von Castel Trosino (Anm. 211) und ein Exemplar von Corna di Darfo bei Brescia (Anm. 212). Öfters gibt es Haar- und Ziernadeln ohne Kettenanhänger in langobardischen Gräbern Italiens, an verschiedenen Fundstellen des 6. und 7. Jh.'s am Balaton-See (Anm. 213—215), in einigen Gräbern des 6. Jh.'s der Nekropole Kranj, im Gräberfeld von Rifnik (Anm. 216, 217) usw. Die Langobarden haben diverse Formen von Ziernadeln als Lehnsgut von der altsässigen romanischen Bevölkerung übernommen, u. zw. überwiegend erst nach 568 in Italien. In den Gräberfeldern von Knin und Rakovčani sind Ziernadeln öfters anzutreffen, die Vf. hier nicht eingehend erörtert. Es ist notwendig zu betonen,

dass das klar feststellbare Vorhandensein von solchen Nadeln auf dalmatinischem Provinzboden, weit vom Siedlungsbereich und den Wanderwegen der Langobarden, neuerdings die nicht-germanische bzw. spätantike Herkunft der Nadeln beweisen, wofür auch der Fund von Niš von Bedeutung ist. — Als Parallele zur Kettenanhänger-Agraffe der Nadel (Taf. VI, 20) gilt der Streufund von Novi Banovci (Taf. VI, 29), wozu noch zu bemerken wäre, dass ein Kontakt *Naissus* — *Burgenae* im 6. Jh. gut möglich sein konnte. — Das bronzene kreuzförmige Halbfabrikat (Taf. V, 20) passt gut in die Fundverbindung des Goldschmiedefundes von Niš. Entsprechende Gegenstücke von Halbfabrikaten konnte Vf. in Jugoslawien noch an zwei adriatischen Fundstellen ermitteln, ein Fund stammt aus der Umgebung von Omiš (Taf. VI, 24), der andere von der Insel Cres (Taf. VI, 25). Es sind das wertvolle Hinweise zur Feststellung von einheimischen Werkstätten.

Vogelaufsatz (Tauben) auf kreuzförmigem Ziergebilde ist in Jugoslawien relativ selten festzustellen. Vf. veröffentlicht 2 werkstattgleiche Exemplare von bronzenen Appliquen, die eine aus *Salona* (Taf. VII, 22), die andere aus der Umgebung von Knin (Taf. VII, 23). Als Beispiel einer den Appliquen stilverwandten Kreuzfibel mit Taubenaufsatz veröffentlicht Vf. ein typisches gut erhaltenes bronzenes Exemplar unbekanntes, vermutlich südosteuropäischen Fundortes (Taf. VII, 38, Kunsthistorisches Museum Wien; Publikationserlaubnis wird R. Noll, Wien, verdankt, hier Anm. 219). Der in Wien verwahrte Fibelfund hat ausserdem deutliche stilistische Beziehungen zu einem Streufund unbekanntes Fundortes in Serbien (Taf. VII, 31 u. Anm. 26b). Die angeführten Angaben sind ein Fingerzeig zum Bestehen von Werkstätten von kreuzförmigem Schmuck auf der Balkanhalbinsel. Wenn man dazu als Vergleich die 3 bisher bekannten Kreuzfibeln mit Vogelaufsatz aus der norditalienischen Provinz Trentino heranzieht (Anm. 222), ist der Unterschied sofort ersichtlich, der auf verschiedene Werkstätten zurückzuführen ist. Daraus ist klar erkennbar, dass die entsprechenden Funde im Balkanraum nicht als Import aus dem langobardischen Italien zu deuten sind, wie Vf. das bereits gelegentlich der Interpretation der münzdatierten Kreuzfibel von *Ulpiana* (Taf. III) zu betonen für notwendig hielt.

Obwohl die bereits bei Knin und Mihaljevići erwähnten frühbyzantinischen Schnallen vom Typ »Sucidava« nicht in die Fundstatistik kreuzförmigen Schmucks miteinbezogen wurden, ist es angebracht die einschlägigen z.T. unbekanntes Schnallenfunde aus Jugoslawien anzuführen, wegen dem charakteristischen Kreuzmotiv am Beschlag. Die Zeitstellung dieser ältesten eigentlich noch oströmischen typologischen Schnallengruppe ist die zweite Hälfte des 6. Jh.'s. In Jugoslawien verfolgte Vf. solche Schnallen an 6 Fundorten, wo ebenfalls kreuzförmiger Schmuck vorkommt, u.zw.: Knin-Greblje, Frauengrab 95 (Textabb. 54 u. Anm. 200a); Mihaljevići, Männergrab 76 (Textabb. 55 u. Anm. 200b); Doničko Brdo (Gradac-Batočina, Serbien) gestörtes Grab 9 (Textabb. 56 u. Anm. 200c); Kranj, Gräberfeld »na Lajhu«, vernichtetes Grab (Textabb. 57 u. Anm. 200d); Caričin Grad, frühbyzantinischer urbaner Siedlungsfund des 6. Jh.'s (Textabb. 58 u. Anm. 200e); Solin, salonitanischer spätantiker urbaner Siedlungsfund (Textabb. 59 u. Anm. 200f). In geschlossenem Grabzusammenhang sind Schnallen vom Typ »Sucidava« in Frauen- und Männergräbern als einzige Beigabe beweisbar, im Balkanraum —

wie auch die überwiegende Anzahl sonstiger byzantinischer Schnallen und Fibeln — als Hinterlassenschaft der altsässigen romanisierten Bevölkerung des 6. und 7. Jh.'s zu deuten. Die Schnallen von Typ »Sucidava« sind nach fundstatistischen Angaben in balkanischen Bereich beheimatet, man zählt jetzt zumindest 28 Exemplare von 15 Fundstätten, ausserhalb des Balkanraums sind die weitaus selteneren Schnallenexemplare wohl als balkanländischer Import zu erklären. In Istrien gibt es keine Schnallen von Typ »Sucidava«, in Italien findet man sie nur in Cividale; die Wegrichtung über den Isonzo indiziert uns das Exemplar von Kranj (Textabb. 57 u. Anm. 200g).

Schliesslich sei auf die Schnallen mit kreuzförmigem Beschlag hingewiesen. Vf. kennt aus Jugoslawien allerdings nur 1 bronzenes Exemplar (Taf. VIII, 32), u. zw. aus dem Männergrab 19 (mit Steinbelag) im Gräberfeld des 7. Jh.'s an der Fundstelle Vrh bei Brkač, unweit des Städtchens Motovunj in Istrien (Anm. 223). Das Gräberfeld gehört zur erwähnten romanisch-slawischen Gräberfeldgruppe der »Buzeter« Kultur (Anm. 224). In den Gräberfeldern Istriens sind sonst diverse Typen byzantinischer Schnallen in Frauen- und Männergräbern des 7. Jh.'s relativ zahlreich vertreten, wozu man vom historischen Blickpunkt aus mühelos Erklärung finden kann. Allerdings ist die Fundverbreitung etlicher byzantinischer Schnallentypen auch weit ausserhalb der von Byzanz abhängigen Gebiete zu verfolgen und dürfte auf Fernhandel zurückzuführen sein. In der Fachliteratur, die sich speziell mit byzantinischen Schnallentypen beschäftigt, hat man die Schnallen mit kreuzförmigem Beschlag nicht miteinbezogen (Anm. 226). Vf. führt deswegen einige Angaben an, ohne Absicht auf Vollständigkeit. Die geographisch nächste Parallele zu dem istrischem Exemplar findet man im benachbarten österreichischen Oberkärnten, von der spätantiken Fundstätte *Teurnia*, bzw. St. Peter im Holz, wo aus einem Männergrab in Steinsetzung, bei der frühchristlichen Friedhofskirche, eine etwas kleinere Bronzeschnalle mit kreuzförmigem Beschlag (Taf. VIII, 37 u. Anm. 227) stammt; die Kirche von *Teurnia* zerstörten Ende 6. Jh.'s Awaren und Slawen in ihren Kriegszügen, wobei der Friedhof der altsässigen romanisierten Bevölkerung des 6. Jh.'s vernichtet wurde.

Als ein Zentrum von Schnallen mit kreuzförmigem Beschlag müsste das nördliche Gestade des Schwarzen Meeres angeführt werden, das stark mit byzantinischem Einfluss durchsetzt war. Die Nekropole der Stadt Chersonnes ist besonders reich an byzantinischen Schnallen des 6.—7. Jh.'s, darunter sich einige mit kreuzförmigem Beschlag befinden, die sich nach byzantinischen Begleitmünzen zu urteilen bis etwa in das 9. Jh. noch fortsetzen (Anm. 228, 229). Ähnliche Beobachtungen kann man in den gemischten alanisch-gotischen Nekropolen in der Krim feststellen, in Suuk Su, Čufut Kale usw., auch mit sehr starkem byzantinischem Einflüssen versehen (Anm. 230). Die pontischen Schnallen sind alle von kleinerem Format und gelten eigentlich als Vergleichsmaterial für die Schnalle von *Teurnia*. Im Mittelmeerraum gibt es Schnallen mit kreuzförmigem Beschlag in Spanien und Sizilien. Die Funde in Spanien des 7. Jh.'s (Anm. 231—233) sind aber derart verschieden in der Beschlagsformbildung, dass man sie zur Parallelisierung nicht berücksichtigen kann. Dagegen findet Vf. im südöstlichen Sizilien

gute Vergleichsmöglichkeiten zur Schnalle aus Istrien. Es handelt sich um 2 Schnallen, die in Form, Stil und Dimension mit der Schnalle aus Grab 19 von Vrh bei Brkač (Taf. VIII, 32) übereinstimmen. Die Fundorte der sizilianischen Schnallen lauten: Palazzi di San Mauro Sotto bei Caltagirone, Prov. Catania (Anm. 234) und Gufara bei Buscemi, Prov. Siracusa (Anm. 235). Beide Exemplare sind leider nicht aus geschlossenen Grabfunden geborgen, sie gehören jedoch Friedhöfen der sizilianischen altsässigen Bevölkerung an, aus der Zeit der byzantinischen Herrschaft des 6.—7. Jh.'s. Die sizilianischen Schnallen sind wohl mit dem istriischen Exemplar zeitgleich und zweifelsohne werkstattswand. Dies ist bestimmt kein Zufall, wobei zu bedenken ist, dass es auch andere Möglichkeiten von Fundvergleichen zwischen Sizilien und Istrien gibt (Anm. 237). Das gemeinsame historische Schicksal der damaligen byzantinischen Oberhoheit auf Sizilien und Istrien — ausserhalb des langobardischen Italien — erklärt ähnliche Erscheinungen in beiden geographisch bedingten Rückzugsgebieten.

In der Gegenüberstellung von kreuzförmigem Schmuck der archäologischen Fundstätten Italiens und Jugoslawiens versuchte Vf. zu etlichen Klarlegungen und neuen Erkenntnissen zu gelangen. In Jugoslawien gibt es einige genau datierbare Funde die beweisen, dass sie älter als die entsprechenden Funde in Italien sind. Es ist ausserdem eindeutig bewiesen, dass Italien nicht das einzige Land ist wo kreuzförmiger Schmuck entstanden ist. Sein Ursprung ist im östlichen Mittelmeer zu suchen und er verbreitete sich von den oströmischen Balkanprovinzen bis nach Hispanien vor der Westgotenzeit. Als einmalige Spitzenleistung gilt in Italien der Langobardenzeit das Phänomen der Goldblattkreuze, um von Norditalien aus auf den Raum nordwärts der Alpen importmässig einzuwirken. Solche oder ähnliche Einflüsse von Italien aus sind weder an der ostadriatischen Küste noch im balkanischen Hinterland feststellbar. Als einzigen Import des 7. Jh.'s von Norditalien nach Istrien kann man nur gleicharmige Fibeln anführen (Taf. IX, 47—IX, 50 u. Anm. 238), die als römisches Kulturgut einzeln überwiegend in Männergräbern der altsässigen Bevölkerung vorkommen. Von etwaigem Import kreuzförmigen Schmuckes aus Italien in die dalmatinische Provinz gibt es keine Spuren. Das beweisen die Begleitangaben zu den Kreuzfibeln. Ausserdem sind Verschiedenheiten in Stil und Form erkennbar, die auf verschiedene Werkstätten schliessen lassen, wofür auch die Funde von Halbfabrikaten heranzuziehen sind. Der kreuzförmige Schmuck des 6. und 7. Jh.'s in Jugoslawien ist ein Erzeugnis derjenigen Werkstätten der altsässigen Bevölkerung im Balkanraum, wo eine ausgeprägt oströmische Tradition zumindest noch glimmte.

Postscriptum

Nach Abschluss des Manuskripts erfolgte die Fortsetzung der Grabung des Reihengräberfeldes von Knin-Greblje im Jahre 1968; die insgesamt bisher erforschten etwa 200 Gräber datiert Vf. in die erste und zweite Hälfte des 6. Jh.'s. Das 1968 erschlossene Frauengrab 177 enthält als einzige Beigabe eine der Kreuzform ähnliche Bronzefibel (Textabb. 53), die typologisch und werkstattmässig als nächste Parallele zur Kreuzfibel aus dem Frauengrab 114 gelten muss (Taf. V, 8)

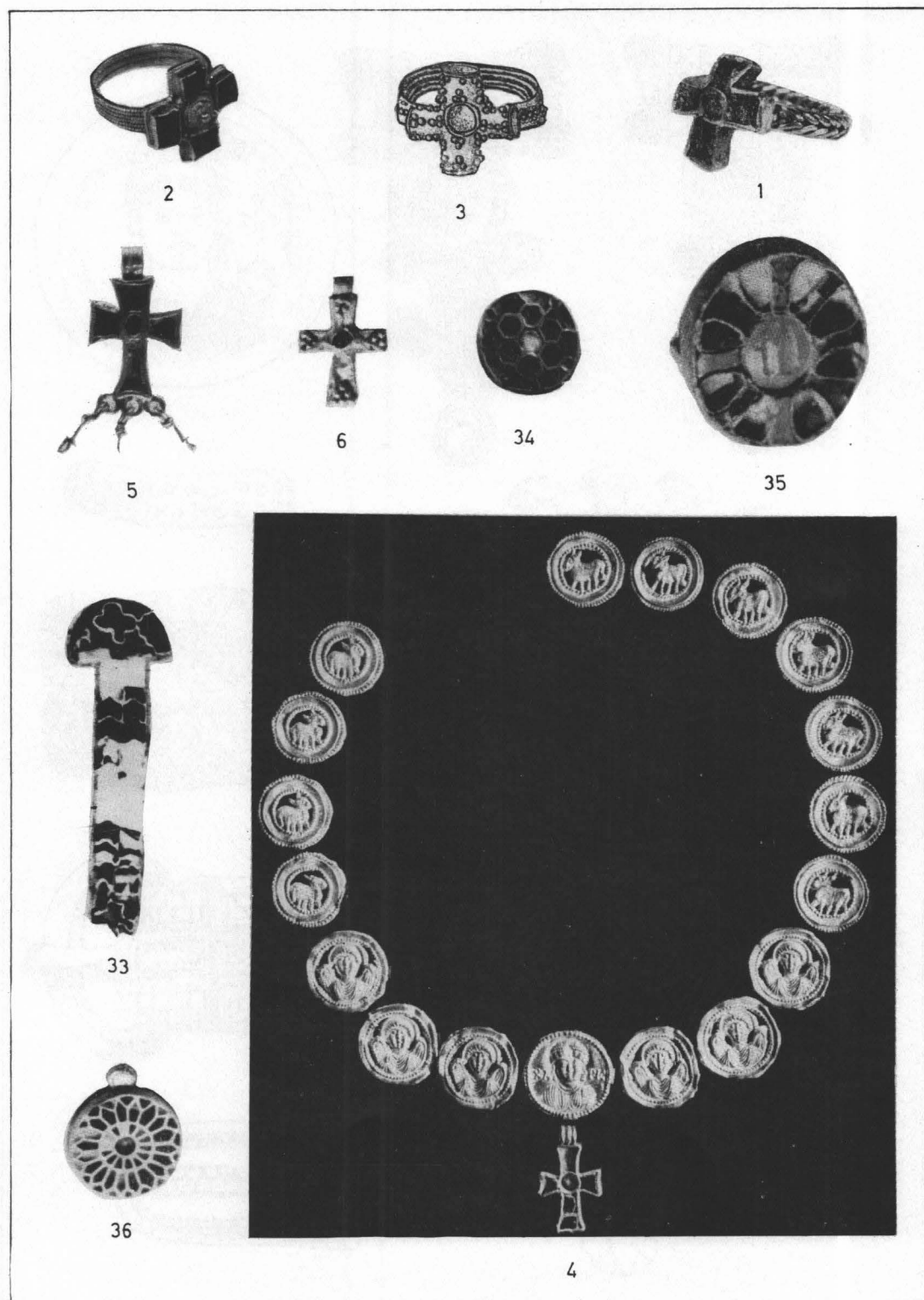
und eine sehr deutliche Übergangsform der Scheibenfibel zur Kreuzfibel darstellt. Das dem Frauengrab 114 auch ethnisch analoge Frauengrab 177 datiert Vf. ebenfalls in die zweite Hälfte des 6. Jh.'s. Fundstatistisch gilt die Fibel aus diesem Grab (Textabb. 53) als das siebenunddreissigste Exemplar kreuzförmigen Schmuckes der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien.

Gelegentlich des III. Symposiums des Centre d'études balcaniques der Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegovina, in Mostar am 24.—26. Oktober 1968, referierte Zdravko Marić (Landesmuseum Sarajevo) über seine Geländeforschung im Herbst 1968 am Karstfeld Duvanjsko polje (Bosnien), wo er am Fundort Korita, unweit von Duvno (Županjac), bzw. dem römischen *Delminium*, etwa 20 Gräber freilegte. Es handelt sich zweifellos um ein Gräberfeld der altsässigen Bevölkerung des 6. Jh.'s, ohne germanischer Anwesenheit, wie das charakteristische Beigaben in einigen Gräbern bestätigen, so z.B. eine Fibel mit umgeschlagenem Fuss, ein Armreif mit verdickten Endungen, eine bullaförmige Scheibenfibel und eine Kreuzfibel. Für die bullaförmige Scheibenfibel verweist Vf. auf eindeutige Parallelen in unveröffentlichten Gräberfeldern von Knin-Greblje (Grab 65), Rakovčani, Rifnik und in zeitgleichen pannonischen Gräberfeldern Transdanubiens (Anm. 184). Die Kreuzfibel ist werkstattgleich mit dem erwähnten Exemplar aus einem Kindergrab in Lisičići (Taf. IV, 7 u. Anm. 9), also in geographischer Nachbarschaft des Karstfeldes Duvanjsko polje und ist als neue Bestätigung der vom Vf. vertretenen Ansicht über lokale Werkstätten auf balkanischem Boden von Bedeutung. Die Kreuzfibel vom Fo. Korita war nicht möglich in die Verbreitungskarte (Taf. X) einzutragen, fundstatistisch gilt sie als das achtunddreissigste Exemplar kreuzförmigen Schmuckes der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien.

ABBILDUNGSNACHWEIS

- Taf. I, 1 — Stobi, Fingerring, M. 1 : 1 (nach Đ. Mano-Zisi).
 Taf. I, 2 — Dalmatinisches Hinterland, Fo. unbekannt, Fingerring, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
 Taf. I, 3 — Gala-Gacko, Fingerring, M. 1 : 1 (nach B. Gabričević).
 Taf. I, 4 — Gornje Turbe-Pašnac, Schmuck, M. 3 : 4 (nach N. Maslač).
 Taf. I, 5 — Solin-Manastirine, Anhänger, M. 1 : 1 (nach A. Riegl).
 Taf. I, 6 — Barbat, Anhänger, M. 1 : 1 (nach F. Bulić).
 Taf. I, 33 — Knin (-Greblje?), Fibelbelag, M. 1 : 1 (nach J. Werner).
 Taf. I, 34 — Brda, Applique, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
 Taf. I, 35 — Mravinci, Scheibenfibel, M. 1 : 1 (nach A. Riegl).
 Taf. I, 36 — Kaštel Sućurac, Anhänger, M. 1 : 1 (nach A. Riegl).
 Taf. II — Gračanica-Ulpiana, Frauengrab: grosse Bügelfibel, Bügelfibelpaar, Schnalle mit Gegenbeschlag, M. 1 : 1; beide Fingerringe u. Solidus M. 2 : 1 (nach Photo v. E. Čerškov) (Fortsetzung auf Taf. III).
 Taf. III — Gračanica-Ulpiana, Frauengrab (vgl. Taf. II): Kreuzfibel, Vogelfibel, Armreifenpaar (nach Photo v. E. Čerškov), beide Halsketten unveröffentlicht, alles M. 1 : 1.
 Taf. IV, 7 — Lisičići, Grab: Fibel, M. 1 : 1 (nach I. Čremošnik).
 Taf. IV, 9 — Kranj, Grab 104/1907: Kreuzfibel, zwei »S«-Fibeln, Armreif, M. 1 : 1 (nach W. Šmid).
 Taf. IV, 18 — Mihaljevići, Grab 29: Kreuzanhänger, Halskette, Fibel, Messer, M. 1 : 1 (nach Photo v. N. Miletić).

- Taf. IV, 19 — Čipuljići-Crkvina, Anhänger, M. 1 : 1 (nach J. Petrović).
- Taf. V, 8 — Knin-Greblje, Grab 114: Fibel, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. V, 10 — Sovinjsko Brdo-Mali Vrh, Grab 11: Kreuzfibel, Fingerring, Halskette, Ohrgehängepaar, M. 1 : 1 (nach B. Marušić).
- Taf. V, 11 — Sisak, Fibel, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. V, 12 u. 13 — Solin, Fibeln, M. 1 : 1 (nach Z. Vinski).
- Taf. V, 14 — Dicmo, Fibel, M. 1 : 1 (nach Z. Vinski).
- Taf. V, 15 — Knin-Umgebung, Fibel, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. V, 16 — Vid, Fibel, M. 1 : 1 (nach Z. Vinski).
- Taf. VI, 17 — Batočina, Fibel, M. 1 : 1 (nach Z. Vinski).
- Taf. VI, 20 — Niš: Gewandnadel mit Agraffe, Ohrring, Halbfabrikat, M. 1 : 1 (nach M. Vasić).
- Taf. VI, 21a u. 21b — Caričin Grad, 2 Appliquen, M. 1 : 1 (nach Đ. Mano-Zisi).
- Taf. VI, 24 — Gornji Dolac—Podgrađe, Halbfabrikat, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. VI, 25 — Osor, Halbfabrikat, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. VI, 27 — Istrien, Fo. unbekannt, Applique, M. 1 : 1 (nach B. Marušić).
- Taf. VI, 28 — Istrien, Fo. unbekannt, Anhänger, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. VI, 29 — Novi Banovci, Agraffe, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. VII, 22 — Solin, Applique, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. VII, 23 — Knin-Umgebung, Applique, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. VII, 26 — Barat-Hl. Petrus, Anhänger, M. 1 : 1 (nach B. Marušić).
- Taf. VII, 30 — Ram, Anhänger, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. VII, 31 — Serbien, Fo. unbekannt, Anhänger, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. VII, 38 — Südosteuropa (?), Fo. unbekannt, Fibel, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. VIII, 32 — Brkač-Vrh, Grab 19: Schnalle, M. 1 : 1 (nach B. Marušić).
- Taf. VIII, 37 — St. Peter im Holz, Grab: Schnalle, M. 1 : 1 (nach R. Egger).
- Taf. VIII, 39 — Ptuj, Fibel, M. 2 : 3 (nach E. Patek).
- Taf. VIII, 40 — Ptuj, Fibel, M. 1 : 1 (nach E. Patek).
- Taf. VIII, 41 — Osijek, Fibel, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. VIII, 42a—42f — Novi Banovci, Fibeln, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. VIII, 43 u. 44 — Novi Banovci, Beschläge, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Taf. IX, 46 — Mijeje, Grab 4: Fibel, M. ? (nach Arheološki pregled 8, 1966).
- Taf. IX, 47 — Mejica, Grab 134: Fibel, M. 1 : 1 (nach B. Marušić).
- Taf. IX, 48 — Mejica, Grab 112: Fibel, M. 1 : 1 (nach B. Marušić).
- Taf. IX, 49 — Veli Mlun, Grab 3: Fibel, M. 1 : 1 (nach Photo v. B. Marušić).
- Taf. IX, 50 — Osor, Fibel M. 1 : 1 (nach B. Marušić).
- Taf. IX, 51 — Ston, Grab: Schnalle, Anhänger, M. 1 : 1 (nach J. Kovačević).
- Taf. X — Verbreitungskarte kreuzförmigen Schmuckes der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien (Dreiecke = erste Gruppe, 5. u. 6. Jh.; Kreise = zweite Gruppe, 6. u. 7. Jh.).
- Textabb. 45 — Mijeje, Grab 7: Kreuzanhänger, Halskette, Armreif, Ohrgehängepaar, Schnalle, Messer, Beschlag, alles verkleinert, M. ? (nach Arheološki pregled 8, 1966).
- Textabb. 52 — Onore (Prov. Bergamo), Grab: Kreuzfibel, Ohrgehänge, 2 Fingerringe, M. etwa 1 : 1 (nach M. Bertolone).
- Textabb. 53 — Knin-Greblje, Grab 177: Fibel, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Textabb. 54 — Knin-Greblje, Grab 95: Schnalle, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).
- Textabb. 55 — Mihaljevići, Grab 76: Schnalle, M. 1 : 1 (nach Photo v. N. Miletić).
- Textabb. 56 — Doničko Brdo, Grab 9: Schnalle, M. 1 : 1 (nach D. Petrović).
- Textabb. 57 — Kranj, Grab ? : Schnalle, M. 1 : 1 (nach A. Riegl).
- Textabb. 58 — Caričin Grad: Schnalle, M. 1 : 1 (nach D. Deroko u. Sv. Radojčić).
- Textabb. 59 — Solin: Schnalle, M. 1 : 1 (unveröffentlicht).

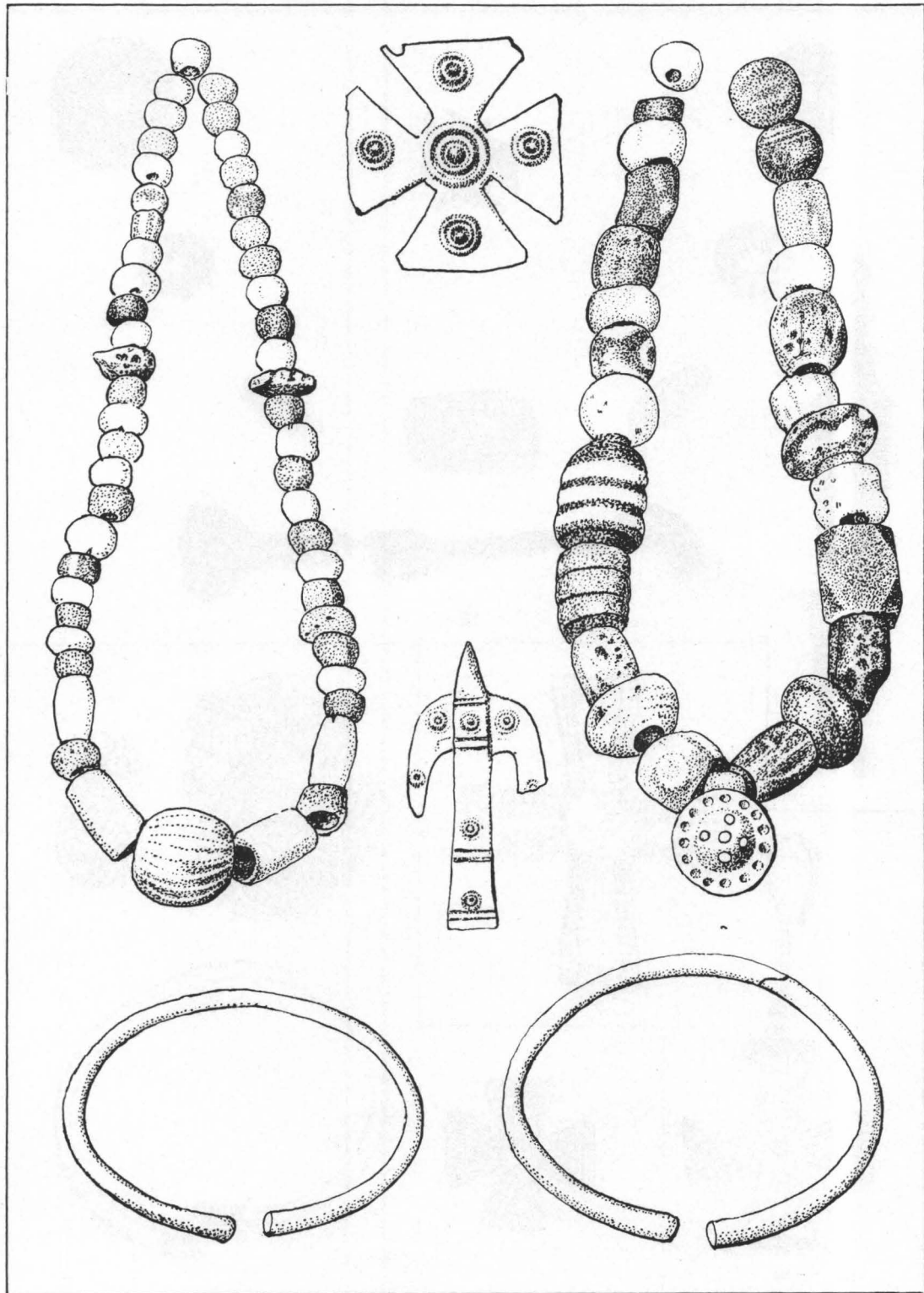
1, Stobi; 2, Dalmatinska Zagora—nepoznato nalazište; 3, Gala—Gacko; 4, Gornje Turbe—Pašinac; 5, Solin—Manastirine; 6, Barbat; 33, Knin; 34, Brda; 35, Mravinci; 36, Kaštel Sućurac. Mj.: 1—3, 5—6, 33—36, sve 1 : 1, 4, 3 : 4.

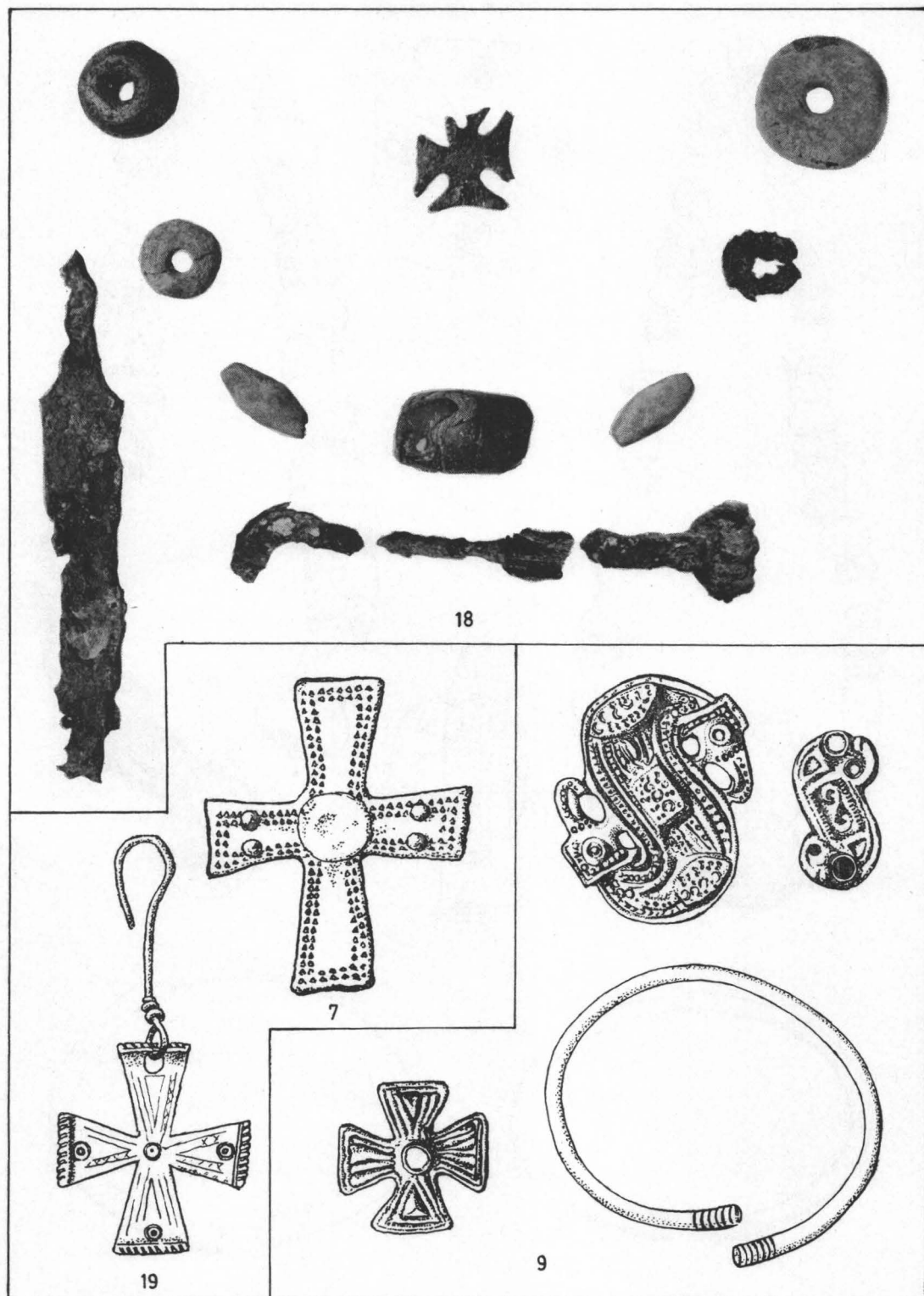

Gračanica (*Ulpiana*), nalaz iz jednog groba (dio nalaza iz istog groba na tab. III). Mj.: prstenje i solidus 2 : 1, sve ostalo 1 : 1.

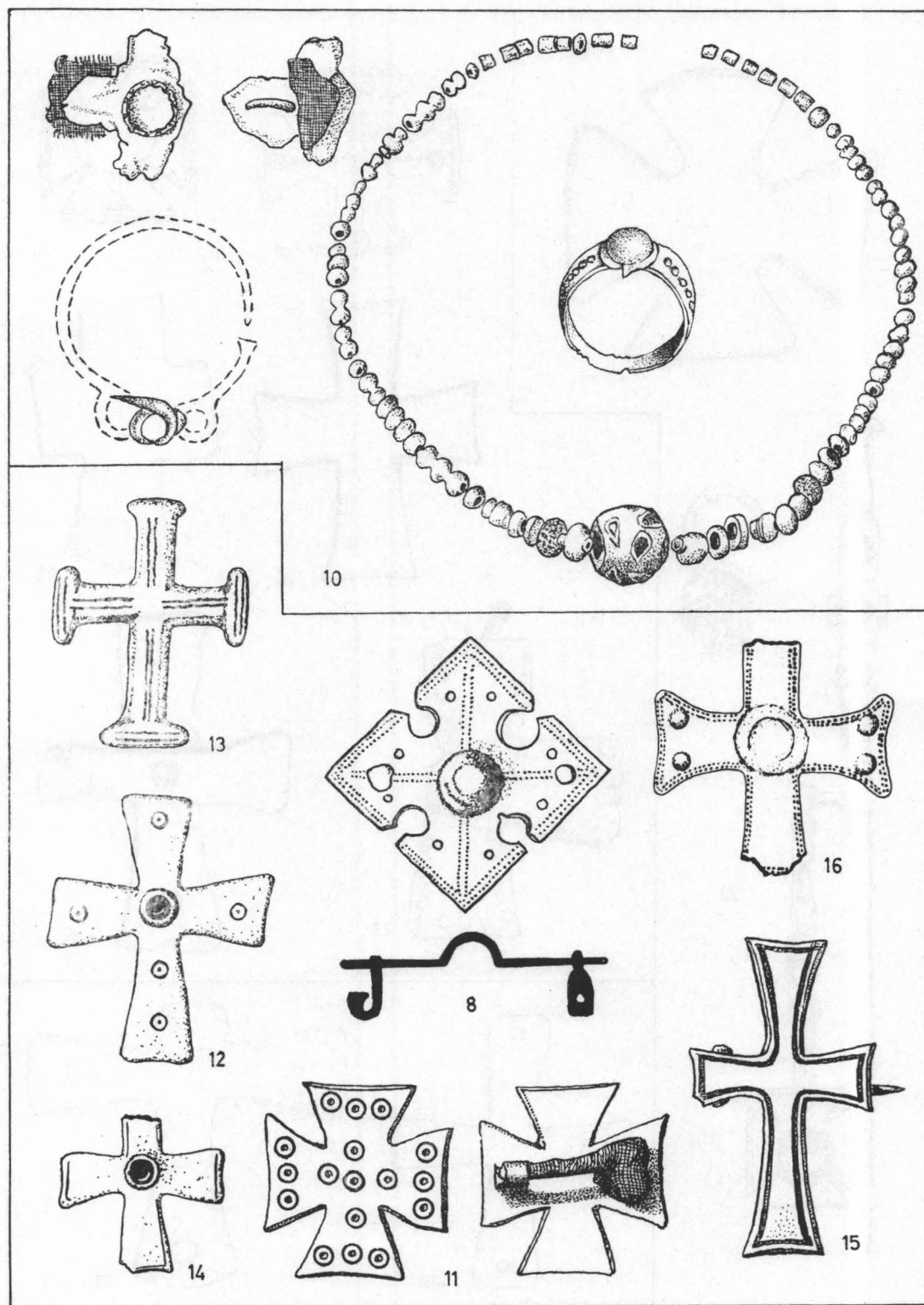

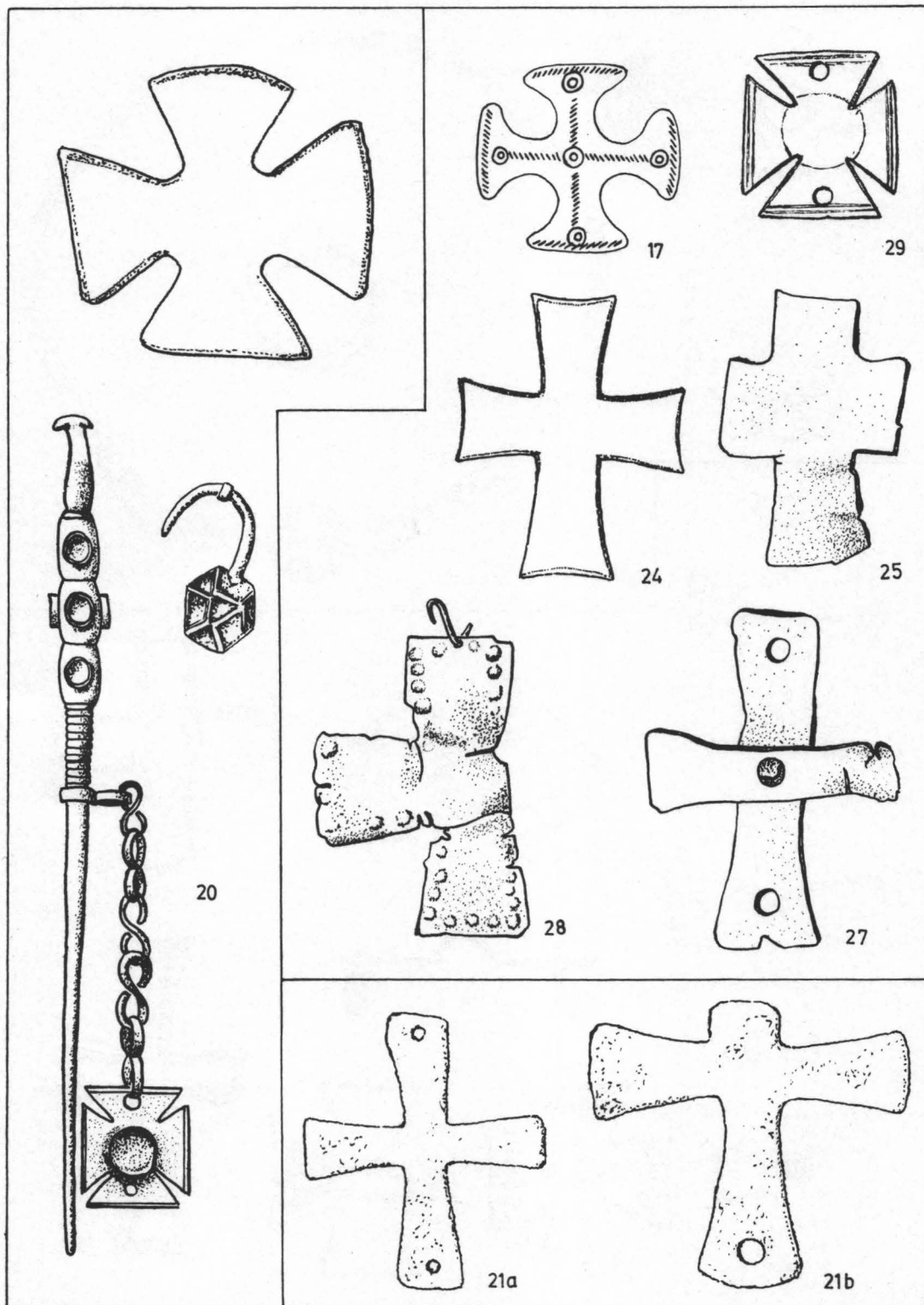
Gračanica (*Ulpiana*), nalaz iz jednog groba (dio nalaza iz istog groba na tab. II). Mj.: sve 1 : 1.

7, Lisičići; 9, Kranj, grob 104/1907; 18, Mihaljevići, grob 29; 19, Čipuljici—Crkvina. Mj.: sve 1 : 1.

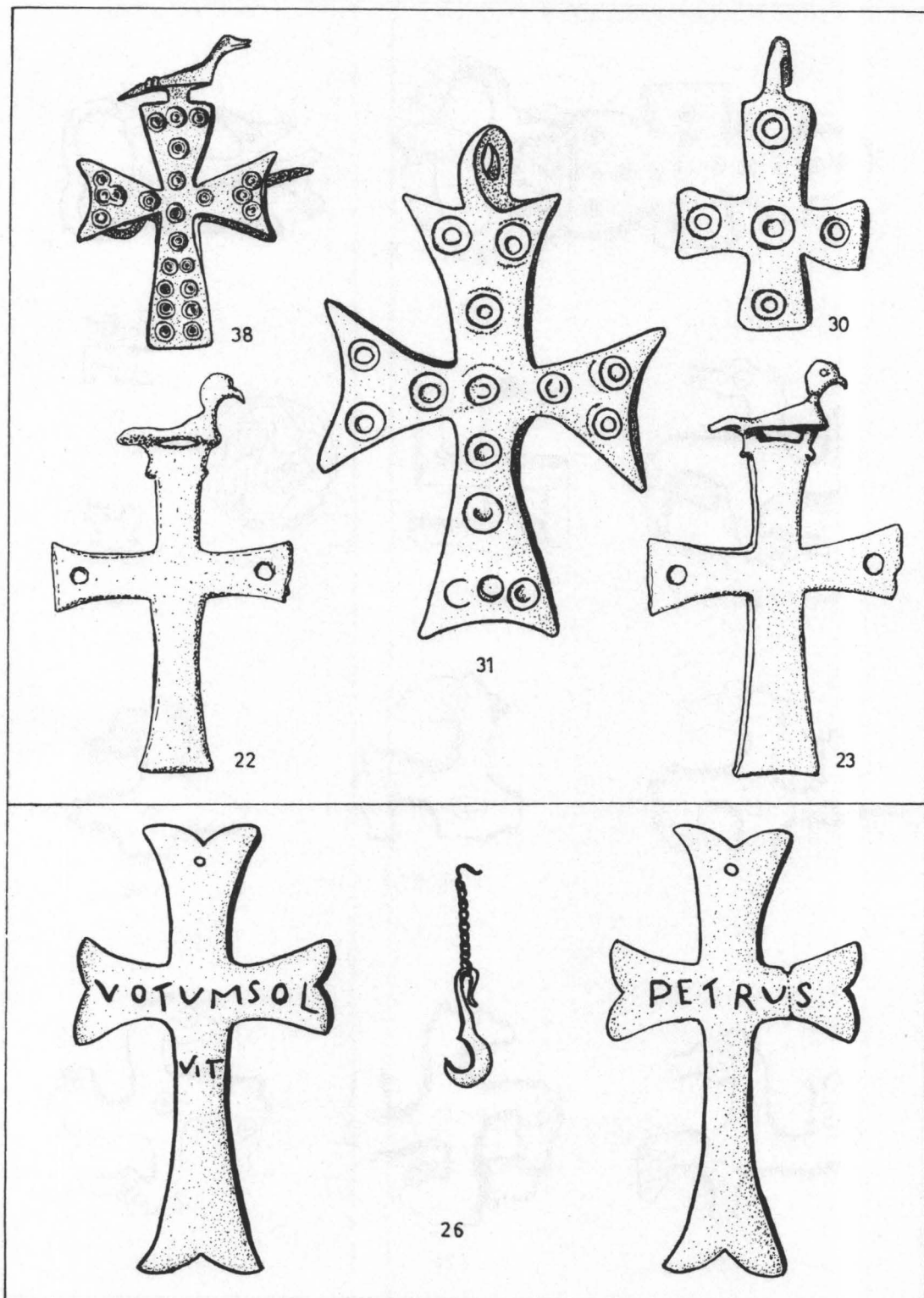

8, Knin—Greblje, grob 114; 10, Sovinjsko Brdo—Mali Vrh, grob 11; 11, Sisak; 12, 13, Solin; 14, Dicmo; 15, Knin—okolica; 16, Vid. Mj.: sve 1 : 1.

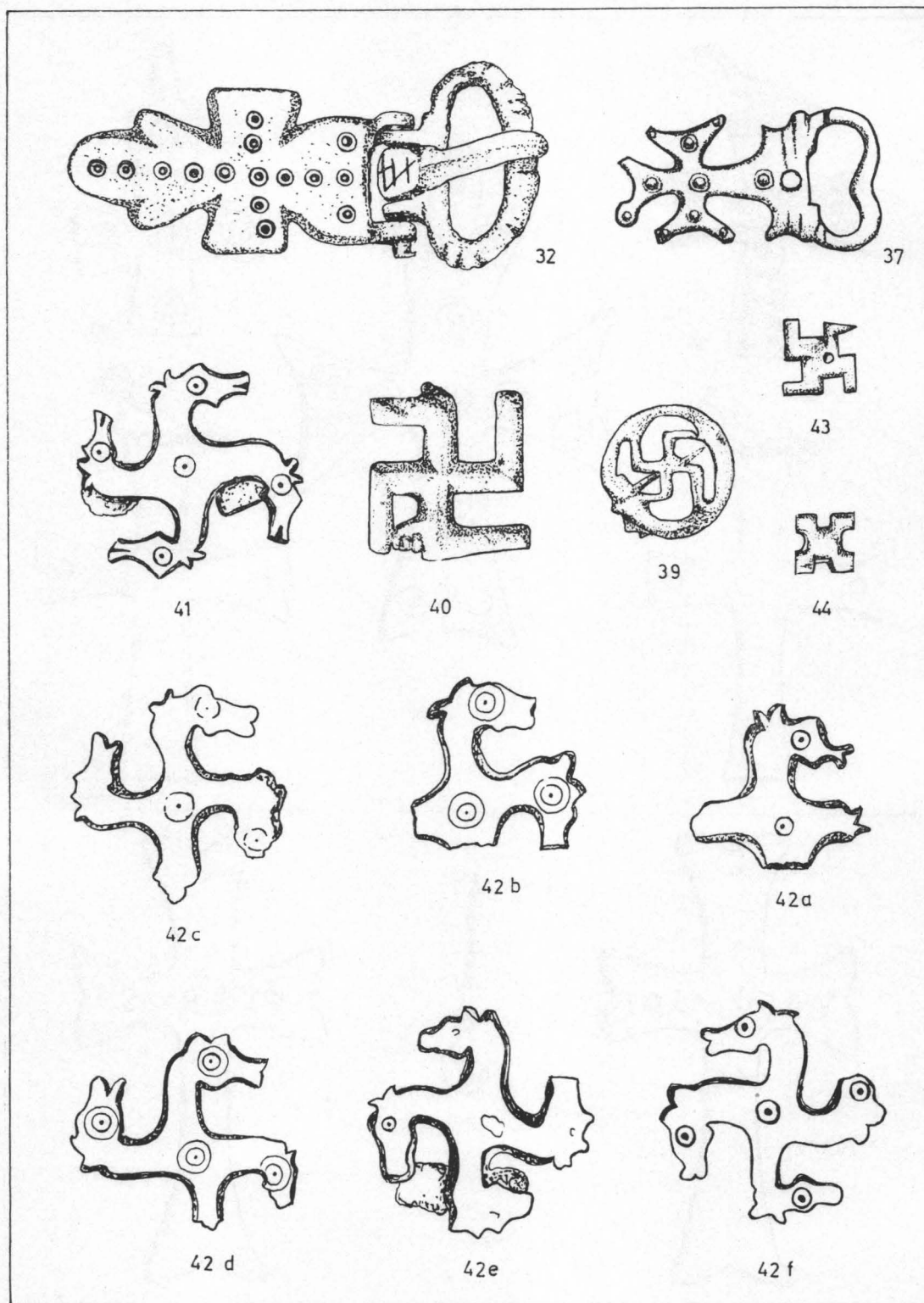

17, Batočina; 20, Niš; 21a, 21b, Caričin Grad; 24, Gornji Dolac—Podgrađe; 25, Osor; 27, 28, Istra—nepoznato nalazište; 29, Novi Banovci. Mj.: sve 1 : 1.

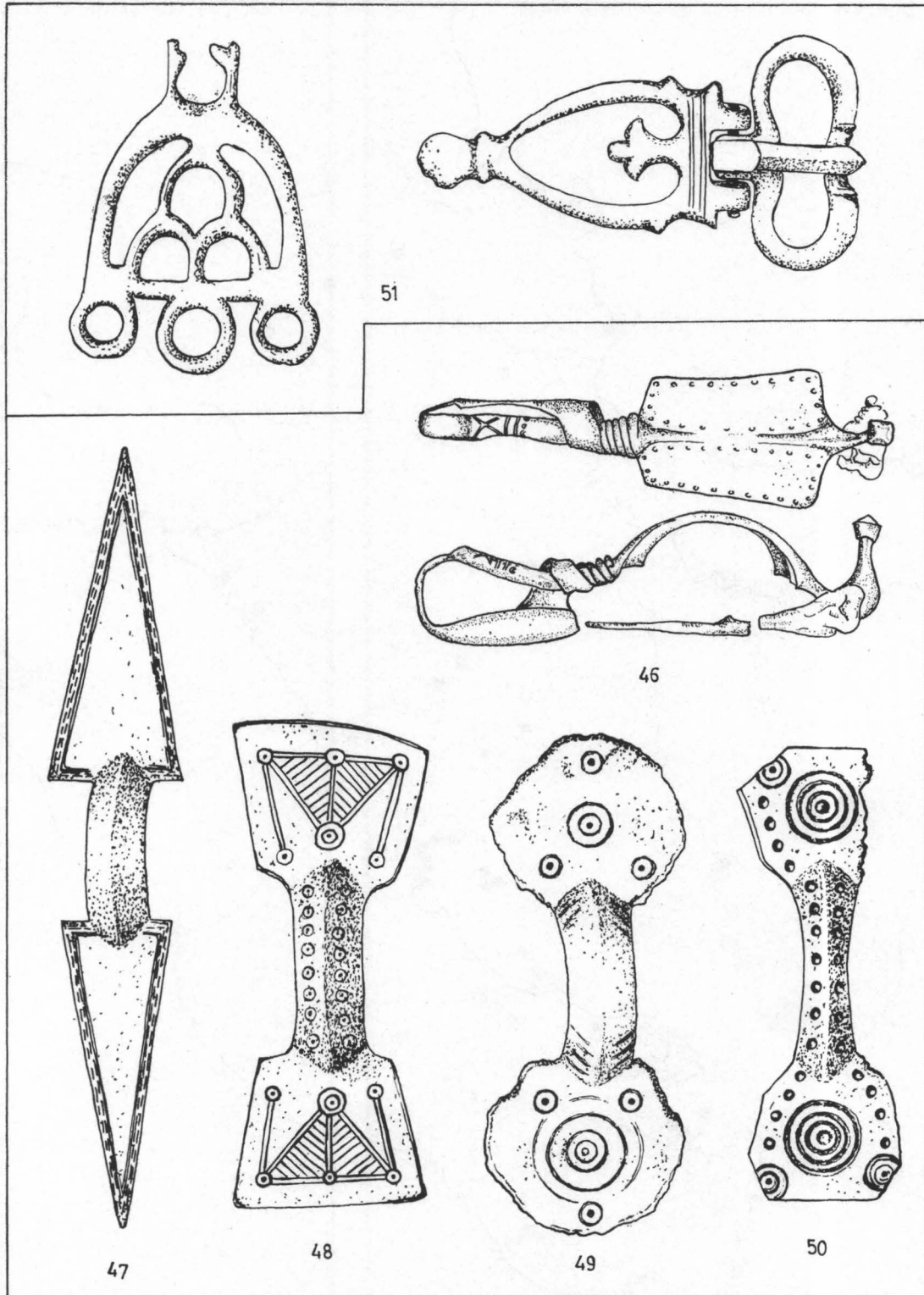

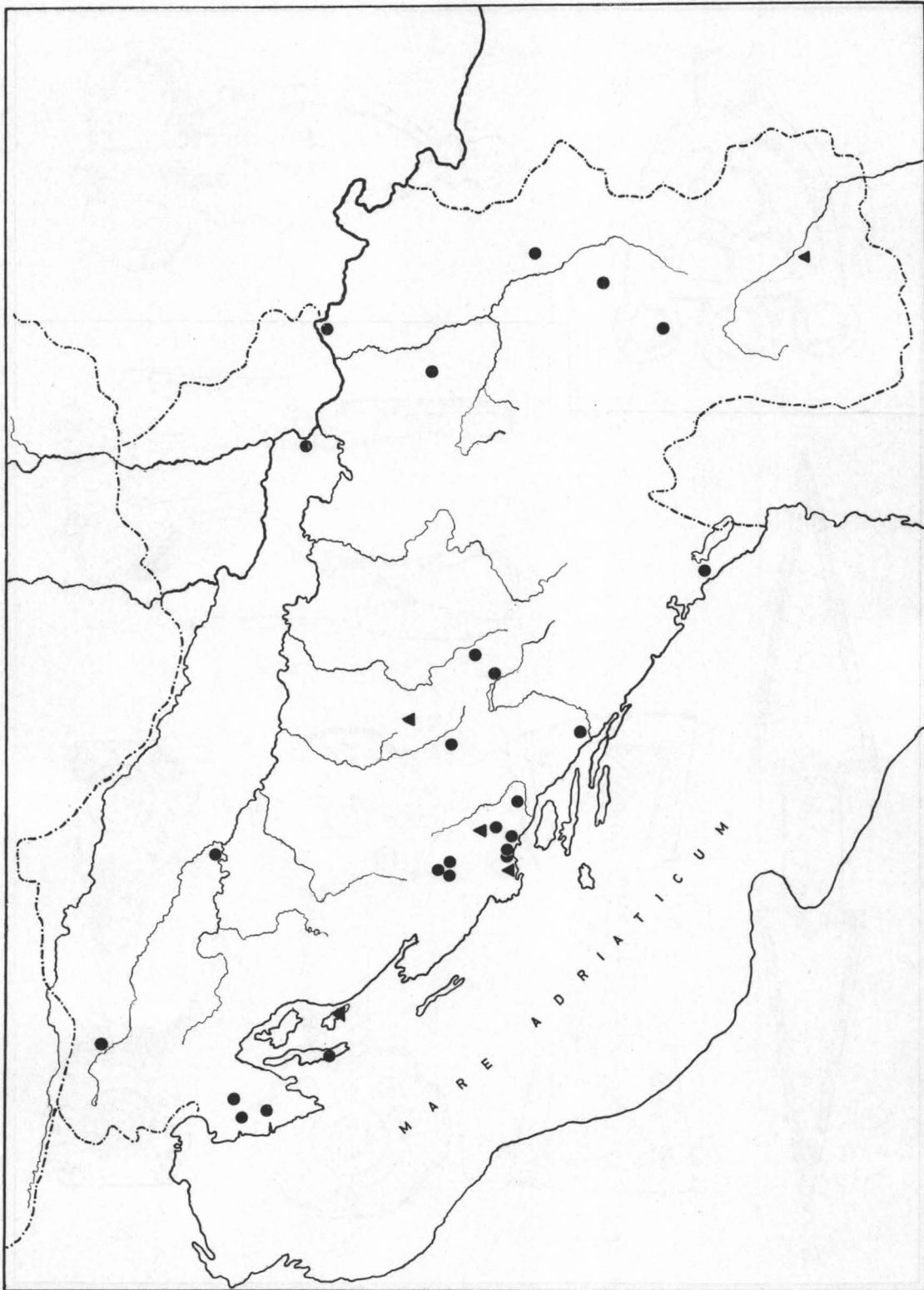
22, Solin; 23, Knin—okolica; 26, Barbat—Sv. Petar; 30, Ram; 31, Srbija—nepoznato nalazište; 38, Jugoistočna Evropa—nepoznato nalazište. Mj.: sve 1:1.

32, Brkač—Vrh; 37, St. Peter im Holz; 39, 40, Ptuj; 41, Osijek; 42a—42f, 43, 44, Novi Banovci.
 Mj.: 32, 37, 40, 42a—f, 43—44, sve 1 : 1; 39, 2 : 3.

46, Mijele, grob 4; 47, Mejica, grob 134; 48, Mejica, grob 112; 49, Veli Mlun, grob 3; 50, Osor; 51, Ston. Mj.: 47—51, sve 1 : 1; 46, mj.? (po Arheol. pregledu 8).

Karta rasprostranjenosti nalazišta krstolikog nakita epohe seobe naroda u Jugoslaviji (trokuti = prva skupina, 5. i 6. stoljeće; krugovi = druga skupina, 6. i 7. stoljeće).